

ІВАН МАЗЕПА

ТА
ПРОСТОРОВО-
ЧАСОВИЙ
КОЛОРИТ
ЙОГО
ДОБИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА»
НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
«ГЕТЬМАНСЬКА СТОЛИЦЯ»
ВІДДІЛ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
ПРИ НАУКОВО-ДОСЛІДНОМУ ІНСТИТУТІ КОЗАЦТВА
ГО «ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНИХ СТРАТЕГІЙ ТА ІНІЦІАТИВ»

ІВАН
МАЗЕПА
ТА
ПРОСТОРОВО-
ЧАСОВИЙ
КОЛОРИТ
ЙОГО
ДОБИ

Збірник наукових праць
за матеріалами однойменного круглого столу,
присвяченого 385-й річниці з дня народження гетьмана
(20 березня 2024 р., м. Київ)

КИЇВ
АКАДЕМПЕРІОДИКА
2024

Упорядник та відповідальний редактор

Ольга КОВАЛЕВСЬКА

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту історії України
Національної академії наук України
(протокол № 6 від 27 червня 2024 року)*

В оформленні обкладинки використано зображення Івана Мазепи,
виконане Сергієм Федоровим для ГО "Історична платформа"

I-18 **Іван Мазепа та просторово-часовий колорит його доби.** Збірник наукових праць за матеріалами однойменного круглого столу, присвяченого 385-й річниці з дня народження гетьмана (20 березня 2024 р., м. Київ). Упоряд. та відп. ред. О. Ковалевська. Київ: Академперіодика, 2024. 175 с.: іл.

ISBN 978-966-360-524-1

Видання містить статті, підготовлені на основі доповідей учасників круглого столу «Іван Мазепа та просторово-часовий колорит його доби», присвяченого 385-й річниці з дня народження гетьмана. Більшість із них – це результати сучасних студіювань, які оприлюднюються вперше. До наукового обігу запроваджуються низка писемних, зображальних і речових джерел, що дозволяють по-новому подивитися на постать Івана Мазепи, членів його родини, родичів, представників найближчого оточення. Тексти досліджень також покликані поглибити уявлення наукової спільноти й суспільства про добу гетьманування Івана Степановича Мазепи, сутність і наслідки його політичної та дипломатичної діяльності, меценатство.

Розраховано на професійних істориків, архівістів, музейників, а також усіх, хто цікавиться минулим України-Гетьманщини XVII–XVIII ст.

УДК 94(477)"16/17"

ПЕРЕДМОВА ВІД УПОРЯДНИКА

2024-й став черговим ювілейним роком українського мазепознавства. Попри те, що дослідники продовжують шукати документальну вказівку на точну дату народження гетьмана, 20 березня цього року в Національному заповіднику «Києво-Печерська лавра» відбувся міжнародний круглий стіл «Іван Мазепа та просторово-часовий колорит його доби». Захід був присвячений 385-й річниці з дня народження гетьмана. Організаторами виступили Інститут історії України НАН України, Національний заповідник «Києво-Печерська лавра», Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця», відділ історії козацтва на Півдні України при Науково-дослідному інституті козацтва, ГО «Інститут соціальних стратегій та ініціатив». Науковий форум дослідників з України, Польщі, Швеції відкрив директор Інституту історії України НАН України академік НАНУ Валерій Смолій. З привітальним словом до учасників та слухачів також звернулися генеральна директорка Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (Батурич) Наталія Реброва, заступник генерального директора Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» Костянтин Крайній. У ході пленарного засідання було заслухано та обговорено ґрунтовні доповіді Віктора Горобця (Інститут історії України НАН України; далі – ІУ НАНУ), Олексія Сокирка (Київський національний університет ім. Тараса Шевченка). Обидва виступи присвячувалися Мазепі як ранньомодерному правителю й тенденціям державного будівництва в Гетьманщині 1687–1709 рр.

Під час роботи трьох наступних панелей було виголошено 16 доповідей, присвячених новим джерелам з історії родоводу Мазеп, життю та заняттям майбутнього гетьмана у проміжку між завершенням служби в короля Яна II Казимира і вступом на службу до П. Дорошенка; нещодавно віднайденим у шведських архівосховищах матеріалам; археологічним дослідженням у Батурині; поглядам польських істориків на постать гетьмана України та ін.

Доповіді, виголошені в рамках першої панелі, переважно стосувалися виявлених в архівах нових матеріалів та залучення їх до мазепознавчих студій. Ігор Тесленко (Національний університет «Києво-Могилянська академія») розповів про джерела XVI – першої третини XVII ст., які під новим кутом дозволили подивитися на проблему генеалогії Мазеп та право користування гербом «Курч»¹. Головний висно-

¹ Згідно з програмою круглого столу, назва доповіді І. Тесленка «Нові джерела до родоводу Мазеп».

вок вченого полягав у тому, що зазначений дрібношляхетський рід походив із Волині, службовими і клієнтськими відносинами був пов'язаний із князями Острозькими. Оскільки доповідач представив до уваги аудиторії короткі тези свого дослідження, яке було оприлюднене 2022 р., текст його доповіді у цьому збірнику відсутній. Натомість, за згодою автора, відсилаємо зацікавлених читачів до першопублікації².

Продовжуючи тему зв'язків роду Мазеп із Волинню, сенсаційні знахідки оприлюднила Наталія Білоус (ІУ НАНУ). Дослідниці вдалося віднайти записи в луцьких ґродських книгах за 1668–1670 рр., що дозволили частково заповнити лауну в біографії молодого Івана Мазепи догетьманського періоду, а також надати іншим історикам відомості стосовно місця перебування та способу життя його матері – Маріанни з Мокієвських Мазепиної, коли вона ще провадила світський спосіб життя. Незначні за обсягом записи у судових книгах дозволили, проте, отримати чимало інформації щодо побутових подробиць життя родини Мазеп на Волині як упродовж зазначеного часу, так і на початку служби Івана в гетьмана Петра Дорошенка.

Дослідниця зі Швеції Марина Траттнер розповіла про свої пошуки у Шведському державному архіві. Виявилось, що тут зберігається чимало матеріалів із часів перебування гетьмана зі старшиною та запорожцями в таборі під Бендерською фортецею. Було продемонстровано алгоритм пошуку необхідних документів, також доповідачка поділилася з аудиторією посиланнями на свіжі знахідки у численних архівних фондах, яких бракувало в підготовленому шведськими та українськими фахівцями виданні 2021 р.³

Значний інтерес учасників круглого столу викликала доповідь Олега Однороженка (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України), присвячена проблемам ідентифікації й датування матриці печатки Івана Мазепи з князівським гербом. Цей предмет перебуває у приватній колекції Олексія Шереметьєва та вимагає більш докладного сфрагістичного дослідження. Водночас зображення на матриці цілком відповідає відомим зображенням князівського герба Мазепи, яким він міг послуговуватися від 1707 р. На жаль, поки не виявлено жодного документа, скріпленого саме цією печаткою⁴.

Серед виголошених під час роботи першої дискусійної панелі доповідей, слід зупинитися на виступі Людмили Шендрік (Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви»). Його темою стало перебування Івана Мазепи з військом під Полтавою та визначення місця розташування штаб-квартири гетьмана у селі Жуках. Авторка докладно розповіла про перебування шведсько-українського війська в околицях міста напередодні вирішальної битви 1709 р., а також продемонструвала низку картографічних матеріалів шведського генерального штабу з позначенням ставки короля Карла XII. Найбільше зацікавлення аудиторії викликало питання локалізації козацького табору, нещодавно здійснене полтавськими музейниками.

Завершила роботу першої панелі підготовлена на основі османських документів початку XVIII ст. доповідь Олександра Середи (Інститут сходознавства ім. А.Ю. Крим-

² Тесленко І. До питання про родовід Мазеп: старі схеми, нові імена // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 2022. Т. 275: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 330–367.

³ Скарби шведських архівів: Документи з історії України / Упоряд. Марина Траттнер. Одеса, 2021.

⁴ Текст статті О. Однороженка у збірнику не оприлюднено з об'єктивних причин.

ського НАН України), присвячена питанням матеріального забезпечення І. Мазепи та гетьманських козаків під Бендерами⁵. Виступ ґрунтувався на матеріалах, оприлюднених та проаналізованих автором в окремих виданнях⁶.

Друга панель круглого столу була представлена доповідями, що в той чи інший спосіб демонстрували, як події 1708–1709 рр. були відображені в тогочасній голландській пресі (Олена Бачинська, Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова) та в польській історіографії другої половини ХХ ст. (Маріуш Дроздовський, Білостоцький університет).

Історія з церковною анафемою, накладеною на Івана Мазепу за винятково політичний учинок, та заходи української церкви з її уневажнення стали темою доповіді протоієрея Георгія (Юрія) Коваленка (ПЦУ; ГО «Відкритий православний університет Св. Софії-Премудрості»). Проблема пошуку й вивчення нагород гетьмана та відображення дослідницьких зусиль в історіографії порушила у своїй доповіді Наталія Саєнко (НІКЗ «Гетьманська столиця»). На прикладі одного з так званих «портретів Мазепи» Ольга Ковалевська (ІУ НАНУ) продемонструвала роль науково-технічних експертиз у запобіганні продукуванню та популяризації фальсифікатів, а також їх впливу на створення сучасних образів гетьмана у живописі і скульптурі.

Третя панель розпочалася після екскурсії до Великої дзвіниці Києво-Печерської лаври, де учасникам круглого столу було продемонстровано унікальний дзвін, який став першим вкладом Івана Мазепи, зробленим ним у догетьманський період життя до церкви Вознесіння Господнього Києво-Печерського дівочого монастиря, ігуменею якого з 1683 р. була Марія Магдалина Мазепина. Особливостями повернення дзвону до життя поділилася художниця-реставраторка творів із металу І категорії відділу наукової реставрації та консервації рухомих пам'яток НЗКПЛ Наталія Онопрієнко.

Доповідь В'ячеслава Станіславського (ІУ НАНУ), присвячена генералові коронної артилерії Марцинові Контському, додала цікавих подробиць до відомостей про сучасника Івана Мазепи, з яким він відбував освітню подорож Європою, вивчаючи артилерійську справу. Аліна Варивода (НЗКПЛ) розповіла про вклади представників родини Мокієвських – близьких родичів Мазепи до Києво-Печерської лаври загалом та окремих її храмів зокрема. Продовженням теми меценатської діяльності мала стати доповідь Ольги Крайньої (НЗКПЛ), Ольги Вовк (ЦДІАК України) та Наталії Онопрієнко (НЗКПЛ), присвячена історії вкладного Євангелія Марії Магдалини Мазепиної до першої цегляної церкви Печерського Вознесенського монастиря. Оскільки об'єктивні причини завадили доповідачам безпосередньо оприлюднити результати свого дослідження, до збірника матеріалів круглого столу подали ґрунтовну статтю, присвячену виявленню й атрибуції збережених пам'яток мазепинської доби, які були вкладами самого гетьмана та його родичів до різних київських храмів і, перш за все, до Києво-Печерського Вознесенського монастиря, Києво-Печерської лаври.

Науковий захід, присвячений Іванові Мазепі, був би неповним без виступів археологів. Саме завдяки їхній праці, починаючи від 1995 р. – часу початку роботи

⁵ Згідно з програмою круглого столу, доповідь О. Середи називалася «Османське забезпечення Івана Мазепи і гетьманських козаків у фортеці Бендер».

⁶ Серета О. Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах ХVІІІ ст. Одеса: Астропринт, 2015. 312 с.; Його ж. Османсько-українська дипломатія в документах ХVІІ–ХVІІІ ст. Київ; Стамбул: НАН України, Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського; Стамбульський університет, 2018. 176 с.

Батуринської археологічної експедиції Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка, а також від 2001 р. – започаткування українсько-канадського проекту Канадського інституту українських студій Альбертського університету в м. Едмонтоні та Дослідного інституту «Україніка» у м. Торонто з фінансування археологічних робіт, у колишній гетьманській столиці та в її околицях було проведено чимало досліджень. Вони дозволили отримати матеріальне підтвердження того, як виглядав Батурин за часів Івана Самойловича й Івана Мазепи, чим жив, як захищався та як загинув у полум'ї пожежі 2 листопада 1708 р., що суттєво доповнило уявлення істориків про події початку XVIII ст., отримані з писемних джерел. Один із керівників Батуринської археологічної експедиції Юрій Ситий (НІКЗ «Гетьманська столиця») розповів про дослідження нововиявленої споруди на садибі Івана Мазепи на Гончарівці⁷ та презентував свою ґрунтовну працю з археологічними мапами Батурина⁸.

Наприкінці третьої панелі було представлено доповіді, присвячені похресникові Мазепи – Григору Петру Орлику та важливому теоретичному питанню рецепції справи гетьмана на сторінках трактатів Пилипа Орлика й «Історії русів». Першу доповідь виголосила Наталія Дробязко (НІКЗ «Гетьманська столиця»), яка розповіла історію віднайдення та запровадження до наукового обігу копії хресної посвідки сина Пилипа Орлика, замовленої його матір'ю в середині XVIII ст. у Батурині. З другою – «Справа Івана Мазепи: ідея історії «козацької нації» у трактатах Пилипа Орлика та в «Історії русів»» – виступив Ярослав Затилюк (ІУ НАНУ, Національний університет «Кієво-Могилянська академія»).

Підбиваючи підсумки роботи круглого столу, керуючись рекомендаціями директора Інституту історії України НАН України академіка Валерія Смоля, а також за підтримки генерального директора Національного заповідника «Кієво-Печерська лавра» Максима Остапенка, було прийнято рішення опублікувати усі виголошені доповіді у вигляді збірника наукових праць. У його змісті, крім унікальних, нововиявлених історичних документів та артефактів, пов'язаних із постаттю самого гетьмана, його родичів, добою та мистецькими інтерпретаціями образу в пізніші часи, також розміщено чималу кількість ілюстрацій. Загальний візуальний ряд цінний тим, що, з одного боку, виступає окремим джерелом представлених досліджень, а з іншого тим, що частина зображень публікується вперше.

Загалом представлені увазі читачів статті засвідчили результативний розвиток мазепознавства, відзначилися запровадженням до наукового обігу нових писемних, зображальних та речових джерел, на підставі яких стала можливою зміна наших уявлень про окремі сторінки біографії гетьмана, його найближче оточення, загалом про просторово-часовий колорит його доби.

Ольга КОВАЛЕВСЬКА

⁷ До змісту збірника Ю. Ситий подав статтю з назвою «Планування садиби Івана Мазепи на Гончарівці у світлі досліджених археологічних об'єктів».

⁸ Ситий Ю. Археологічні карти Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». Чернівці, 2023.

ВСТУПНЕ СЛОВО

Шановні колеги! Дорогі друзі!

Учасники та гості сьогоднішніх наукових дебатів!

Ми всі зібралися в цій залі, щоб вшанувати людину, яка своєю подвижницькою державотворчою діяльністю навіки вписала своє ім'я в аннали української історії.

Життєвий шлях цієї непересічної особистості розпочався 385 років тому – 20 березня 1639 р. Безумовно, немовля, яке тоді народилося на світ, і гадки не мало про те, яке непросте, проте неймовірне майбутнє уготувала йому доля, коли через 48 років, у пору людської зрілості, піднесла на вищий щабель у державній системі Українського Гетьманату.

Цілих 22 роки тримав у своїх руках гетьманську булаву Іван Мазепа. На час злету його політичної кар'єри припала відносна стабілізація українського суспільно-політичного життя, що дало змогу новообраному гетьману зосередити зусилля на впорядкуванні (хоч і не завжди популярними методами) соціально-економічної сфери, помітно обмеживши важелі втручання у неї царської адміністрації; підняти військовий вишкіл козацької армії; взяти під свій контроль бунтівне Запорозжя; підпорядкувати (завдяки щедрому меценатству) національно-державним інтересам культурний і політичний потенціал української православної церкви.

Водночас завершальний етап його правління припав на Велику Північну війну, що поставила Україну, яка перебувала під значним політичним тиском свого московського протектора, перед новими викликами і геополітичними загрозами. Нетривіальність нових завдань надала змогу розкритися новими гранями його непересічним здібностям дипломата і полководця, вмілого політичного маніпулятора, який спробував грати на суперечностях між Стокгольмом, Москвою, Варшавою, Стамбулом і Бахчисараєм, щоб реалізувати свій проект об'єднання розділеної по Дніпру Української держави.

«Вміти замінювати шкіру лиса, що робить засідку, на шкіру лева, що примушує тремтіти вовків» – це, сповідуване українським гетьманом життєве і політичне кредо, яскраво проявилось у відкритому воєнно-політичному конфлікті з Московією. Фактичний розрив гетьмана з царем, а згодом невдача, яка спіткала Мазепу та його нового покровителя – короля Швеції Карла XII, заклали підґрунтя для формування імперськими ідеологами хибного уявлення про очільника Гетьманщини, щільно вмонтованого в ширший контекст так званої теорії зради щодо всієї вищої політичної верхівки Української держави.

Заради справедливості слід відзначити, що неординарна постать Івана Мазепи, його життя та діяльність перебували в полі зору не лише його найближчого оточення, а й ширшого українського загалу ще з кінця XVII ст., і далеко не завжди дії гетьмана знаходили в цих середовищах розуміння та підтримку. Такий стан справ відбився не лише на сприйнятті Мазепи представниками Генерального уряду, полкових та сотенних старшин, козацьких і селянських низів, але й політичних діячів та дипломатів інших країн; відобразився на сторінках тогочасної зарубіжної преси, а згодом позначився на інтерпретації його образу істориками, письменниками, митцями.

Протягом останніх 300 років сформувалася величезна історіографічна традиція з найширшим спектром думок, поглядів та оцінок цієї непересічної постаті. Діапазон характеристик гетьмана — людини, безумовно, талановитої, пристрасної, щедрої і авторитарної, схильної до компромісів, лавірування та одночасно жорсткої в реалізації своїх планів, коливався від різкого несприйняття, засудження, замовчування до глорифікаційного захоплення і, зрештою, розуміння та неупередженого ставлення.

За роки незалежності українські історики чимало зробили для того, щоб дати правдиві, зважені, побудовані на фактах, а не на домислах та емоціях, відповіді на низку гострих, не завжди компліментарних до цього українського гетьмана питань. Помітною віхою на цьому шляху має стати і сьогоденний науковий захід, який зібрав поважну фахову аудиторію, відкриту для конструктивного діалогу та дискусій.

Успіхів вам на обраному дослідницькому полі!

Валерій СМОЛІЙ

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

УДК 325.455(І. Мазепа)«1687/1709»

Віктор ГОРОБЕЦЬ

Інститут історії України НАН України
Київ, Україна

viktor_gor@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-3755-4181>

ІВАН МАЗЕПА ЯК ГЕТЬМАН: QUO VADIS, UCRAINA — TERRA COSACORUM? ТЕНДЕНЦІЇ ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА В ГЕТЬМАНАТІ 1687—1709 рр.

Досліджуються тенденції державного будівництва в ранньомодерній Українській державі за час гетьманування Івана Мазепи (1687—1709 рр.), зокрема в контексті регулювання самоврядних практик, соціальних і господарських відносин, поземельних справ. Увагу приділено реконструкції владної взаємодії в Гетьманаті в період приходу І. Мазепи до влади, на початкову етапі його врядування та у часи «пізнього Мазепи». З'ясовано мотиви заходів керівництва Московської держави, скерованих на пониження статусу гетьманської влади, а також способи реагування гетьманського уряду на них. На прикладі звуження поля побутування в козацькій Україні самоврядних практик — як через поступове відсторонення старшини від вирішення важливих державних справ, так і нівелювання засад виборності козацької адміністрації всіх рівнів — простежується вплив самодержавних традицій Московії на трансформацію владних відносин в українській автономії наприкінці XVII — на початку XVIII ст. Через аналіз положень «Пактів і Конституцій...» 1710 р. верифікується наявність серйозних внутрішніх проблем та суперечностей в інституційному облаштуванні Гетьманату й негативне ставлення козацького загалу до впровадження у життя норм і порядків, характерних для самодержавних владних організмів.

Ключові слова: Іван Мазепа, Українська держава раннього нового часу, Гетьманат, гетьманська влада, козацьке самоврядування, виборність козацької старшини, «Пакти й Конституції...» 1710 р.

Постать Івана Мазепи належить до числа тих історично значимих персонажів, про які без жодних застережень можна стверджувати: якби раптом їх не було насправді, їх потрібно було б вигадати. Адже

без згадок про І. Мазепу нині вже неможливо уявити собі українське красне письменство, архітектуру, образотворче мистецтво, книговидання, та навіть боністику, а тим паче царину історії, політики, державотворення, дипломатії, й загалом — пізнаваності України у світі. Тож не дивно, що, скажімо, в умовному рейтингу книжкової популярності постать Івана Мазепи обігнала навіть батька-засновника козацької держави Богдана Хмельницького.

Але, як відомо, в кожній медалі є зворотний бік. У випадку з популярністю І. Мазепи цей бік обернувся витворенням такого образу, що має тисячу облич (причому, нерідко вони дуже різні). Чому історична пам'ять про гетьмана сформувалася саме в такій різнобарвній, а, головне, принципово відмінній за своїми сутнісними параметрами картині?

Відповідь, до певної міри, дає культова на сьогодні праця американського дослідника з порівняльної міфології Джозефа Кембелла¹, де момент набуття Одисеем сакрального знання про себе та світ, який його оточує, описано через сходження у світ потойбічний, в царство Аїда. І подорож ця стає для давньогрецького героя одночасно алегорією смерті й переродження в новій якості. Для Мазепи, а точніше для міфу Мазепи таким екзистенційним моментом, метафорою візиту до похмурого Зевсового брата, що знаменував собою завершення життя у звичній земній іпостасі й зародження життя міфічного, стала вранішня промова на переправі через Десну 25 жовтня 1708 р., коли він сповістив Військо Запорозьке про розрив із царем Петром I та перехід у табір його супротивника — шведського короля Карла XII, закликавши при цьому ошелешених такою несподіванкою козаків до нової «будущности»².

І якщо вести мову про міфотворчість, то, зазвичай, ще можна зафіксувати початок цього процесу, але вкрай складно спрогнозувати його завершення. Адже у випадку з міфологізованими персонажами перелік їхніх «звершень» і «фіаско» після фізичної смерті не лише не припиняється, а невпинно масштабується. А зважаючи на той факт, що Мазепин міф постав на полі політики, зацікавленість у його розвитку стимулювалась і, що важливо, продовжує стимулюється цілком зрозумілими політичними й ідеологічними запитами та потребами — як внутріукраїнськими, так і зовнішніми, передовсім імперськими. Отож і немає чого дивуватися з того, що «Мазепи» такі різні, а часом відмінні до невпізнання.

Але чи не головний парадокс у цій ситуації полягає в тому, що метафора 25 жовтня — завдяки якій Мазепа, власне, і став усесвітньо пізнаваним, — насправді не була такою вже переломно-екзистенційною, як їй судилося вкарбуватися в аннали історії. Вона радше була логічним кроком, який цілком вписувався в той вибір шляху, яким гетьман прямував десятиліттям перед тим — це якщо аналізувати діяльність Мазепи у широкому контексті. Власне, про 25 жовтня як перехрестя, як місце вибору можна говорити лише в контексті зовнішньої політики, але аж ніяк не вибору цивілізаційного шляху. У цьому сенсі свій вибір Мазепа зробив набагато раніше, перехід же на бік Карла XII був лише способом утриматися в обраній цивілізаційній колії. Тож і в оцінці постаті Мазепи не варто зациклюватися на найочевиднішій, але спекулятивній за своєю суттю дилемі: життя «за» чи «проти» Петра? Хоч, зрозуміло, у суспільному дискурсі модель ось такого дихотоміч-

¹ Кембелл Дж. Тисячолікий герой / Перекл. О. Мокровольський. Львів, 2020.

² Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы // Исторические монографии и исследования. Изд. 2-е. Т. 16. Санкт-Петербург, 1885. С. 162.

ного сприйняття історії надзвичайно затребувана. Особливо в контексті відносин із Москвою, й особливо тепер, в умовах антиколоніальної війни з Москвою.

Оцінюючи заслуги того чи іншого історичного персонажа, передовсім варто оперувати логічною парою: що було перед тим, і як це змінилося в результаті. Звичайно ж, маючи на увазі контекст, історичне тло, яке могло або сприяти, або гальмувати ті чи інші ініціативи лідера. Керуючись таким підходом, найперше звертають на себе увагу обставини й умови приходу Мазепа до влади, причини загалом несподіваного звеличення не надто впливового в Гетьманаті генерального осавула, котрий і уряд посідав не надто впливовий – на відміну, скажімо, від генерального обозного Василя Дуніна-Борковського, судді Михайла Вуяхевича чи писаря Сави Прокоповича; і не мав того фінансового й родинного ресурсу, можливостей для непотизму, що ним володіли полковники Лизогуб, Гамалія, Дмитрашко, Забіла, Левенець, Жученко чи Солонина³. А проте булаву здобув Мазепа. Версію щодо хабаря Голіцину залишаємо прибічникам теорії старосвітських змов: не тому, що Мазепа та Голіцин були кришталево чистими, з нульовою толерантністю до корупції й, відповідно, не могли дати / взяти хабаря⁴, а тому, що в ранньомодерну добу ставлення до різних матеріальних заохочень суттєво відрізнялося від модерних практик, і за тих умов, що склалися на момент повалення Самойловича, цей аргумент не мав вирішального значення. Якби гроші справді були вирішальним фактором виборів 1687 р., то хіба фінансова спроможність Дуніна-Борковського чи Левенця не переважила б доволі скромні на той час капітали Мазепа?

Значно важливіший тут факт, що причиною втрати Самойловичем булави стала криза вибудованої ним державної моделі, за якої поняття колективної волі Війська Запорозького (на котрому, власне, творилася козацька державність у роки революції середини XVII ст.) він відверто зневажав на пізньому етапі свого врядування, а в Гетьманаті кристалізувалася модель патронатних відносин, перепусткою до якої ставала головним чином належність до родинного клану «Поповича» без зміцнення її необхідними горизонтальними службовими зв'язками. До того ж системні вади такої конструкції посилювалися деспотичними методами правління гетьмана. І, що важливо в контексті його відсторонення від влади, невдоволення подібними тенденціями державного розвитку з боку козацької старшини повною мірою симфоні-

³ Авторське бачення проблеми поширення у старшинському середовищі Гетьманату практик непотизму й колігацій див.: Горобець В. Влада та соціум Гетьманату: Дослідження політичної і соціальної історії ранньомодерної України. Київ, 2008. С. 115–122; Його ж. Козацька старшина Гетьманату: неслужбовий вимір службової кар'єри провідної соціальної верстви // Український історичний журнал. 2012. № 4. С. 52–66; Його ж. Світанок Української держави: Люди, соціум, влада, порядки, традиції. Харків, 2017. С. 81–121; Його ж. Полковницька корпорація Гетьманату: соціальні та родинні зв'язки, непотизм, тривалість службових каденцій // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Т. 27. Кам'янець-Подільський, 2017. С. 255–278.

⁴ Приводом для педалювання теми дачі хабаря на виборах 1687 р. стали, власне, показання самого Мазепа у часи, коли Голіцин утратив владу і проти нього розпочалося слідство, в тому числі стосовно неправомірного заволодіння цим колишнім царським фаворитом скарбами Самойловича. Та й пізніше, вже по смерті Мазепа, у ході обговорення старшиною в 1709 р. в Бендерах плачевного стану гетьманського скарбу згадувалося, що «ясновельможний гетьман Мазепа, без згоди Війська Запорозького, передав багато скарбів гетьмана Самойловича до Москви кн. Голіцину за надане собі гетьманство» (див.: Источники малороссийской истории, собр. Д.Н. Бантышем-Каменским. Ч. 1. Москва, 1858. С. 326).

зувалося з невдоволенням Москви суттєвим посиленням особистої влади Самойловича, яке й уможливило його символічне дистанціювання від царя.

І таким чином, обрання Мазепи на гетьманство, з одного боку, стало можливим не стільки через силу його позицій на владній шахівниці Гетьманату, як через їхню слабкість, яка влаштувала й вищу козацьку старшину, і царський уряд. А з іншого боку, ось такий ситуативний збіг інтересів вищої козацької еліти та Москви формував і відповідну рамку владних відносин в Україні, в якій гетьманська влада потенційно мала бути слабкою. Зміцніла Московська держава бажала взяти під контроль гетьмана й не допустити посилення його влади, як, власне, і плекання ідеї окремішності Гетьманату. Тож не випадково в укладених при сходженні Мазепи на гетьманство Коломацьких статтях 1687 р. з'явилася норма про необхідність «народ малороссийский всякими меры и способы с великороссийским соединять и в неразорванное и крепкое согласие приводит», щоб були під однією царською державою «обще, яко единой християнской веры и никто б голосов таких не испущал, что Малороссийский край — гетманского регименту, а отзывались бы единогласно: “Их царского пресветлого величества самодержавной державы гетман и старшина и народ малороссийский обще с великороссийским народом”»⁵.

Звичайно ж, включення такої вимоги могло бути лише емоційною реакцією Москви на родичання Івана Самойловича зі смоленською шляхтою або ж альянсом з приводу тісної переплетеності доль лівобережної старшини зі шляхетськими родинами Правобережжя, що з плином часу не втрачала своєї актуальності чи, принаймні, втрачала не так швидко, як того хотілося б кремлівським можновладцям. Однак хоч жодного правового наслідку ця норма не несла, її поява недвозначно засвідчувала стратегічну мету російської влади щодо України, зокрема її лівобережної частини. А ще, як тонко підмітив Олександр Оглоблин, у тексті Коломацької угоди зникла вже така звична для попередніх договорів Війська Запорозького з Москвою обіцянка царя стосовно того, що «нічим права їх і вольності нарушені не будут»⁶.

Яким же чином на практиці Москва свідомо й наполегливо принижувала статус гетьманської влади, добре ілюструє випадок, що мав місце на початку 1688 р., коли за спиною гетьмана інтриги проти нього почав плести впливовий переяславський полковник Райча (Родіон) Дмитрашко. Він прибув на українські землі, на Брацлавщину, ще 1665 р. на чолі п'ятитисячного «товариства хоругвей волоских». Згодом перебрався на Лівобережжя й від осені 1667 р. посідав уряд переяславського полковника. Щоправда, мав доволі неспокійну й авантюрну вдачу, тож спершу гетьман Ігнатович не лише змістив його з полковництва, а й наказав закувати в ланцюги, і лише падіння Ігнатовича в березні 1672 р. знову повернуло Дмитрашково волю та пернач. У перші роки правління Самойловича він устиг отримати й полковництво та навіть, нобілітацію від польського короля, а також приміряти на себе образ наказного гетьмана над 20-тисячним козацьким військом. Але 1676 р. за участь в антигетьманській змові Дмитрашко був позбавлений полковництва, а згодом, 1683-го, так і не заспокоївшись зі своїми інтригами, дочекався винесення собі військовим судом смертного вироку. Утім страти вдалося уникнути, і 1687 р. він відіграв активну роль у новій, уже успішній, антигетьманській змові. За її результатами Дмитрашко вкотре повернув собі пернач та, зважаючи на свій високий статус у Війську Запо-

⁵ Источники малороссийской истории... Ч. 1. С. 317.

⁶ Оглоблин О. Гетьман Иван Мазепа та його доба. 2-ге доп. вид. Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001. С. 83.

розькому, особливу роль у поваленні влади Самойловича, і просто через певні особливості вдачі не надто зважав на авторитет нового реґіментаря, більше того, глекав плани зайняти місце Мазепа на гетьманстві. Останній, не відчуваючи за собою достатньо сил, аби розправитися з настільки норавливим і досвідченим полковником самотужки, вирішив учинити це руками переяславців та Москви. Переяславських козаків не влаштовувало владолюбство, волонтаризм, суворість свого очільника, приведення ним у владу в полку своїх земляків-сербів. Тож гетьман і намагався переконати Москву, що цей «люципер ... своїми взятками і яростію зело всех изобидел»⁷, та прохав, аби Дмитрашка на деякий час затримали у царській столиці, «дабы избежать и предотвратить волнения на Украине, оного дулно под тем или иным предлогом задержать здесь»⁸. Утім переяславський полковник «против ожидания» був із Москви «отпущен». І, як зауважував утаємничений у справі двору Патрик Гордон, «здесь сочтено удобным ставить и иметь как можно больше казачьих полковников, в какой-то мере независимых от гетмана, и не позволять никакому гетману дорасти до такой власти и величия, как прежний»⁹.

Усе ж Мазепі за деякий час таки вдалося заспокоїти козацьку старшину, котра в перші кілька років його гетьманування виявляла просто дива винахідливості у продукуванні змов і фронди. Зовні це виглядало доволі банально: як свідчив Самійло Величко, гетьман, «оволодівши й посівши всіма достатками і багатствами Самойловичевими, котрі були як у Війську, так і в Батурині», влаштовував своїм старшинам «мало не щоденні, багаті й пишні бенкети та гулянки»¹⁰. Але бенкет у ранньомодерну добу – це історія не про їжу і спиртне, та навіть не про світські розваги. Бенкети несли на собі виразний соціокультурний карб. Вони виступали формою згуртування еліти, формування відповідної правлячої корпорації й урешті легітимізації влади правителя¹¹. У випадку ж із Мазепою виявлена ним ось така показна гостинність і привітність багато важила в політичному сенсі ще й з огляду на специфічне історичне тло – вона демонструвала перевагу його правління над правлінням попередника. Адже, як відомо, в доносі на Самойловича старшина нарікала на пихатість «Поповича», його прагнення піднятися над своїм оточенням.

Намагаючись схилити на свій бік товариство, новий реґіментар не обмежувався лише частуваннями на бенкетах. Він уміло послуговувався й таким обов'язковим атрибутом володаря, як щедрість. Наприклад, дякуючи запорожцям за виявлену до себе прихильність, Мазепа обіцяв їм «усіма своїми силами чинити їм усе добре». Виправляючи ж запорозьку старшину назад на Січ, «ударував належними подарунками». Рядове товариство отримало від нього «тузинками» і «мусульбесами» (різновиди дешевого сукна), отамани – «осібно по кармазину» (різновид дорогого сукна), а кошовий – «вдвое-втрое сукнами й різними матеріями, так само і його старшині». Трохи згодом, уже навздогін посольству, гетьман вирядив на Низ свого «значного дворянина» Витвицького зі щедрими дарами: «на всі січові курені по сто золотих, по

⁷ Листи Івана Мазепа: 1687–1691 р. / Упоряд. В. Станіславський. Т. 1. Київ, 2002. С. 177.

⁸ Гордон П. Дневник: 1684–1689. Москва, 2009. С. 158.

⁹ Там же.

¹⁰ Величко С. Літопис. Т. 2. Київ, 1991. С. 361–362.

¹¹ Гусарова Т. От застолья к столу переговоров: венгерское провинциальное дворянство в середине XVII в. в дневнике Ласло Ракоци // Одиссей: человек в истории. Москва, 1999. С. 43–49; Васильева О. Формування традиції придворного бенкету в Гетьманщині (друга половина XVII – перша третина XVIII ст.) // Повсякдення ранньомодерної України: Історичні студії у 2 т. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень. Київ, 2013. С. 57–68.

кухві горілки і по десять бочок на кожен курінь всілякого борошна». А ще надав запорожцям дозвіл розміститися на зимові лежі в Полтавському полку. Щоправда, піклуючись, вочевидь, про те, аби щедрість по відношенню до одних не налаштувала проти нього інших, розквартируватися на зиму на Полтавщині дозволив усе ж не за рахунок тамтешнього люду, а щоб запорожці перебували на власному утриманні¹².

Отож і не дивно, що й норовисті запорожці, звертаючись до «вельможного милостивого пана Мазепи, гетьмана нашого, милостивого пана-брата і благодійника», висловлювали надію, що той, ставши «з божої ласки і з приязні братів наших, війська городового малоросійського ... замість гетьмана Поповича гетьманом нашої вітчизни, будучи людиною розумною й моторною, живучи на тому уряді багато років», справлятиме «щасливо все добре ... у нашій Малоросійській Вітчизні з добрим для людей пожитком і при їхній вдячності»¹³.

Але всі ці щедроти щодо запорожців, зрозуміло, не йшли в ніяке порівняння з тими, що їх виявив Мазепа по відношенню до старшинського оточення. Починаючи з перших днів свого реґіментарства і впродовж наступних двох років гетьман надзвичайно активно розпоряджався земельним фондом. Так, наприклад, уже на третій день після обрання, 27 липня 1687 р., Мазепа, «маючи в респекті нашом і в повазі годнии в войску праці и заслуги пана Прокопа Левенця, обозного полкового полтавского», надав йому «село Милци в ключу Полтавском лежачое зо всіми належностями до него прислушаючими из Хухринским двором по Мачоский мост, яковою маетністю, пререченною позволяем ему владіти тепер и в потомные часы, обещуючи то по насъ и по сукцессорам нашим, же в том наданю не учиним ему жадное перешкоды, и сего універсалу нашого не нарушим, міти теди хочем и приказуем, абы жаден з старшини и черні в тоє село не втручался, сему пану Прокопу Левенцю в отбырашо з него належитостей наименшое не важилися чинити перепоны, под войсковим каранием»¹⁴. Лише впродовж серпня – вересня реґіментар або надав підтверджувальні універсали на існуюче майно, або розширював володільницькі права значному військовому товаришеві Данилові Лісницькому, панові Павлу Гудовичу, дружині покійного прилуцького полковника Лазаря Горленка Єфросині, полковому писареві Чернігівського полку Іванові Скоропадському, колишньому глухівському протопопові Василеві Борзаківському, глухівському сотникові Василеві Яловицькому, значковому товаришеві Іванові Ломиковському, сосницькому військовому товаришеві Омелянові Денисовичу, ніжинському протопопові Павлові Пучковському, військовому канцеляристові Саві Шабельниченкові, комонному полковникові Іллі Новицькому, синам чернігівського сотника Стефана Силича Матвієві й Іванові, синові покійного генерального судді Івана Домонтовича Павлові, новосанжарському сотникові Якову Мелещенку, значному товаришеві Стародубського полку Костянтиніві Мартиновичу¹⁵. У жовтні підтвердити свої майнові права й отримати нові пільги пощастило колишньому почепському сотникові Наумові Ноздрі, полковому хорунжому Тимофієві Улізку, генеральному обозному Василеві Борковському, вдові колишнього стародубського полковника Федора Мовчана Марії Гаврилівні, топальському сотникові Федорові Колчевському, стародубському священникові та колишньому генеральному підскарбієві Романові Ракушці-Романовському й цілому ряду інших, не настільки відомих і знакових, осіб¹⁶.

¹² Величко С. Літопис. Т. 2. С. 364.

¹³ Там само.

¹⁴ Універсали Івана Мазепи: 1687–1709 / Упоряд. І. Бутич. Київ, 2002. С. 70.

¹⁵ Там само. С. 73–89.

¹⁶ Листи Івана Мазепи. Т. 1. С. 87; Універсали Івана Мазепи. С. 89–102.

Виявлену Мазепою впродовж 1687–1689 рр. неабияку щедрість у роздачі земель і підтвердження попередніх пожалувань дослідники пояснюють цілком очевидними мотивами: по-перше, природним бажанням віддячити своїм прибічникам за надане гетьманство, а по-друге, прагнення суттєво розширити коло цих самих прибічників¹⁷, аби, власне, не повторити сумну долю попередника.

Проте, варто пам'ятати, що така щедрість мала і зворотний бік – провокувала невдоволення простолюду. Та й швидке збагачення однієї частини еліти неминуче викликало заздрість іншої, породжуючи підґрунтя для конфліктів усередині правлячої верстви. Тож не такі вже й рідкісні згадки в документах кінця 1680–1690-х рр. про соціальне невдоволення не повинні дивувати. Натомість дивуватися можна хіба з того, що гетьманові та старшині вдалося не допустити серйозного вибуху протестної енергії. І у цьому питанні, безперечно, вкрай важливим було те, як Мазепа проявив себе у ролі верховного арбітра, спроможного справедливо узгодити інтереси різних станів, верств і груп. А зважаючи на апетити козацької старшини, котра поволі входила у роль повноцінної шляхти й не бажала стримувати свої майнові запити (навіть якщо це провокувало соціальне невдоволення), досягати бажаного спокою було нелегко. Принаймні з матеріалів надзвичайно жвавого листування, яке восени – на початку зими 1695 р. Іван Мазепа провадив із настоятелями чернігівських монастирів і тамтешньою полковою старшиною, випливає, що далеко не завжди накази гетьманського уряду виконувалися відразу. Так, в універсалі до полковника та старшини Чернігівського полку реґиментар указував, що коли рік тому він, реагуючи на подану духівництвом скаргу в його «бытность в Чернигові, ... приказалисмо словесно, ... дабы болше неважилися подданих помянутих инокин ніякою зачипати панщиною и до жадних работизн не потягати, кроме общей городской», то «наш приказ через цілий рок был в цілости захований». Але потім «по прежнему их подданим діятся утяження». Отож цього разу Мазепа вже письмово своїм універсалом забороняв втручатися в монастирські маєтності, погрожуючи суворим покаранням у разі порушення й цього попередження¹⁸.

Якщо ж глянути на проблему ширше, в контексті вже згаданого імперативу колективної волі Війська Запорозького в політичній культурі козацтва, то Мазепі вдалося зміцнити власне владне становище й державну конструкцію Гетьманату загалом, саме демонструючи показну повагу до інституту ради як місця колективного волевиявлення. Адже коли вища козацька старшина в результаті змови позбавляла влади Самойловича, то обґрунтовувала легітимність таких дій, серед іншого, небажанням поваленого очільника важливі державні справи вирішувати спільно з нею, «з совіту», натомість він «самовласно владеет» і «старшині генеральной нет у него чести надлежащей»¹⁹. Зрозуміло, що політичне виховання, отримане замолоду при дворі Яна Казимира, було потужною перепоною на шляху відродження інституту «чорних» рад. Так само й політична культура козацького загалу не була готовою до розбудови в Гетьманаті інституту сейму. Тож процес розвивався в консервативному ключі через посилення ролі традиційної старшинської ради, інституту старшинських з'їздів. Останні ж уже з перших років гетьманування Мазепа набували статусу постійних і сприймалися старшинським зага-

¹⁷ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа. С. 112.

¹⁸ Biblioteka Naukowa PAU i PAN. Rkps 270. К. 50, 51, 53, 55.

¹⁹ Источники малороссийской истории... Ч. 1. С. 300, 302.

лом як «звичні». Тож і зустрічаємо у джерелах повідомлення на зразок: чернігівський полковник «на обыкновенный празнишний съезд ... отъехал»²⁰.

Саме на розсуд старшинських з'їздів гетьман виносив вирішення найбільш дражливих питань поточного політичного, соціального й господарського життя автономії. Скажімо, Мазепа був відверто зацікавлений у тому, аби повернутися до практики оренд, вельми непопулярної серед широких верств населення, але прибутковою для гетьманського скарбу. А при сходженні на гетьманство він обіцяв ліквідувати оренди, затаврувавши їх як «злохитріє Самойловича»: «аренды уже суть указом монаршим по нашом челобитю отложены, и не будет вам через онія прикрости»²¹. Аби не переносити невдоволення на себе, Мазепа намагався легітимізувати їх колективною волею Війська Запорозького. Мало того, що 1689 р. він виніс це питання на обговорення старшинської ради, так ще й наказав напередодні з'їзду провести опитування «посполитого народу», аби з'ясувати, «что им лутче и сноснее, аренду иметь или поборы давать»²².

Іншим промовистим прикладом реанімації козацької демократії може слугувати сюжет із царини виборчих процедур. Під час повалення Самойловича серед іншого старшина скаржилася в Москву стосовно нехтування ним засад вільної елекції. На практиці це проявлялося не лише у призначенні трьох синів гетьмана на полковництво, але й у масовому впровадженні Самойловичем своїх клієнтів на сотництво — без дотримання виборчих процедур. Отож, коли влітку 1690 р. в Переяславському полку з'явилася полковницька вакансія, Мазепа організував показові у сенсі функціонування козацької демократії вибори: висувалися кандидатури, проходило їх обговорення, у призначений час до полкового міста прибули вповноважені гетьманського уряду, що стежили за суворим дотриманням процедури, а також виборці від кожної сотні та від міської громади Переяслава, наділені голосом полкові старшини і знатні військові товариші полку. Перед вирішальним голосуванням виборці проводили обговорення кандидатів у своїх таких собі ранньомодерних «кокусах». «Дивним» чином, крім представника місцевої старшини, на уряд висунувся й родич гетьмана Костянтин Мокієвський. Але коли виборці віддали йому лише 7 «вот», а його опонентів — 21, Мазепа видав універсал такого змісту: оскільки «все старшіє и меншіє (опрчь малого некоторых числа) единогласно улюбили и избрали себи его Івана Лысенка, бытии оному полковником»²³.

Тож є всі підстави стверджувати, що Мазепа загалом добре давав собі раду з роллю третейського судді, не допускаючи ані соціальних вибухів «низів», ані розростання антигетьманської фронди «верхів». Він справлявся з функціями балансування системи влади, регулювання соціальних відносин і задоволення господарських інтересів різних соціальних верств. Принаймні, так було до початку Північної війни. Втім тривале перебування при владі й тісна співпраця з імперським центром (поки що не оформленим, але фактично наявним саме в такій владній моделі), неминуче позначалася на сприйнятті Іваном Мазепою влади як такої й видозміні

²⁰ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. Ч. 2: Рада старшин // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. Вип. 8. Київ, 1930. С. 9.

²¹ Універсали Івана Мазепи. С. 69–70.

²² Яковлева Т. Московські статті гетьмана Івана Мазепи // Український археографічний щорічник. Вип. 10/11. Київ, 2006. С. 453.

²³ Листи Івана Мазепи. Т. 1. С. 401–402.

його бачення моделі владної та соціальної організації Гетьманату. Для того, аби скласти виразніше уявлення, яких обрисів набирало це бачення, достатньо проаналізувати деякі вельми промовисті приклади з царини виборчих процедур. Скажімо, коли на початку 1701 р. в поході помер ніжинський полковник Іван Обидовський, а генерал Шереметев жартома запропонував полтавському полковникові Іванові Іскрі поборотися за більш вигідний у матеріальному плані та престижніший у владному уряд у Ніжині, той відповів: «Есть в нас в Батурині властитель, кому схочет, тому и дасть»²⁴. Зауваження Іскри тут цікаве ще й тим, що саме товариство і старшина Полтавського полку найдовше з-поміж усіх полків зберігало за собою привілей вільного переобрання полкової влади. Навіть тоді, коли в північних полках Гетьманщини вже встигли забути, що це таке – вільні вибори²⁵. І ось на початку XVIII ст. полтавська старшина констатує концентрацію владних повноважень у руках гетьмана.

І що важливо, приблизно таке ж сприйняття гетьманської влади верифікується й у середовищі соціальних низів. У введений до наукового обігу Андрієм Бовгирею слідчий справі 1700 р. міститься інформація про «непотребні» слова челядника київського полковника Костянтина Мокієвського, котрий під час сварки з солдатами київського гарнізону кричав: «Я вашего царя не знаю, у нас свой царик есть. Как ви своего царя слушаете, так и мы своего пана гетмана, он у нас второй царь. У вашего царя войско есть, так и наш царик същет столько же войска»²⁶.

Аби не склалося враження, що тут ідеться лише про певні поодинокі казуси, а не про тенденції владних відносин часів зрілого Мазепи, достатньо проаналізувати «Пакти й Конституції...» 1710 р. – документ, за задумом його авторів, покликаний повернути Україну до «золотої доби» козацької демократії, коли не було «корупцій», старшинські уряди посідали не «накупні», а обрані товариством на вільних виборах найдостойніші кандидати, та всі важливі державні справи вирішувалися спільно: Конституція постала «тылко для поправки и подвигнення упалых правъ (виділення моє – В. Г.) своих и волностей войсковых» (преамбула)²⁷.

І виглядає так, що саме часи гетьманування Мазепи сприймалися навесні 1710 р. козацькою старшиною, яка громадилась на краю османської «ойкумени» – в Бендерах, як чи не найбільш потужний резонатор процесу підготовки «Пактів і Конституцій...». Адже попри озвучений уже у преамбулі піетет по відношенню до «славной памяти гетмана ясневелможного Іоана Мазепи»²⁸, сам по собі документ значною мірою був антимазепинським за характером. Принаймні в тому сенсі, що мав на меті здійснити «направу» пізньомазепинських порядків, коли, скажімо, демократична за своєю суттю процедура обрання на полковництво, характерна для першої половини гетьманування Мазепи, поступилася місцем практикам прямого призначення на старшинство гетьманом; коли найважливіші рішення реґіментар ухвалював одноособово, без урахування думки старшини; як, власне, й розпоряджався на свій розсуд фінансовим ресурсом автономії.

²⁴ Источники малороссийской истории... Ч. 2. Москва, 1859. С. 29.

²⁵ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. // Киевская старина. 1891. Т. 34. № 9. Отд. 1. С. 360.

²⁶ Бовгиря А. «...Я вашего царя не знаю»: українці як фігуранти судових справ про образи честі монарха (XVIII ст.) // Український історичний журнал. 2008. № 5. С. 87–88.

²⁷ «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Відп. ред. В.А. Смолій; упоряд. М.С. Трофимук, Т.В. Чухліб. Львів, 2011. С. 87.

²⁸ Там само. С. 81, 83.

На підтвердження цієї тези варто звернути увагу на факт прямого зв'язку між появою «Пактів і Конституцій...» та результатами роботи Бендерської комісії 1709 р., створеної для залагодження суперечок щодо майна померлого Івана Мазепи, але яка насправді верифікувала наявність серйозних внутрішніх проблем і суперечностей в інституційнім облаштуванні Гетьманату. Як можна дійти висновку з представленого шведському королю Карлу XII (як протектору України) «Покірного меморіалу Запорозького Війська до святого королівського маєстату Швеції» від 26 вересня 1709 р., чи не найбільше козацьку старшину непокоїли авторитарні тенденції за правління Мазепи. Тож вона передовсім і прагнула повернути демократизм у політичний устрій через конституювання засад виборності гетьмана й козацької старшини, обмеження влади регіментаря інститутом старшинської ради, відділення приватного гетьманського скарбу від державного, налагодження контролю над видатками тощо²⁹. І всі порушені у цьому документі проблеми в тій чи іншій мірі знайшли своє відображення та розвиток у «Пактах і Конституціях...» 1710 р., де, попри виразний демонстративний пієтет на адресу «славної пам'яті гетьмана яснеложного Іоана Мазепи», повторено й положення стосовно потреби подолання згаданих у «Покірному меморіалі...» негативних авторитарних тенденцій у правлінні почилого в Бозі регіментаря, хіба що при цьому ім'я Мазепи не називалося, а приховувалося під зрозумілим усім евфемізмом — «преждньи гетмани Войска Запорозкого, зостаючи под самодержцями московскими». Значно більше чіткості в оцінюванні результатів діяльності цих «преждньи гетмани»: «привлащати себѣ дерзали, над слүшност и право, самодержавную владзу, которою / были значне надвередили давньє порядки, права и волности войсковіє не без / всенародной тяжести»³⁰. Тож і ставилося питання про повернення засад виборності гетьмана й козацької старшини, викорінення «корупцій» і «накупництва», обмеження влади регіментаря функціонуванням інституту генеральної та старшинської рад, створення по суті аналогу річпосполитської ради — сенату, відділення приватного гетьманського скарбу від Військового, налагодження контролю над видатками з якого мало делегуватися старшині тощо.

Що було причиною тих трансформацій, які викликали настільки солідарне несприйняття старшиною й козацьким загалом? Із контексту документа випливає, що його автори у цих негативних змінах убачали передовсім соціокультурний вплив «самодержцєв московских». Утім, не ставлячи під сумнів справді очевидну важливість впливу російських самодержавних практик на державне життя Гетьманату, справедливості заради маємо визнати, що існували й інші чинники цього переродження. Власне, вже настільки довге перебування при владі, як засвідчив перед цим досвід гетьманування Івана Самойловича, було неабиякою потенційною загрозою посилення авторитаризму правителя. А ще не забуваймо про загальні тенденції розвитку Європейського континенту. Чого лише вартий приклад королювання Августа II Саксонського, за якого шляхетська демократія Польсько-Литовської держави пережила далеко не найкращі свої часи. Не кажучи вже, звісно ж, про царювання Петра I, коли межа між абсолютизмом і тиранією стала майже непомітною.

²⁹ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа: Збірник. Варшава, 1938. Т. 1; Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. Київ, 1994; Кресін О. «Бендерська комісія» 1709 року і питання про політичні та правові основи організації влади у Гетьманщині // Держава і право. Київ, 1999. Вип. 3; Його ж. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. Київ, 2002.

³⁰ «Пакти і Конституції»... С. 85.

УДК 355.01+327.82 94(477)(І. Мазепа)

Олексій СОКИРКО

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка
Київ, Україна
sag@univ.kiev.ua
<https://orcid.org/0000-0003-3841-9782>

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА: МІЖ ВІЙНОЮ ТА ДИПЛОМАТІЄЮ

Епоха гетьманування Івана Мазепа справедливо вважається періодом розквіту Гетьманщини, а сам він – еталоном ранньомодерного володаря. Стаття є спробою відповісти на питання, в який спосіб в арсеналі Мазепа-політика, і старшинської еліти загалом, сполучалися дипломатія та військові засоби? Бурхлива зовнішньополітична діяльність кінця XVII ст., спрямована на розширення життєвого простору гетьманату в Надчорномор'ї і спроби приєднання Правобережної України неминуче ставили питання про використання армії для досягнення чи то захисту прилучених територій. Особливо гостро ця потреба постала під час Північної війни, коли в 1708–1709 рр. ішлося про захист Гетьманщини та її військову самодостатність при зміні московської протекції на шведську. Перебіг цих подій показав, що Мазепі і його прибічникам забракло військових засобів та ресурсів, що було наслідком стагнації мілітарних інститутів Гетьманщини, котрі довгий час не зазнавали змін і втрачали свою ефективність у нових воєнних умовах.

Ключові слова: Гетьманщина, Іван Мазепа, Московська держава, Річ Посполита, дипломатія, війни, збройні сили.

Постать і діяльність Івана Мазепа всебічно відтворені й осмислені в історіографії останніх десятиліть, у першу чергу як державотворця. При цьому, паралельно з внутрішньополітичною діяльністю (взаємовідносини зі старшинськими та церковними елітами, московськими можновладцями, донаторство тощо), питома увага дослідників завжди зосереджувалася на його дипломатії. На практично одностайну думку, Мазепа був надзвичайно вправним дипломатом із точки зору концептуального бачення зовнішньополітичного курсу Гетьманщини,

що дозволяв би зберігати статус напівсуверенної держави, але й збільшувати її вплив у Східноєвропейському та Надчорноморському регіонах¹.

Чи не найбільшим інтересом для політичної еліти гетьманату було встановлення контролю, бодай часткового, над Правобережною Україною, що у стратегічній перспективі мало б увінчатися возз'єднанням під гетьманською булавою «обох боків Дніпра», як про це продовжувала символічно нагадувати титулатура всіх лівобережних регіментарів. Водночас ще одним вектором зовнішньополітичної активності було Північне Надчорномор'я та власне саме Чорне море, до якого Гетьманщина не мала відкритого виходу, але всіляко намагалася послабити тут османський контроль і досягти сприятливого клімату для судноплавства й торгівлі. Попри те, що гетьмани традиційно були позбавлені зовнішньополітичної прерогативи, Мазепа, як і його попередники, прямо не порушуючи цієї норми, достатньо послідовно змушували Москву рахуватися з існуванням власної дипломатії як такої, що будімо утверджує інтереси московського престолу². У світлі цієї дипломатичної стратегії гетьмани мали сталі контакти з Річчю Посполитою, Молдавським і Волоським князівствами, Кримським ханством, Османською імперією, кочовими ордами і фронтірними козацькими спільнотами Східної Європи (ногайцями, буджацькими татарами, калмиками, запорозькими, донськими козаками). Гетьман не лише вмів послуговуватися всім наявним на той час дипломатичним інструментарієм (численні посольства, розсилка шпигунів, розбудова мережі інформаторів і посередників), але й мав чимало тих особистих рис, які зауважували сучасники та котрі у сукупності робили з нього мало не ідеального володаря в його макіавелівській версії: проникливого, обережного, хитрого, а за потреби жорсткого.

Втім, дипломатія, як і політика, це мистецтво можливого, що рано чи пізно вичерпує свій потенціал, змушуючи одного або й обох контрагентів перейти до більш рішучого відстоювання власних інтересів – війни. Отже, головним питанням нашої розвідки буде те, наскільки концептуальне бачення і практичні дії Мазепа включали у себе потребу використання сили, військових засобів, і яким чином це відбивалося на сфері військового будівництва (розбудові мілітарних інститутів держави), спроможності гетьманської армії закріплювати здобутки дипломатії.

Ми свідомо залишаємо за рамками нашої уваги питання, чи володів якимись полководницькими талантами сам Мазепа. Це питання, хоч уже й поставлене у сучасній українській історіографії, але, з нашої точки зору, далеке від свого розв'язання як в антропологічній, так і суто військово-історичній площині³. Принагідно зауважимо, що трактовка ідеального правителя бароковим мистецтвом мазепа-ного часу надавала виразну перевагу мудрості й розважливості, ставлячи військо-

¹ Кентржинський Б. Мазепа. Київ, 2013. С. 184–197, 219–248; Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. Київ, 2003. С. 43–65; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк; Париж; Торонто; Київ, 2001. С. 85–98; Павленко С. Іван Мазепа. Київ, 2003. С. 101–152; Таирова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія: Історія «предательства». Москва, 2011. С. 135–195.

² Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія Українського Гетьманату в міжнародних політичних комбінаціях раннього нового часу. Київ, 2022. С. 444–448; Чухліб Т. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ, 2003. С. 291–308.

³ Чухліб Т. Іван Мазепа як полководець: військові походи до Хаджибею, Північного Причорномор'я та Криму у 1687–1699 рр. // Чорноморська минувшина. 2015. Вип. 10. С. 3–16.

ві чесноти поряд із рештою. На зміну типажу гетьмана-воїна, котрий ділив тяготи похідного життя нарівні з усім військом, тижнями не зсїдав з коня і не раз особисто водив козаків в атаки, приходять гетьман-полководець, імпазантний і мудрий лицар, якому товаришує не лише хоробрий і відважний Марс, але й розумна та витончена Мінерва. Вшановуючи Мазепу jako покровителя Чернігівського колегіуму, автор урочистого панегірика писав з цієї нагоди⁴:

«То же вельможний пане це дати тобі маєм:
Квітом тих нових наук скроні увінчаєм.
І по Марсових ділах від крові скажених
Ти спокійно у богинь візьмеш пальми вчені».

Дипломатія й точний розрахунок на війні для такого володаря відтепер важать аж ніяк не менше, а часом і більше, ніж груба військова сила. Мазепа у цьому амплуа виступає постаттю винятково символічною, перевершивши всіх своїх попередників, зображення яких були витримані у традиційних канонах сарматського портрету. На гравюрах Івана Мигури, Інокентія Щирського та Данила Галяховського ми бачимо не сармата, а шляхетного лицаря в образі триумфуючого Марса, закутого в ренесансні лати, в оточенні військових арматур і символів мистецтв та наук⁵. Придворна куртуазність європейського штабу приходила на зміну спартанському стилю життя козацьких володарів, що, безумовно, не могли не відзначати очевидці, для яких гетьман-батько, авторитетний у жовнірському середовищі, поступався місцем гетьманові-правителеві, що їздив на війну не верхи, а в кареті, а в його присутності були змушені стояти навіть старшини⁶.

Але повернімося до воєнних реалій мазепинської доби. Період правління Івана Мазепи, так само, як і його попередника на гетьманстві Івана Самойловича, підсумував творення й остаточну кристалізацію мілітарної моделі гетьманату. Гетьманське військо складалося з козацького ополчення 10 лівобережних полків (бл. 30 000), найманого війська (бл. 10 000, включно з гетьманським надвірним військом) та артилерійських формувань. За наявності доволі централізованого управління, ця армія складалася з переважаючого ополчення лицарського (козацького) стану й відносно невеликого постійного найманого війська⁷. Іншою особливістю була багатокладна система фінансування та утримання, яка розподілялася поміж центральним й місцевими бюджетами та більшою мірою була розрахована на війну «в обороні Вітчизни», себто дії на теренах краю і прилеглих воєнних театрах, котрі мали сезонний характер. У Лівобережній Гетьманщині існувала розгалужена система

⁴ Шевчук В. Іван Мазепа – митець і літературний герой // Муза роксоланська: Українська література XVI–XVIII ст.: У 2 кн. Кн. 2: Розвинене бароко. Пізнє бароко. Київ, 2005. С. 422–423.

⁵ Ковалевська О. Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст. Київ, 2014. Ч. 1. С. 164–165, 168–169; Ч. 2. С. 81.

⁶ Літопис Самовидця. Київ, 1971. С. 144–145; Українська поезія: Середина XVII ст. / Упор. В. Крекотень, М. Сулима. Київ, 1992. С. 128.

⁷ Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. Київ, 1959. С. 411–529; Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. Дніпропетровськ, 2003. С. 84–159; Сокирко О. Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648–1764. Київ, 2023. С. 101–133; Його ж. Лицарі другого сорту: Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. Київ, 2006.

дерево-земляних фортець, успадкована від попередніх часів, і значно розширена на півдні та сході регіону вже в останній чверті XVII ст. Головним чином вона була орієнтована на оборону від нападів татар, але за потреби могла відігравати й важливу стратегічну та логістичну функцію, коли на теренах краю діяли регулярні армії⁸.

Важливо зауважити, що достатність мілітарного потенціалу Гетьманщини, усвідомлювана його елітою, своєю зворотною стороною мала потужну військову підтримку Московської держави. Нагадаймо, що жоден із зовнішньополітичних проєктів Самойловича або Мазепа, котрий передбачав ведення масштабних воєнних дій чи то за приєднання Правобережжя, чи то знищення турецьких форпостів у пониззі Дніпра не мислився ними без збройної допомоги Москви⁹. Кремль мав можливість поряdkувати в Україні достатньо великими польовими арміями. Складаючись переважно з полків «нового строю», вони могли бути достатньо швидко використані для захисту кордонів або ж мобілізованими для довготривалих кампаній, оборони ключових фортець¹⁰. Окрім цього, в містах Лівобережної України продовжували перебувати декілька московських гарнізонів, що виконували функції резерву польових армій та опорних пунктів. Наприкінці XVII ст. всі вони мали значні запаси зброї, боеприпасів і продовольства, а в Києві та Переяславі, крім того, було облаштовано арсенали, артилерійські ливарні, майстерні з ремонту зброї. Воєнна допомога Кремля лівобережним гетьманам мала своєю ціною потенційну втрату оборонної самодостатності, а в дальшій перспективі й політичного суверенітету Гетьманщини.

Пік розквіту Лівобережної Гетьманщини на рубежі XVII–XVIII ст. багато у чому завдячував остаточній кристалізації її військово-політичної системи. Стабілізація політичного життя стала наслідком певної зрілості політичної еліти й усталення алгоритмів політичних процесів, а інституційне оформлення гетьманату було нерозривно пов'язане зі зміцненням його армії, котра попервах виступала формотворчим елементом усєї держави. Однак навряд чи можна погодитися з тими істориками, котрі прагнуть відшукати в організаційних заходах, що відбувалися у цей час у військовій та іншій сферах, якийсь особливий стиль «печаловитого» правління гетьманів, ба більше – паростки модернізації козацької держави¹¹. Зауважимо, що ані Мазепа, ані Самойлович не прагнули кардинальної перебудови моделі, яка довела свою цілковиту продуктивність і мілітарну достатність у війнах із турками й татарами, котрі на кінець XVII ст. залишалися головними противниками гетьманського війська. Їм, швидше, йшлося про перебирання до своїх рук контролю над кадровими призначеннями в найманому та, за можливістю, козацькому війську й адміністрації. Цьому істотно допомагала активна політика земельних надань, а також формування інституту знатного військового товариства, які ставали ефективними інструментами утвердження лояльності старшини. Другим важливим елементом політики у цій сфері був постійний пошук оптимальних джерел фінансування військових потреб гетьманату, в якому, однак, застосовувалися методи, апробовані

⁸ Сокирко О. Козацький Марс... С. 665–700.

⁹ Алмазов А. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672–1687). Москва, 2011. С. 167–168, 188–190, 198–200; Таирова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Российская империя... С. 153–164.

¹⁰ Чернов А. Вооружённые силы Русского государства в XV–XVII вв. Москва, 1954. С. 195–196.

¹¹ Кононенко В. Модернізація Гетьманщини: проєкти козацької адміністрації 1687–1764 рр. Київ, 2017. С. 61–72.

попередниками лівобережних регіментарів (експерименти зі здачею в оренду податкових зборів, акцизи, спроби монетної емісії тощо). Проте замість централізації податкової системи та відлагодження фіскальних механізмів, тут оприявнився «маятниковий» пошук можливостей отримання «швидких» готівкових коштів, який не давав жодних перспектив для збільшення військових асигнувань.

Усе це у сукупності було не реформами чи модернізацією військово-політичної моделі Гетьманщини, а всього лише її «направою», засоби для якої шукалися всередині існуючої системи, а не поза нею. Станова козацька республіка не могла без нагальної потреби кардинально змінити свій військовий устрій, не зачепивши політичного та інституційного. З погляду балансу сил усередині Гетьманщини та за її межами, що склався наприкінці XVII ст., ця модель працювала справно й ефективно, але щонайменша зміна цього балансу загрожувала вивести її зі стану рівноваги. Відносно стабільна геополітична ситуація у стосунках з Османською імперією та Кримським ханством, закріплена Константинопольським мирним договором 1700 р., створила давно очікувану в Гетьманщині мирну паузу. Відсутність необхідності докладати щоразу нових воєнних зусиль на півдні зняла з порядку денного плани реорганізації козацького війська і збільшення чисельності найманих полків, які обговорювалися ще з кінця 1680-х рр.: наявних сил було цілком достатньо, аби в разі необхідності захищати кордони, стримувати потенційні татарські набіги.

Однак геополітична ситуація дуже швидко змінилася кардинальним чином із початком Північної війни. Перші бойові зіткнення виявилися невдалими і для Московії, і для її головних союзників – Данії та Речі Посполитої, що відразу ж актуалізувало використання військових ресурсів Гетьманщини¹². Аби виграти час і дати можливість для оперативної паузи, на кордони Ліфляндії та Естляндії було висунуто корпус гетьманського війська на чолі з ніжинським полковником Іваном Обидовським, який мав стримувати просування шведів углиб московської території¹³. Це була перша виправа гетьманських сил на далекі балтійські терени, за якою мало не щороку йшли нові й нові. Вдаючись до тактики рейдів, дрібних сутичок, блокування невеликих шведських залог, козацькі та охотницькі відділи створили оперативний заслон, даючи можливість мозковському командуванню реорганізувати свою армію, накопичити резерви. Ця «мала війна», що тривала впродовж 1700–1702 рр., показала достатньо високу ефективність використання легкої нерегулярної кінноти проти шведських військ, котрі не мали досвіду маневрової рейдової війни. В наступних кампаніях 1704–1706 рр., що розгорнулися на теренах Литви, ця практика використання гетьманських військ отримала подальший розвиток. Відтепер в операціях брали участь кількісно більші формування чисельністю до 15 000 чол., включно з піхотою та артилерією¹⁴.

¹² Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. С. 95–100, 115–121, 135–139; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. С. 238–243; Чухліб Т. Український гетьманат у Великій Північній війні 1700–1721 рр.: проблеми міжнародного та воєнно-політичного становища // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Київ, 2008. С. 7–42. Єдина праця, спеціально присвячена становищу гетьманської армії на початку XVIII ст.: Дядиченко В. Украинское казачье войско в конце XVII – начале XVIII в. // Полтава: К 250-летию Полтавского сражения. Москва, 1959. С. 246–268.

¹³ Мельник Л. До історії участі українського козацтва у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700–1702) // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. Київ, 1999. С. 102–122.

¹⁴ Чухліб Т. Український гетьманат у Великій Північній війні 1700–1721 рр.: проблеми міжнародного та воєнно-політичного становища. С. 9–10.

Втім, затребуваність військового потенціалу Гетьманщини в Північній війні погляла за собою й непередбачувані наслідки. Реформи Петра I у сфері управління, організації та комплектування армії, викликані нагальними воєнними задачами, спричинили зміни в решті галузей державного устрою – системі органів влади, господарстві й навіть соціальної структурі суспільства. Вочевидь, принципи, закладені в модель нової московської армії, не могли рано чи пізно не зачепити й війська гетьманського регіменту, з якими їй доводилося взаємодіяти. Попервах вони торкнулися сфери управління, що, на думку царя, мало краще синхронізувати дії московських і гетьманських відділів, пришвидшити їх мобілізацію та зосередження й загалом централізувати командування. За рідкісними випадками, коли українськими формуваннями командував сам гетьман Мазепа, керівництво ними відтепер переходило в руки московських «начальних людей» і генералів. Царські директиви з визначенням цілей і характеру дій адресувалися винятково московським воєначальникам, і царська ставка зносилася особисто хіба лише з гетьманом¹⁵.

Трохи згодом козацькі полки почали передаватися до складу не тільки московських, але й союзних польсько-саксонських сил, чого також не було раніше¹⁶. У кращому випадку козакам доводилося брати участь у рейдах і дрібних сутичках, в яких випадало здобути трофеї, в гіршому ж – виконувати другорядні задачі із забезпечення дій головних сил (утримувати пікети, караули й поштові станції, що за умов відсутності регулярного постачання призводило до повного їх виснаження). Російські кур'єри відбирали в козаків харчі, здобич і навіть верхових коней, унаслідок чого різко знижувалася боєздатність війська. Переказуючи цареві скарги козаків, Мазепа роз'яснював, що вони «найпаче то за великую трудность и обиду вмѣняютъ, что рожный великороссійскій гонцы конь ихъ насилно подъ себе берутъ»¹⁷.

В очах Петра козацькі полки як військова сила принципово не відрізнялися від слобідських чи донських козаків, калмиків і московських полків «старого строю». Після перших перемог у Лівонії й нарощування боєздатності регулярної армії, цар дедалі критичніше дивився на перспективи станового війська. Вимагаючи від Мазепи у серпні 1706 р. вислання в район Острога 4-тисячного корпусу козацької кінноти, він указував вибрати таких козаків, які могли б бути «довольное время на службе и не разбежались»¹⁸. Петро та близькі до нього іноземні військовики були невисокої думки про бойову цінність козацтва: в листах до Мазепи та московських генералів він називав гетьманські сили «нестройными»¹⁹. Визначаючи характер дій їх у найближчій кампанії, цар писав до Мазепи у січні 1707 р.: «... понеже можете знать, что войско малороссийское нерегулярное и в поле против неприятеля стать не может, того для советываю вам довольное число лопаток и заступов велеть взять с собою, також и добрую полковую артиллерию, дабы возможно у Днепра (ежели неприятель будет) в удобных местах шанцами или окопами укрепиться»²⁰.

¹⁵ Письма и бумаги императора Петра Великого (далі – ПИБ). Санкт-Петербург, 1900. Т. 4. С. 66.

¹⁶ Там же. Т. 3. С. 1050.

¹⁷ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). Ф. 124. Оп. 3. Д. 1521. Л. 1; Д. 1525. Л. 2; Соловьёв С. История России с древнейших времён: 1703 – начало 20-х годов XVIII в. Кн. VIII. Москва; Харьков, 2001. С. 38–39.

¹⁸ ПИБ. Т. 4. С. 323–324.

¹⁹ Там же. С. 135.

²⁰ Масловский Д. Северная война 1700–1721 гг. Санкт-Петербург, 1892. С. 166.

Перші кампанії Північної війни засвідчили, що однією з найбільших проблем, з якою надалі доведеться мати справу гетьманській армії, була логістична. Козацькі відділи вперше за останні тридцять років мусили брати участь у бойових виправах на дуже віддалених від кордонів Гетьманщини теренах. Величезні обози і транспорти з продовольством ще більше сповільнювали й так не дуже швидку мобілізацію козацького ополчення, висування на театр воєнних дій, подальші маневри. Поступово система постачання налагодилася й у кампаніях 1707–1708 рр. діяла вже за установленим алгоритмом. Але в попередні роки через брак продовольства й фуражу, підвезення яких не було системно організованим, козацькі відділи повсякчас потерпали від голоду, хвороб і, як наслідок, дезертирства, що набуло масових масштабів²¹.

Істотні особливості, які існували в тактиці українського війська, також дали про себе знати. В Лівонії козацьке військо вперше зустрілося з досі незаниманим супротивником – шведською регулярною армією, озброєною та навченою за стандартами лінійної тактики. Призвичаєні до протидії турецько-татарським силам, рухливій кінноті, козаки виявилися неготовими до чітких і злагоджених маневрів, надто поза укріпленим табором, старшинам бракувало уявлень про способи дій ворожої армії. Якщо козацька кіннота достатньо швидко адаптувалася до нових умов, виконуючи звичні задачі, то тактика піхоти, орієнтована на активну оборону, прирекла її на виконання другорядної ролі. Натомість ефективно протистояння новому супротивникові вимагало застосування бойових порядків із добре вишколеною піхотою, підтримуваною вогнем артилерії й навченої самостійним діям. Однак непризвичаєні до рішучих наступальних маневрів козацькі та сердюцькі піхотинці не могли істотно впливати на перебіг боїв і залишалися пасивними під захистом вагенбургу.

В неприглядній оцінці гетьманського війська зайвий раз утвердила царя нищівна поразка козацько-московського корпусу під Клязьмою 30 квітня 1706 р., що складався головне з козацьких, охотницьких і «старомосковських» формувань та рухався на допомогу обложеної Ляховицької фортеці²². Тут далася визнаки й відсутність стійкого зв'язку між різними складовими бойового порядку, і їх неготовність до зустрічі з вишколеною піхотою супротивника. Не виключено, що напередодні вирішального зіткнення зі шведами в 1707–1708 рр., саме «клязьмський погром» став поштовхом до реорганізації козацької служби. При цьому Петро I брав у розрахунок незаперечну цінність української легкої кінноти при одночасній її відсутності у шведів, які мали у своєму розпорядженні важких рейтарів або драгун, здатних вести тільки фронтальні атаки або бій у пішому строю. Перевага в ній московської армії вирашно позначалася на перебігу всіх без винятку операцій. Крім того, відмовлятися від використання українських частин за умов хронічного дефіциту живої сили теж було б украй нерозумно, тому реформа мусила витворити ефективнішу організацію й систему централізованого управління козацьким військом, підвищивши тим самим його бездатність.

Поступове впровадження практики командування українськими полками російськими генералами непомітно створило передумови для виникнення нових вій-

²¹ Мельник Л. До історії участі українського козацтва у військових діях у Прибалтиці... С. 118–120.

²² Докл. див.: Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII ст. Т. 1. Ч. 2. Санкт-Петербург, 1820. С. 46–48; Великанов В. «Непомысленная баталия»: Участие корпуса С.П. Неплюева в сражении при Клецке в 1706 г. // Старый цейхгауз. 2015. Вып. 1 (63). С. 76–81; Сокирко О. Лицарі другого сорту... С. 260–262.

ськово-адміністративних органів, котрі здійснювали централізоване управління частинами гетьманського реґіменту. Починаючи з 1701 р., функції загального органу управління російськими військами почав виконувати Приказ військових справ (із 1706 р. об'єднаний зі Ближньою канцелярією). В Україні його розпорядження поширювалися на місцеві органи російського управління – київського генерал-губернатора, воєвод, комендантів фортець. Для більш регулярного й ефективного керівництва козацьким військом цього було замало, оскільки у своїй діяльності ці органи управління не були зв'язані між собою, а сфера їх компетенції потребувала постійних підтверджень від царя. Тому для вирішення якихось локальних воєнних задач створювалися тимчасові з'єднання московських і козацьких військ, що могли віддаватися під командування росіян. Так, у квітні 1708 р. майору лейбгвардії Преображенського полку Володимиру Долгорукову приписувалося «бытъ со всеми москвичи, с столники, с стряпчими, с дворяны и с царедворцы, и со всеми городовыми и всяких чинов ратными людьми, и с конными драгунскими, и с пешими салдацкими, и з слобозкими Черкасскими, и с кумпанейскими полками, и гетманскими многими региментами на Украине командиром»²³. Це з'єднання, що мало діяти проти повстанців Булавина на Дону, однак, не охоплювало у своєму складі всіх військових сил гетьманату, але лише їх частину. Про обсяг повноважень командира дивізії ставився до відома київський воєвода Дмитро Голіцин, котрий здійснював загальне військово-політичне керівництво московськими гарнізонами в Гетьманщині. Таким чином, московський уряд на той час ще не створював якісь нові військово-адміністративні округи, в які могла б бути інтегрована гетьманська армія, але вже було видно перспективу у змінах управління та підпорядкованості²⁴.

Водночас упровадження в московській армії регулярних західноєвропейських стандартів, що спричинилося до численних і часом шокуючих «новин» (статути, муштра, однострої, дисципліна, поява небувалої доти кількості іноземних офіцерів та ін.), не могли не вплинути на настрої й у козацькому середовищі, де почали ширитися чутки про запровадження «регулярства»²⁵. По приїзді до гетьманської ставки цю інформацію підтвердив «при инныхъ реляціяхъ» і сам прилуцький полковник Дмитро Горленко, «опасаяся, чтобъ его съ полками теми въ Прусы не послано и въ драгуны не устроено, чимъ бы онъ подвигнулъ на ненависть и вражду противъ себе целое войско»²⁶.

В міру того, як армія Карла XII впродовж 1704–1706 рр. установила панування у Саксонії та коронних землях Речі Посполитої, на деякий час фактично нейтралізувавши польсько-саксонські сили і звівши на престол нового короля, яким став познанський воєвода Станіслав Лещинський, ставало очевидним, що наступною її ціллю стане Московська держава. Поступове перенесення бойових дій у Литву та смоленський напрямком стривожили Петра I і змусили його гарячково концентрувати всі наявні сили й резерви. Саме у цей час виникла ідея повернутися до нереалізованого в 1688 р. задуму реформування козацького війська.

²³ ПИБ. Т. 7. С. 681, 690.

²⁴ Киселёв М., Лазарев Я. Историографический призрак «Украинской дивизии»: к вопросу о российско-украинских отношениях в 1706–1708 гг. // Славяноведение. 2013. Вып. 2. С. 43–45.

²⁵ Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського (1721 р.) // Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. Київ, 1994. С. 159–160.

²⁶ Там само. С. 160.

Хронологічно перша згадка про плани реорганізації війська міститься в листі Орлика до митрополита Яворського з липня 1721 р. й датується літом 1707 р.: «Прибывши Мазепа въ Кіевъ и выпровадивши государя царевича въ путь свой къ Смоленску, возвратился самъ до Батурина, и тамъ нѣскольکو дней переживши, воспріялъ походъ паки къ Кіеву, для dokonченя фортецы Печерской, где получилъ указъ царского величества о устроении козаковъ, подобіемъ Слободскихъ полковъ, въ пятаки, который такъ устрашилъ и раздражилъ былъ всѣхъ полковниковъ и старшину, что цѣле отчаявшись своихъ волностей, ни о чомъ инномъ не говорили, токмо что тотъ выборъ пятаковъ, степень есть до устроения въ драгуны и солдаты, для чого много роптали и часто собиралися до обозного енерального Ломъковского, а наипаче повседневно до полковника Миргородского, у которого и о способахъ обороны своей совѣтовали, и пакта Гадяцкіе читали»²⁷. Достеменно невідомо, кому саме належала ініціатива проведення реформи. Цілком імовірно, що вперше вона почала обговорюватися на Жовківській раді наприкінці 1706 р. з подачі царя²⁸. В недатованій цидулі, доданій до листа Мазепа Головкіну, гетьман просив про заступництво канцлера перед Петром, аби «мне не попаст в страшный его монарший гнев, за тое, когда указ его величества о устроении компаний з городского товариства не прийдет в совершенство, за смятением яким (чого не зычу) непостоянного здешняго народа, который никогда в глупом своем разумении не утвердит того и не рассудит, який конец з сего начинания будет, быле бы токмо свою волю совершить, а до того и по панах полковниках порозумелем, что тот указ монарший о компании, не велми им приятен»²⁹.

Уперше ці події прокоментував М. Костомаров, якому, окрім листа Орлика, були відомі й інші документи. Передовсім ідеться про послання Петра I до І. Мазепа від 10 серпня 1707 р. з розпорядженням, «дабы вы по обнадеживательному слову к нам о кумпаниях, во всех Малороссийских палках конечно нынешне(й) осенью и зимою определение учинили и неотложно к будущей кумпании оным готовы были, ибо из нынешних некумпанейских ничего добра, разве худа есть, понеже не имеючи определенного жалованья, толко на грабеш и тот час домой уйдут»³⁰. Про деталі «устроения» та якийсь спеціальний указ із цього приводу тут не йшлося, та й загалом деталі всього задуму нам відомі лише з фрагментів листування Петра I з Мазепою. Цар згадував про реформу як про факт, що вже обговорювався з гетьманом («по обнадеживательному слову»), лише черговий раз спонукуючи його до дій.

22 серпня 1707 р. Мазепа у своїй відповіді обіцяв «с всяким тщательным прилежанием ... старатися, дабы тот преобладающий вашего царского величества указ самым совершенством исполнен был»³¹, пишучи того ж дня канцлерові Гаврилу Головкіну листа в зовсім іншій тональності. Після повідомлення про царський указ городових полковників, гетьман зазначав, що, докладаючи всіх зусиль до його виконання, старшини «не отрицаются, токмо трудность в том усматривают, что в указе его царского величества изображено, дабы тая компания чрез осень и зиму устроена конечно

²⁷ Там само. С. 167.

²⁸ Маркевич Н. История Малороссии. Т. 4. Москва, 1842. С. 257.

²⁹ Цит. за: Кочегаров К. Спроби реформування військової організації городових полків у 1707–1708 рр. // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. Київ, 2014. С. 343.

³⁰ ПИБ. Т. 6. С. 44.

³¹ Там же. С. 287. Оригінал листа: РГАДА. Ф. 124. Оп. 4. Д. 108. Л. 1 об.

была и к будущей кампании выготована, а войско рейменту моего всю осень здесь на фортификации Печерской проживет», що зашкодить козацьким господарствам, утруднюючи підготовку до наступного походу. «Над то и в том узнают не меньшую трудность, что всякому з них полковнику надобно полк свой увесь в поле выпроводити, товариство, кони и оружие пересмотрети и разсудително войско перебрати, хто будет угоден, а хто неугоден до компанийской службы... И разсуждают они, полковники, что лутче б было, когда бы весною повеленное устроивалось»³². Не відмовляючись у цілому від задуму, гетьман зазначав, що «по таких прежних словах дерзалбым советовати ... дабы устроение компаний не разом во всех полках в еден год свершилося, но прежде бы в едном или в двоих, яко то в Стародубовском и Чернеговском, котрые полки от Запорожья и от Украины сут далечайшиии и люде в них смирнейшии и послушлившии, а потом бы уже поволиты тым же образцем и в прочих полках устроивалось дело надлежащее. А когда вдруг во всех полках начнется наглетая компания устроивати, то боюся, дабы вместо прислуги, не учинити в народе смятения, понеже тая вещь ест новая, и в Войску Запорожском необыкляя»³³.

Дуже показовими були покликання Мазепи на негативну реакцію щодо цього старшини: «Панове полковники по объявлении себе от мене указу его царского величества ... аще и декларовалися без всякой противности волю монаршую исполнити, обаче не веселым лицом, но печальным и поатерованным сердцем одйшли от мене и слышно мне, что межи собою советуя от том говорят: Мы (мовит) указ монарший в совершенство приводит не отрицаемся, но Бог вест, если тое новое и небывалое дело не учинит в черне и во всем народе малороссийском нечаянного мятежу и смятения, да и тое говорят, что недавно (мовит) премошная его царского величества грамота до гетмана и до всего Войска Запорожского была, обнадеживаючи как при древних правах и волностях наших непременно содержать, а ныне над надежду нашу, инний прислан указ»³⁴. Між тим, аргументи гетьмана подіяли на Петра й уже 8 вересня 1707 р. Головін писав, що цар погодився «поменутые два полка ... по разсуждению своему в компании напреж устроить, прочие ж полки во такое удобное время ... усматривая случаев и времени»³⁵.

Очевидно, Мазепа перебував у доволі складній ситуації, оскільки, з одного боку, йому до кінця не були ясними цілі ініціативи Петра щодо «перебору» козацтва, адже це могло стати проміжним етапом до запровадження в козацьких полках елементів регулярної служби та устрою. Варто нагадати, що підготовка реформи відбувалася на тлі конфліктів гетьмана і старшини з оточенням царя, зокрема Олександром Меншиковим, котрий неодноразово й у відкритій формі порушував гетьманські прерогативи, віддаючи через голову накази козацьким полковникам і похвалявся старшині розправитися з неугодними йому особами. Водночас дипломатичними та придворними колами ширилися чутки про «шукання» царським фаворитом титулу удільного малоросійського князя, котрі так само сильно непокоїли козацьку верхівку. Найголовнішим, однак, були туманні перспективи реалізації самої реформи, по-

³² ПИБ. Т. 6. С. 288–289. Оригінал листа: РГАДА. Ф. 124. Оп. 4. Д. 112. Л. 1 об. – 3. Аналогічного змісту послання того ж дня було відправлено віце-канцлерові Петру Шафірову: Там же. Д. 110. Л. 1 об. – 2.

³³ Кочегаров К. Спроби реформування військової організації городових полків у 1707–1708 рр. С. 344; Таирова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Российская империя... С. 464.

³⁴ Кочегаров К. Спроби реформування військової організації городових полків у 1707–1708 рр. С. 344.

³⁵ Там само. С. 344–345.

заяк політична верхівка справедливо побоювалася, що вони можуть спричинити ланцюгову реакцію змін в інших владних інститутах і, в кінцевому підсумку, загрожуватимуть всій державній моделі Гетьманщини та їх політичному впливу.

Свого часу, реконструюючи задум і перебіг реформи виборного козацтва 1707–1708 рр., ми висловлювали думку, посилаючись на листування Мазепа з Головкиним, про те, що її так і не було реалізовано, чому значною мірою сприяла стрімка зміна воєнної ситуації, помножена на пасивний саботаж із боку старшини³⁶. Однак аналіз неопублікованих матеріалів гетьманського листування з московськими можновладцями, проведений К. Кочегаровим, засвідчив, що процес реорганізації таки було запущено. В лютому 1708 р. гетьман писав Петрові про те, що «устроил компанию» в засеймських сотнях Ніжинського полку, «которой сібралось 750 человека, а в прочих полках не починал еще тоей компаниии устроевать, для того, что едно войско тут при мне, а другое в домах обритається, да во время нынешнаго состояния, без указа вашего царского величества, и не смею»³⁷.

Привертає увагу, що, на відміну від попередніх планів, Мазепа влаштував «перебор» козаків не у Стародубському та Чернігівському полках, а у привілейованих засеймських сотнях, котрі належали безпосередньо до гетьманської юрисдикції, не підпорядковуючись ніжинському полковникові, мали статус своєрідної гетьманської гвардії³⁸. В них служили здебільшого заможні й середньозаможні козаки, що дозволяло досить швидко сформувати з них справді взірцеві підрозділи виборних, не покладаючись при цьому на полковника і старшину. Щоправда, й тут Мазепа діяв у край обережно, організувавши компанії лише у чотирьох із шести сотень (Глухівській, Воронізькій, Кролевецькій, Коропській), очевидно, зондуючи реакцію старшини та рядових козаків³⁹. Зберігся універсал Мазепа від 2 березня 1708 р. глухівському сотникові Олексієві Турянському з наказом розписати козаків Глухівської, Кролевецької, Коропської, Воронізької сотень на «лучшее» та «подлійшее» товариство, з яких перші повинні були завжди бути готовими до військових виправ, а другі «тому виборнійшому товариству всякое всегда до подему належитое чинити вспомогателство»⁴⁰.

В основу реформи, як можна зрозуміти з наведених вище цитат, мав бути покладений уже знайомий для Гетьманщини принцип поділу козацтва на виборних і підпомічників. Зрештою, ці заходи містили багато спільного з тим, що планував Мазепа в 1688 р. Примітно, що аналогічні перетворення в 1700 р. вже були апробовані московським урядом у військовому устрої Слобідської України, де поділ на виборних і підпомічників упровадили в усіх п'яти козацьких полках⁴¹. «Перебор» реєстрових козаків мав на меті виділити з їх середовища найкраще підготовлених

³⁶ Сокирко О. Козацьке військо під прицілом модернізації // Соціум: Альманах соціальної історії. 2003. Вип. 2. С. 101–116.

³⁷ ПИБ. Т. 7. С. 349.

³⁸ Токарев С. Засеймські сотні Ніжинського полку у суспільно-політичному житті Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. // Література та культура Полісся. Ніжин, 2011. Вип. 61. С. 56–67.

³⁹ Кочегаров К. Спроби реформування військової організації городових полків у 1707–1708 рр. С. 346–347.

⁴⁰ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. С. 121. За спостереженням К. Кочегарова, документ упродовж багатьох років був відомий дослідникам, але з хибним датуванням (1701 замість 1708 р.) (див.: Кочегаров К. Спроби реформування військової організації городових полків у 1707–1708 рр. С. 347–348).

⁴¹ Полное собрание законов Российской империи. СПб., 1830. Т. 4. С. 16.

та озброєних, котрі могли б служити в гетьманському війську на постійній основі. Це дозволяло відокремити справді боєздатних від незаможної й соціально нестабільної «гололи», яка в умовах майнової диференціації козацького стану вже не могла справно нести військову повинність.

Водночас, немає достатніх підстав уважати, що створення компаній виборних козаків було реалізовано й в інших полках гетьманського регіменту. Як аргумент на користь того, що реформа тривала й улітку 1708 р., Мазепа наказав здійснити великий «перебор» у Полтавському та Київському полках, а також «тогобочних заднепрських» – Білоцерківському, Богуславському, Канівському, Чигиринському. К. Кочегаров посилається на те, що в гетьманському листуванні ці контингенти названі «выборным войском», «лучшим выборным товариством», «городовым выборным товариством». Утім, дослідникам добре відомо, що подібні кліше вживалися ще з кінця XVII ст., коли з маси реєстровців виокремився прошарок козацтва, за яким закріпилася стійка назва «виборні». У цьому сенсі виборне козацтво часто згадувалося й до подій 1708 р., що, звісно, не може бути однозначним свідченням того, ніби виборні в реєстрових полках, як право-, так і лівобережних, неодмінно мали бути тими, котрих відібрали для служби в компаніях у 1708 р. Реформі належало просто закріпити вже наявний стан речей із поділом війська на виборних і підпомічників, юридично врегулювати його, зробивши постійним. Однак, швидше за все, такий відбір найкращих козаків і фіксація їх статусу відбувалася лише у згаданих вище засеймських сотнях, так і не розповсюдившись на решту козацтва. Вочевидь, для цього були вагомі причини. По-перше, весною – літом 1708 р. цар і Мазепа були зайняті військовими приготуваннями для відсічі шведській армії в Лівобережній Україні. Оперативна обстановка тут змінювалася дуже швидко, тому відволікатися на масштабну реорганізацію козацького ополчення, котре залишалося ядром гетьманської армії, просто не було ані часу, ані можливостей. По-друге, у спілкуванні Мазепа з Петром і московськими можновладцями на перший план вийшла справа з доносом Кочубея та Іскри, котра відтіснила решту тем на узбіччя й водночас була додатковим стримуючим фактором для гетьмана, котрий серйозно остерігався невдоволення з боку старшин і козацтва. Так чи інакше, але розпочату реорганізацію війська було поставлено на паузу.

Т. Таїрова-Яковлева у своїй праці 2011 р. розглядала реформу виборних козаків 1707–1708 рр. у контексті низки інших військово-адміністративних заходів, як от передачі військових ресурсів Гетьманщини з відання Малоросійського приказу до Розрядного, запровадження губернського устрою й переведення частини українських фортець під командування московських воевод⁴². У сукупності ці заходи, на думку дослідниці, були першою масштабною спробою Петра реорганізувати устрій гетьманату з його подальшою інтеграцією до складу майбутньої імперії, що, своєю чергою, породило спротив козацької верхівки і призвело до антимосковського виступу Мазепа восени 1708 р.

Згадану вище інтерпретацію реформи виборних та її зв'язок із рештою адміністративних перетворень піддали критиці Я. Лазарев і М. Кисельов, котрі поставили під сумнів існування у царя системного задуму кардинально змінити устрій Гетьманщини й позбавити її автономії. Наголошуючи на ситуативності цих заходів, їх реактивному характері (Петро переймався найперше швидкою концентрацією сил і ресурсів для відбиття шведського наступу), вони зазначали, що сутність змін поля-

⁴² Таїрова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Российская империя... С. 322–332.

гала у централізації управління власне московськими військами в Гетьманщині, а не переведенням самої автономії під контроль Розрядного приказу й воевод, котрі з 1708 р. отримали статус губернаторів⁴³. При цьому, за твердженням дослідників, повноваження гетьмана у військово-політичній сфері жодним чином не обмежувалися, навпаки, під командування Мазепа часто передавалися московські полки, а у квітні 1707 р. навіть передбачалося перевести сили Севського розряду⁴⁴.

В будь-якому випадку, за кілька місяців після створення влітку 1708 р. перших компаній виборних козаків, цей факт стане одним із найвагоміших аргументів у «війні універсалів» між мазепинським і московським таборами, якими гетьман та його прибічники пояснюватимуть свій перехід під протекцію шведського короля⁴⁵. Гетьманські послання старшині й рядовим козакам неодмінно згадуватимуть царські наміри реформувати козацьку службу, що мало б у кінцевому підсумку зламати права та вольності Війська Запорозького й винищити його: «Не тилко от зычливыхъ пріятелей мѣючи тайные перестороги, лечь и сами тое явными доводами видячи и совершенно вѣдаючи, же насъ, Гетмана, Енералную Старшину, Полковников и увесь войска Запорожского начал, врожоньыми своими прелестми хотят к рукам прибрати и в тиранскую свою неволю запровадити, имя войска Запорожского згладити, а козаков в драконію и салдати перевернути»⁴⁶. Про те, що гетьман і старшина поширювали чутки щодо перетворення козаків на регулярні полки, згадував у своєму доносі й Василь Кочубей: «Его царское величество повелит его рейменту козаков писать в салдаты и вчить в строй»⁴⁷.

Вочевидь, маніпулювання «ламанням» традицій козацької служби впало на вдячний ґрунт, адже чутки про винищення козацтва або переведення його у солдати і драгуни були однією з найбільш стійких фобій у масовій соціальній свідомості, починаючи від середини XVII ст. Не вдаючись тут у детальний розбір цього феномена, зауважимо лише, що якими б не були наміри царя й гетьмана при впорядкуванні виборних козацьких підрозділів, вони розбудили ту стихію внутрішніх страхів козацтва, яка була приспана в роки стабілізації та миру. Якою б нейтральною за змістом і мінімальною за масштабами не була реорганізація війська, відбуваючись під час війни й на тлі набагато кардинальніших змін у Московській державі, вона не могла не викликати тривоги і страху в масі рядового козацтва. І тут важливо пам'ятати про те, не чого насправді прагнув Петро I, а як це сприймалося та програмувало дії всередині козацького стану і його очільників.

Цілком можливо, що, на відміну від низів, козацька старшина розуміла, що насправді переформування козаків на регулярні полки цар не гланував. Для цього забракло б часу, ресурсів, не кажучи про відсутність чіткого плану здійснення такої реформи, на яку Російській імперії вже наприкінці XVIII ст. знадобилося понад двадцять років. Швидше за все, гетьмана і старшину хвилювало те, що цього разу ініціатива реформування військової служби козацтва виходила не від них, як це було у часи Кримських

⁴³ Киселёв М., Лазарев Я. Военно-административные преобразования в «Малой России» накануне шведского вторжения 1708 г. // *Славяноведение*. 2018. Вып. 2. С. 31–49; *Их же*. Историографический призрак «Украинской дивизии»: к вопросу о российско-украинских отношениях в 1706–1708 гг. С. 41–50.

⁴⁴ ПИБ. Т. 5. С. 189.

⁴⁵ Сокирко О. Ще раз про передумови та причини повстання Івана Мазепа 1708 р. // *Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха*. Київ, 2008. С. 81–92.

⁴⁶ Маркевич Н. *История Малороссии*. Т. 4. С. 218.

⁴⁷ *Источники малороссийской истории*. Т. 2. Москва, 1859. С. 87.

походів, а від царя та його оточення. Як відомо, впродовж 1706–1708 рр. розстановка сил у ньому почала істотно змінюватися, замість представників старомосковської знаті, таких, як, наприклад, Федір Головін, висувалася нова глеяда царських повірників на чолі з Олександром Меншиковим, характер стосунків яких із Мазепою був далеким від взаєморозуміння. Подібне розбалансування попередньої ситуації рівноваги додатково посилювало атмосферу невпевненості у завтрашньому дні, тому-то щонайменші зміни, котрі стосувалися військових питань, що, своєю чергою, мали пряму проекцію на сферу політичної влади, сприймалися верхівкою Гетьманщини як потенційна загроза. Тож на тлі цих суспільних настроїв реформа виборних компаній 1707–1708 рр., в яких би масштабах вона не була задумана та реалізована, за будь-якого сценарію мала всі шанси стати міною сповільненої дії у стосунках Батурина й Москви.

Спроба розриву з московською протекцією, здійснена гетьманом Іваном Мазепою в 1708–1709 рр., стала найбільшим потрясінням для Гетьманщини та її військово-політичної системи. Владний табір козацької держави поділився на дві нерівні частини, більша з яких, під тиском зовнішніх обставин, мусила залишатися на боці царя. Натомість велика кількість давніх козацьких родів поглатилася за це головою, статками, кар'єрами, а решта була змушена миритися з підозрілим ставленням і недовірою від російської влади. З іншої сторони, за влучним спостереженням П. Бушковича, зміна характеру взаємин між Московією й Військом Запорозьким виявилася, в першу чергу, у кризі довіри до гетьманської форми правління та не призвела до повного й одномоментного демонтажу політичної автономії України та її еліти⁴⁸.

Стоячи перед вибором поміж московською і шведською протекцією, Мазепа мав слабкі шанси, аби розраховувати на власні військові можливості. І справа тут не в тому, що дипломатичні важелі були йому ближчими, зрозумілішими й сам фундамент майбутнього шведського протекторату розбудовувався саме завдяки ним. Насправді, восени 1708 р. та аж до літа наступного року настав той момент, коли тогу дипломата треба було змінити на лати полководця, аби втримати те, що дала до рук та сама дипломатія. Однак Мазепі у вирішальний момент забракло військових сил і ресурсів. По-перше, тут треба згадати, що в козацькому війську, як ополченні лицарського стану, поширилася та сама поляризація симпатій, що й у старшинській верхівці. Військо, у кращому випадку, могло вичікувати розв'язки подій, а не слухняно виконувати накази гетьмана, яких від кінця 1708 р. вже було двоє. По-друге, більшість гетьманської армії на той час була розосереджена залогами у Правобережній Україні або прикомандирована до московських сил. При виході з Батурина на з'єднання зі шведами наприкінці жовтня 1708 р. при Мазепі знаходилася частина козаків Лубенського, Миргородського і Прилуцького полків, два середюцьких полки (Максима Самойловича, Якова Покотила), три компанійських (Юрія Кожуховського, Гната Ґалаґана, Андрія Малами) та надвірні хоругви, що у сукупності складало 3000–4000 чол.⁴⁹ Показово, що кістяк цих сил становили не козаки, а найманці, котрі були традиційною опорою гетьманів. Водночас ці війська були не в найкращому стані, потерпаючи від початку війни від уже згаданих матеріальних проблем і дезертирства. Військовий табір Мазепи поволі танув і через агітаційну політику, розгорнуту московитами, так що з п'яти найманих полковників за деякий

⁴⁸ Бушкович П. Пётр Великий: Борьба за власть (1671–1725) / Пер. с англ. Н. Лу-жецкой. Санкт-Петербург, 2008. С. 289–293.

⁴⁹ Сокирко О. Війська українських гетьманів у Полтавській битві 27 червня 1709 р. // Український історичний журнал. 2009. № 2. С. 43–44.

час дезертирували двоє. Відсутність сталих залог у фортецях Лівобережжя, на які міг би спертися Мазепа, спричинилася до того, що більшість із них не являла собою загрози для московських військ, а найважливіші були ними або зайняті, або знешкоджені (вивезені артилерія, боєприпаси, запаси продовольства). Не дивно, отже, що у цій ситуації єдиним військовим ресурсом, на який міг розраховувати Мазепа, стали загони запорожців, що приєдналися до нього в березні 1709 р. Саме вони витримали на собі всі бойові тяготи весни — літа 1709 р. аж до вирішальної Полтавської битви. Рештки гетьманського війська наприкінці 1709 р. було оточено і знищено під Переволочною, врятуватися разом із гетьманом удалося небагатьом.

Очевидно, Петро I не мав на меті повного зламу гетьманської автономії й радикального перекроювання її адміністративно-політичної моделі, як про це часом ідеться в українській і зарубіжній історіографії⁵⁰. Попри загальну нехіль до місцевих порядків, котрі видавалися йому хаотичними та ірраціональними, більш імовірним виглядає намір побудувати тут певний баланс сил між гетьманом і різними групами старшини, котрі врівноважували б одне одного, не даючи змоги посилитися жодній. Така система, на думку П. Бушковича, мала б стати ще одним запобіжником від імовірної «зради» й повернула б імперії роль верховного арбітра у суперечках у середовищі місцевої еліти, не знищуючи окремішність Гетьманщини. Іншим важливим фактором, котрий повністю перекроїв специфіку її військово-політичної системи в післямазепинський період, стало кардинальне збільшення московської військової присутності. Якщо у XVII ст. тут перебували лише декілька розрізнених гарнізонів, найбільший з яких був у Києві, то з 1709 р. постійно знаходилася більша частина дієвої російської армії. Після 1711 р. в Лівобережну Україну було переведено на постій практично всю польову кінноту, іррегулярні гусарські частини, а за кілька років — новосформовані полки української ландміліції, провіантські магазини, кінські заводи, польову аптеку⁵¹. Відтепер Гетьманщина аж до кінця свого існування стала головною опорною базою для російської армії у війнах із Туреччиною, Річчю Посполитою, Кримом.

Так чи інакше, мусимо констатувати, що за всієї своєї системності та стратегічності дипломатія Івана Мазепи таки потребувала військового опертя і збройних важелів впливу, котрі інструменталізували б та захистили дипломатичні перемоги. Вочевидь, що в подіях 1708–1709 рр. цей тандем не спрацював, що продемонструвало результати надання гетьманом переваги дипломатичним комбінаціям перед військовою силою. Зрештою, такий фінал став наслідком не тільки й не стільки тактичних прорахунків, скільки певної стагнації у військовому будівництві Гетьманщини. Її армія, а надто політична еліта, відповідальна за інституційні зміни, виявилися неготовими ані до нових воєнних реалій, ані до гарантування нових, більш масштабних, геополітичних проєктів.

⁵⁰ Спектр оцінок цієї політики коливається від безумовного визнання намірів Петра I ліквідувати автономію до їх заперечення. Див., напр.: Горобець В. «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ, 2007. С. 278–281; Krokosz P. From the tsar's resident to the little Russian College. The process of the liquidation of the Ukrainian autonomy under Peter the Great // Crossroads: From Rus' to... // Ed. by R. Dymczyk, I. Krywoszeja, N. Morawiec. Częstochowa; Humań; Poznań, 2015. P. 69–82.

⁵¹ Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. Київ, 1969. С. 170–208; Грушевський О. По катастрофі 1708 року: Розквартированне російських полків на Україні // ЗНТШ. Т. 78. Львів, 1907. С. 5–25; Пенской В. Украинский ландмилицейский корпус в XVIII в. // Вопросы истории. 2000. № 10. С. 147–153.

ПАНЕЛЬ I

УДК 94(477.82):930(І. Мазепа)

Наталія БІЛОУС

Інститут історії України НАН України;
Національний заповідник «Києво-Печерська лавра»
Київ, Україна
bilousnat@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-6036-3204>

НЕВІДОМІ СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ ІВАНА МАЗЕПИ У СВІТЛІ ДАНИХ ЛУЦЬКИХ ГРОДСЬКИХ КНИГ 1668–1670 рр.

Розкриваються невідомі раніше сторінки біографії молодого Івана Мазепа. Акти з луцьких гродських книг 1668–1670 рр. підтверджують давнє волинське коріння шляхетського роду Мазеп-Колединських, розповідають про буденне життя майбутнього гетьмана та конфлікти у шляхетському середовищі Волині, до якого він належав, уточнюють деякі подробиці життя його матері – Маріанни Мазепиної з Мокієвських (Марії Магдалини, ігумені жіночого Києво-Печерського Вознесенського монастиря з 1683 р.). Дослідження доповнене першопублікацією шести документів із луцьких гродських книг.

Ключові слова: Іван Мазепа, луцькі гродські книги, шляхта, землевлодіння, Волинь, XVII ст.

Пошуки в актових книгах часом дають неочікувані результати. Такою приємною несподіванкою виявилися віднайдені акти, що проливають світло на життєдіяльність молодого Івана Мазепа, майбутнього гетьмана Війська Запорозького (1687–1709 рр.). На волинське походження шляхетської родини Мазеп-Колединських, які були слугами могутнього й відомого князя Василя-Костянтина Острозького, звернув увагу І. Тесленко, досліджуючи генеалогію цього роду¹. Мої архівні знахідки хронологічно пізнішого періоду підтверджують цю версію походження родоводу Івана Мазепа. Під час пошуків у Центральному

¹ Тесленко І. До питання про родовід Мазепа: старі схеми, нові імена // Записки НТШ. Т. ССLXXV: Праці Комісії спеціальних історичних дисциплін. Львів, 2022. С. 33–367. Див. тут усю літературу щодо цього питання.

державному історичному архіві України в Києві вдалося знайти кілька актів із заголовками, де згадувався Ян Мазепа як місцевий шляхтич (там йшлося про звичні для волинського шляхтича будні). Мова про шість документів, уписаних у три луцькі ґродські книги в 1668, 1669 і 1670 рр.², які розкривають цікаві, невідомі раніше факти з біографії молодого Мазепи. Про те, що це саме майбутній гетьман, свідчить його титул — «urodzony Jego Mość pan Jan z Maziepiniec Mazepa Kołodeński, podczasu czernihowski», тобто народжений у с. Мазепинці з роду Мазеп-Колоденських та уряд чернігівського підчашого, успадкований від батька.

На сьогодні існує величезна історіографічна мазепіана, варта окремої студії монографічного рівня, тому через брак місця згадаю коротко лише деякі праці українських істориків. Численним дослідникам біографії Івана Мазепи відомо, де й коли він народився, навчався та здобував європейську освіту. Відомий і факт його служби в період із 1660 по 1663 рр. королівським покойовим або пажем при дворі Яна II Казимира. Ці три роки пов'язані з різними «принадами» варшавського палацового оточення. Французький дипломат Жан де Балюз писав, що «в молоді свої роки бачив пана Мазепу, красивого й ошатного, при дворі короля». У 1663 р. Мазепа зробив вирішальний вибір у своєму житті — залишив королівську службу й повернувся на Наддніпрянщину, вочевидь у родовий маєток — с. Мазепинці до свого батька Степана. Після його смерті в 1665 р. Іван успадкував цей маєток і титул чернігівського підчашого. Наприкінці 1669 р. він вступив на службу до гетьмана Петра Дорошенка, виконував важливі дипломатичні місії. Далі його життєвий шлях добре знав історикам³.

Однак часовий проміжок від 1666 по осінь 1669 рр. залишався в певному сенсі «білою плямою». Не додала нових відомостей про цей відрізок і нова монографія Сергія Павленка, присвячена догетьманському періоду життя І. Мазепи⁴. Як виявилось, весь цей час майбутній гетьман провів на Волині, а саме на Ковельщині, де орендував два села. Напевно, такий вибір місця проживання був доцільним з огляду на потребу зв'язків із місцевою шляхтою, відносної близькості до коронних земель і королівського двору. Крім того, цей регіон у той період, порівняно з Наддніпрянщиною, де вирували бурхливі події, був відносно стабільним. Тож не дивно, що саме тут І. Мазепа обрав місце для своєї резиденції. Перший документ, що засвідчує це, датований 5 липня 1668 р. — «Посєсьсія его мл. пана Яна Мазепи подчашого черниговьского в пєвьнє добра» (див. док. № 1). Возний генерал Волинського воеводства Ян Дворецький за присутності двох шляхтичів — Стефана Бобінського й Войтеха Отропольського — 3 липня ввів його у володіння селами Поповичі та Свидники (нині Голубська селищна територіальна громада Ковельського р-ну Волинської обл., відстань між цими селами 3 км). Договір оренди був оформлений між власником Павлом Скотницьким та Яном Мазепою, який брав в оренду на два роки ці села за умови сплати 2882 злотих. У тимчасову власність до

² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). Ф. 25. Оп. 1. Спр. 321–323.

³ Енсен А. Мазепа: Історичні картини / Пер. зі швед. Н. Іваничук; наук. ред. Б. Якимович. Київ, 1992. С. 54; Оглоблин О. Іван Мазепа та його доба. 2-ге доп. вид.; ред. Л. Винар. Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001. С. 58–67; Кентржинський Б. Мазепа. Київ, 2013. С. 35–100; Чухліб Т. Іван Мазепа. Київ, 2013. С. 5–18; Павленко С. Іван Мазепа. Київ, 2003. С. 42–43 та ін.

⁴ Павленко С. Іван Мазепа: Догетьманський період. Київ, 2020.

нього переходили також «піддані тяглі й нетяглі, підсусідки з їх роботами та повинностями». Возний генерал записав також у своїй реляції, що власник зібрав громади цих сіл й оголосив підданим, що в них на два роки буде новий господар, якого вони мають слухати, відбувати повинності та сплачувати податки: «Там же і підданих, які жили в тих селах, зібравши до громади, розповів про нового господаря пана Мазепу, чернігівського підчашого, наказавши їм підпорядковуватися йому і бути послушними».

Наступний акт — «Реляция возного оглядання збожа на полях поповецких», датований 5 грудня 1668 р. (док. № 2). У ньому йдеться про те, що возний Томаш Камінський уписав зізнання в тому, що він 20 серпня того ж року, маючи при собі двох шляхтичів, Самійла Пстроконського та Яна Коморовського, засвідчили перед урядом те, що оглянули зібраний урожай на полях у с. Поповичі, а саме 273 копи жита й 92 копи пшениці. Тож бачимо, що майбутній гетьман Війська Запорозького жив звичайним життям місцевої шляхти, тобто з прибутків від орендованих маєтностей, продаючи жито і пшеницю.

Однак так тривало недовго, адже знайшлися недоброзичливці, які порушили спокійні будні Мазепи. 5 грудня 1668 р. він сам вніс заяву до луцьких гродських книг — «Манифестация его млсти пана Мазепи в певъной справе» про те, що 26 листопада в його резиденції у с. Поповичі трапилася велика пожежа — вигорів ущент весь його двір (док. № 3). Тієї ночі сталося загоряння у сінях, яке перекинулося спочатку на винницю, а потім солодовню. З охопленого вогнем приміщення врятувалися сам господар і мешканці. Вони встигли вискочити серед ночі на вулицю, але без речей — «тільки з самими душами», як зазначив писар. Усе майно згоріло. В маніфестації перераховуються збитки на загальну суму в 10 тис. польських злотих, зокрема гроші готівкою (500 битих талерів, 80 злотих «москвичиками», 100 червоних злотих), посуд з «цини» й міді, 3 срібних ложки, одяг (сукні), зброя, 2 горілчаніх «бані» (очевидно, призначалися для виготовлення горілки), господарське начиння, шкатулки з різними оригінальними документами, в тому числі королівськими привілеями та іншими важливими паперами. 28 листопада возний генерал Томаш Камінський із двома шляхтичами — Францішком Вежейським і Мартином Осмольським, побували на згарищі й засвідчили перед урядом те, що оглянули місце події, опитали свідків — сусідів щодо можливих підпалювачів. Однак ті заявили тільки, що бачили велику пожежу та як вогонь миттю спопелив весь двір, а мешканцям дивом удалося вцілити. Серед урятованих була й матір Івана Мазепи — «уродзона Маріанна з роду Мокієвських Мазепина», котра, як зазначається в документі, за тиждень до того втекла з речами з небезпечної Наддніпрянщини до тихого краю — у волинський маєток сина, але тут їх усіх спіткала ця біда («która telko tydnem ante onfelicem casum z Ukrainy niebezpiecznych, owdzie do bezpieczniejszych iako do syna swojego powróciwszy krajów ze wszystką substancją swoją, co niżej mianowanych manifestanta dobrach zostawała»). Сам Мазепа не розумів, як таке могло статися, адже в його маєтностях, як він стверджував, були спеціальні сторожі, що мали наглядати за пожежною безпекою («czyñił jakoby wszelaką schoronność i bezpieczeństwo w domu znajdowały się tak dalece, że tenże manifestans drugie swoje dobra mając wieś Swidniki, z nich zawsze drugiemu dla lepszej ostrożności i bezpieczeństwa kazał bywać strożowi, iakoż bywał i na ten czas był»). Потерпілий не виключав, що його резиденцію в Поповичах могли підпалити — «з чиеїсь навмисної злості» («z dopuszczenia i nawiedzenia iego świętego qui tempor

momenta et rerum vicissitudines moderatur czyli też z enwidiej czyieis i umyślnej złości w mianowanych dobrach Popowiczach dwór ze wszystkimi w nich będącemi niżej mianowanemi statkami zgorzały»). Схоже, що Мазепа з часом установив можливого ініціатора підпалу та виявив бажання помститися кривдникові, що було логічним кроком із його боку в ті часи.

Наслідки пожежі далися взнаки: через завдані матеріальні збитки І. Мазепа не зміг вчасно внести гроші за другий рік оренди двох маєтностей. 2 квітня 1669 р. Михайло Скотницький із Буримович (очевидно, брат Павла Скотницького, див. док. 1) вніс до урядових книг скаргу на Мазепу через несплату боргу — «Манифєстация номине Скотницъкого противъко его мл. п. Мазєпи подчашєму черниговъскому занєсєная» (док. № 4). Згідно з умовами підписаного контракту на оренду сіл Поповичі та Свидники, гроші мали бути сплачені під час середпісного тижня, тобто в період із 24 по 31 березня 1669 р. Весь цей час слуга Скотницького чекав на цей момент у луцькому ґроді, але ані сам Мазепа, ані його приятелі чи слуги не з'явилися й не дали про себе знати, що послужило причиною для анулювання контракту. Очевидно, надалі цей конфлікт не було вичерпано.

6 червня 1669 р. Андрій Пешчаровський, власник сусіднього села Бруховичі (нині Ковельський р-н Волинської обл.), а це всього 5 км від спаленого Мазепиного двору в Поповичах, поскаржився до луцького ґроду на Яна Мазепу-Колоденського та його приятеля Степана з Рикова Козловича, а також їхніх слуг Павловського, Сусла, Марковського, Сборонкевича (імена в акті не зазначені), котрі 3 червня здійснили збройний напад на його маєтність — с. Бруховичі (див. док. № 5). Зі слів скаржника, сам Мазепа спершу вдерся до «халупи» підданого Демка Радченяти й ударив його шаблею в лоба, далі поранив у ліву руку Лаврина Радкевича. Потім поранив самого протестанта, стреливши в нього кілька разів із пістолета. І тільки тому, що це була ніч, та за «провіденцією божою», Мазепа схибив, а протестант залишився живим і вчасно покликав своїх слуг, аби ті захистили його. Після цього нападники відступили, полишивши двох коней. Наступного дня, 4 червня, потерпілий Андрій Пешчаровський при спробі доставити покинутих коней до луцького ґроду як свідчення злочину був перехоплений на дорозі спільниками Мазепи — вони його обляяли, чим завдали шкоди честі («honorowi iego szlacheckiemu bardzo szkodzącemi zełżywszy, zesromociwszy, a potym do strzelby się porwawszy»). В результаті цього інциденту Мазепа і його люди повернули собі цих коней та хотіли нібито вбити самого Пешчаровського, але чомусь передумали, а той подався до луцького ґроду і вніс цю протестацію. Як записано в акті, «через такий учинок Мазепа та його спільники порушили посполите право», що вважалося за подвійний злочин, оскільки все сталося в період безкоролів'я (інтерреґнум), тому всі нападники підлягали каптуровому судочинству. Возний генерал Станіслав Думановський, оглянувши місця злочину і поранених підданих у с. Бруховичі, записав зізнання про це в луцькі ґродські книги.

Але на цьому «єпопея» не скінчилася. Через рік, 29 травня 1670 р. (у цей час Іван Мазепа вже нібито перебував на службі в гетьмана Петра Дорошенка), возний генерал Ян Долмацький записав зізнання про те, що 28 березня 1670 р. він доставив два позови до с. Богушівка (нині Луцький р-н Волинської обл.) — «Положенъе позовов од его млсти пана Пишчаровского по его млсть пана Мазєпу, Козловичовую и пана Стрыльку» (див. док. № 6). У цьому селі на той час була резиденція приятеля Мазепи — Яна Стрілки, де перебував і сам майбутній гетьман зі своєю матір'ю Маріан-

ною, а також дружина іншого приятеля – померлого Стефана з Рикова Козловича – Олександра. Перший позов був від Андрія Пешчаровського у справі наїзду на с. Бруховичі та скоєного там насилля, другий із викликом до Головного трибунальського суду в Любліні слуг і челяді Яна Мазепи-Колоденського, які мали постати перед цим судом, коли будуть розбиратися каптурові справи Волинського воєводства.

Важливі у цих документах згадки про найближче оточення Мазепи в той час, зокрема матір Маріанну (або Марію) з роду Мокієвських – досить відому особу, котра 1683 р. стала ігуменею жіночого Києво-Печерського Вознесенського монастиря, прийнявши ім'я Марії Магдалини⁵, а не одразу після смерті чоловіка, як уважають більшість істориків. Виявилося, що вона до того не раз виїздила зі своєї маєтності – с. Мазепинці, що на Білоцерківщині, на Волинь: у 1666 р. відвідала Луцьк (її ім'я вписано до пом'яника Луцького братства⁶); вочевидь приїздила також до дочки Олександри⁷ та своїх онуків, які проживали у Володимирському повіті; в листопаді 1669 р. побувала у сина в Поповичах, уважаючи, що тут їй буде безпечніше (але, як відомо, сталося навпаки через руйнівну пожежу); в березні 1670 р. знову була разом із сином у с. Богушівка. Ці факти також свідчать про неабияку мобільність жінки.

У виявлених документах бракує згадок про дружину Мазепи – Ганну Фридрикевич. Це наводить на думку, що їхній шлюб міг відбутися не в 1668–1669 рр., як уважалося досі, а, мабуть, не раніше 1670 р.⁸

Згаданий останній документ може поставити під сумнів факт перебування Івана Мазепи в оточенні гетьмана П. Дорошенка в березні 1670 р., адже він у цей час знаходився у своїй волинській резиденції у с. Богушівка. Або ж це можна пояснити його мобільністю, переїздами з Волині на Київщину та навпаки.

Віднайдені акти заповнюють певну лакуну в біографії І. Мазепи й уточнюють деякі подробиці його життя у другій половині 1660-х рр., а також його рідних та найближчого оточення (що складалося з місцевої волинської шляхти), а в майбутньому можуть прислужитися до створення ітинерарію. Крім того, документи, що публікуються нижче, зайвий раз засвідчують достатньо високий інформативний потенціал луцьких ґродських книг.

⁵ Докл. див.: Крайня О. Києво-Печерський Вознесенський жіночий монастир XVI – початку XVIII ст. і доля його пам'яток. Київ, 2012.

⁶ ЦДІАК України. Ф. 220. Оп. 1. Спр. 628.

⁷ Сестра Івана Мазепи Олександра Мазепянка була заміжня в першому шлюбі за Павлом Обидовським, власником с. Чорніїв на Туріївщині. У цієї родини було двоє дітей – Мар'яна та Іван, але Мазепин племінник пішов із життя молодим. У 1680 р. вдова Олександра Степанівна вийшла заміж удруте за свого сусіда-вдівця Яна Войнаровського, власника с. Моковичі у Володимирському повіті (нині це с. Маковичі Ковельського р-ну Волинської обл.). Єдина дитина від цього шлюбу – Андрій Войнаровський, який народився у згаданому селі, став у майбутньому генеральним осавулом Війська Запорізького (1689 р.), довіреною особою І. Мазепи й одним із претендентів на гетьманство по його смерті. Див.: Оглоблин О. Іван Мазепа та його доба. С. 68.

⁸ На думку істориків, у 1668 або в 1669 р. І. Мазепа одружився в Корсуні з удовою (трохи старшою за нього) Ганною Фридрикевич, донькою Семена Половця, полковника білоцерківського (1653–1654, 1656, 1658 рр.), згодом генерального обозного (1664 р.) і генерального судді в гетьмана П. Дорошенка (1671 р.). Її перший чоловік – шляхтич Самійло Фридрикевич (Козма) став козацьким полковником у 1653 р., був також полковником білоцерківським (1664 р.) і генеральним осавулом (в уряді гетьмана С. Опари). Документальних підтверджень про цей шлюб не збереглося.

* * *

№ 1

Посеєсья єго мл пана Яна Мазепи подчасоґо черниговського в певъне добра
Року тисєча шєстсот шєстдєсят осмого, мсца июля пятого дня

На врядє кгородскомъ в замьку єго кр. мл. Луцькомъ // [154 зв.] передо мъною Криштофомъ Перетятковичомъ, намєстникомъ буркграбства и замку Луцького, и книгами нинєшъними кгородскими луцькими, stanowszy oczewiście wozny general woiewodztwa wołyńskiego szlachetny Jan Dworecki ku zapisaniu do act pomienionych jawnie, jasnie, dobrowolnie temi zeznał słowy: iż on w roku terazniejszym tysiąc sześćset sześćdziesiąt ósmym msca Juli trzeciego dnia, mając przy sobie stronę szlachtę ludzi dobrych szlachetnych panów Stephana Bobińskiego i Wojciecha Otopolskiego, za requisitią urodzonego Jmci pana Jana z Maziepińca Maziepy, podczaszego czernihowskiego, na sprawie i potrzebie Jmci w dobrach siele Popowiczach i siele Swidnikach tu w woiewodztwie wołyńskim a powiecie łuckim leżących będąc. Gdzie według intercyzy między urodzonym Jmci panem Pawłem Skotnickim z iednej, a mianowanym Jm panem podczaszym czernihowskim z drugiej strony, sub actu et data w tej że intercyzie mianowanych spisanej i actami grodzkimi włodziмирскими roborowanej zakładem dwóch тysięcy оśmset оśmndziesiąt dwóch złotych polskich założonej, która do tej possessji, a ta possessja do intercyzy in toto referować się mają, też добра mianowaną Popowicze, Swidniki z dworem, poddanemi ciągłemi i nieciągłemi, podsusiedkami, ich robotami, повинноściami, мłynами, stawami, полами zasianemi i niezasianemi // [155] lasami, gaiami, sianożęciami i ze wszystkimi od mała do wiela przynależноściami za dobrowolnym przez tegoż Jmci pana Skotnickiego postąpieniem do tegoż władzy dzierzenia i spokojnej dwuletniej arendownej подаł possessji, której nikt strony nie bronił i z żadnym sie prawem na te добра sobie służącym nie odzywał. Tamże i poddanych, w tych dobrach będących, do gromady zebrawszy i o nowym panie Jmci Maziepie, podczaszym czernihowskim, powiedziałwszy wszelakie poddaństwo i posłuszeństwo pełnić i oddawać przykazał, którzy natychmiast co któremu z nich robić kazano robili.

I tak on wożny w spokojnej tych dobr possessji Jmci pana podczaszego czernihowskiego zostawiwszy ztamtąd przecz odiachał, potym tą swoją relatią przede mną urzędem zeznawszy o przyjęcie jej i do act zapisanie prosił, co otrzymał. Correctum.

ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 321. Арк. 154–155

№ 2

Реляция возного оглядана збожа на полях поповецких
єго млсти пана Мазепи вь справе того ж

Року тисєча шєстсот шєстдєсят осмого, мсца дєкабра пятого дня

На урядє кгородскомъ в замку Луцькомъ, передо мъною Криштофом Перетятковичомъ, намєстникомъ буркграбства и замку Луцького, и книгами нинєшъними кгородскими луцькими, stanąwszy oczewiście wozny general woiewodztwa wołyńskiego szlachetny Thomasz Kamiński w moc prawdziwej i skutecznej rellatiej swojej dla zapisania do ksiąg niniejszych dobrowolnie zeznał temi słowy, iż on roku terazniejszego tysiąc sześćseth sześćdziesiąt ósmego, msca Augusta, dwudzieszego dnia, mając przy sobie stronę szlachtę ludzi dobrych pana Samuela Pstrokońskiego i pana Jana Komorowskiego był na sprawie i potrzebie urodzonego Jemci pana Jana Mazepy, podczaszego czerni-

howskiego, na polach popowickich, gdzie s przydania urzędowego i s powinności urzędu swego na mianowanych polach popowieckich żyta kop dwieście siedmdziesiąt i trzy, a przenicy kop dziewięćdziesiąt dwie užętych widział // [833 зв.] i urzędownie oglądał.

Co on wozny szlachtą przy sobie będącą oświadczywszy, stamtąd odiachał i o tym sam zeznawał rellatią, prosząc aby przyjeta i do xiąg zapisana była. Co otrzymał. Correctum.

ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 321. Арк. 833–833 зв.

№ 3

Манифестация его млсти пана Мазєпи в певъной справе

Року тисєча шєстсот шєстдєсят осмого, мєца дєкабра пятого дня

На урядє кргодском в замку Луцкомъ, перєдо мною Кришьтофомъ Парєтятковичомъ, намєстникомъ буркграбства и замку Луцъкого, и книгами нинєшьними кргодскими луцъкими, personaliter stanąwszy urodzony Jego Mość pan Jan z Maziepiniec Maziepa Kołodyński, podczaszy czernihowski, swym i urodzonej Jej Mści paniej Maryanny Mokiiowskiego Maziepinej, rodzicielki swojej, która telko tydniem ante onfelicem casum z Ukrajiny niebezpiecznych, owdzie do bezpieczniej // [835 зв.] szych iako do syna swojego powróciwszy krajów ze wszыtką substancją swoją, co niżej mianowanych manifestanta dobrach zostawała, imieniem przychilając się do actu manifestacji w grodzie tutejszym łuckim przez urodzonego pana Jana Kałuskiego, sługę swego, dnia pierwszego Decembris uczynionego i one w niektórych punctach i rzeczach amplifikuiąc solenniter manifestacionem cum protestatione in ten zaniósł sposób, iż Jego Mość pan podczaszy czernihowski dobra Popowicze tu w woiewództwie wołyńskim, a powiecie łuckim zostaiące per modum arendam otrzymawszy ieżeli zawsze osobliwym iednak sposobem podczas przyjazdu rodzicielki swojej в tych że dobrach residuiącej zostawaiąc, omnem (jako każdy gospodarz powinien) coram et sollicitudinem czynił jakoby wszelaką schorronność i bezpieczeństwo в domu znajdowały się так dalece, że tenże manifestans drugie swoje добра maiąc wieś Swidniki, з nich zawsze drugiemu dla lepszej ostrożności i bezpieczeństwa kazał bywać stróżowi, iakoż bywał i на ten czas był. Ale kiedy przez kogo Pan Bóg ręką swą pańską dotknąć i astra vigilat, qui domum custodit, kiedy bowiem niedawnemi czasy roku terazniejszego тисяч шеśćсет шеśćдзiesiąт оsmого, miesiєca Novembra dwudziєstego szóstego dnia czy з dopuszczenia i nawiedzenia iego świętego, qui tempor momenta et rerum vicissitudines moderatur czyli też з envidiej czyieis i umyślnej złości в mianowanych dobrach Popowiczach двór ze wszыtkiemi в nich będąцєми niżej mianowanemi statkami zgorzały, że ledwie manifestans, rodzicielka, czeladz telko з iednemi duszami // [836] powychwytowali się. Gdzie rzeczy niemało, mianowicie: talerów bitych pięćсет оsmдзiesiąт złotych moskiewczykami, in specie sto czerwonych złotych, cyna, miedz, suknie, ochędoztwa так manifestantis, jako i rodzicielki, łыzek trzy srebrnych, в których grzywien cztery, strzelba, rыnsztunki, ban dwie gorzałczanych з czapkami czterma, kadzie gospodarstwa, szkатуła з справami, zapisami originałami, interczynami, recognitiami, mianowicie recognitia od JeMci pana Ruszczyca scriptami, dispositiami od lat kilkuset, przywileiami królewskimi dawnemi i inszemi listami, także listami Jemci pana krajczєgo bardzo potrzebными i innemi wszыtkiemi naimniej на dziesięć тисяcy i wiєcej, które post quam in memoriam reducentur. Salua eorum specificatis reservatur i inne szkатуły з roznemi rzeczami. Spizarnia, wszыtko to в dym, а в popioł przez nawalny ogień obróciło się. Praecavendo tedy manifestans ulteriori indemnitati sua eterum iterumque te swoje zanosząc manifestatie cum protestatione cauct sibi protestant,

że jeżeliby in posterum na kogo to pokazać się miało, żeby huic incendi author znaleźć się mogli. Saluam sibi z nim iure agendi iako z prawa przydzie, zachouwie actionem nilominus eiusdem manifestationis meliorationem tam in toto, quam in parte senalessitas postalaverunt. Idem manifestans reservando teraz in verificationem praemissorum stawil woznego generała woiewodztwa wołyńskiego szlachetnego Thomasza Kamińskiego, który mając przy sobie stronę szlachtą ludzi dobrych szlachetnych panów Franciszka Wierzejskiego i Marcina // [836 зв.] Osmolskiego za requisitią tegoż manifestanta dnia dwudziestego ósmego, miesiąca Novembra, anni praesentis, będąc w Popowiczach na popielisku, gdzie dwór bywał, widział i oglądał wszystko tak, a nie inaczej iako się wyraziło i gdy pytał tamecznych że poddanych z wszelkiej by przyczyny i okazji ten dwór ze wszystkim zgorzał, powiedzieli, że „nie wiemy, telko to wiemy że u same pierzwo spytali dalece że ledwie pana naszego rodzicielka, czeladzi telko co z duszami powychytowali się z tak nagłego ognia”. Co iż tak a nie inaczej było.

O tym relatią swoią zeznawszy o przyjęcie jej zarówno z manifestatią prosił, co otrzymałem. Correctum.

ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 321. Арк. 835–836 зв.

№ 4

Манифестация номинѣ Стотницького⁹ противько его мл. п. Мазепи подчашѣму черниговъскому занѣсѣная
Року тисѣча шѣстсотъ шѣстдѣсят дѣвятого
Мсца априля второго дня

На врядѣ кгородском в замъку Луцъком, перѣдо мъною Каспром Горайномъ, подстаростим луцъким и книгами нинѣшньми кгородскими луцъкими, personaliter stanąwszy szlachetnie urodzony p. Stephan Sebedyn, sługa urodzonego Jego Mci pana Michała z Borzymowicz Skotnickiego, pana swego, solenniter manifestował się obiurando indemnitati tegoż Jm P. Skotnickiego, pana swego, naprzeciwko urodzonemu Jm P. Janowi Mazepie, podczaszemu czernihowskiemu, o to iż co według contractu arędownego między tym że pomienionym p. manifestantis a mianowanym Jm p. podczaszym czernihowskim, zawartego na dobra wieś Popowicze i Swidniki iuribus, pan manifestantis podlegle sua gaiącemu się według raty w tem że kontrakcie arędownym specificowanej, teraz o Srzodopościu w roku terazniejszym tysiāc sześćset sześćdziesiąt dziewiętym od pomienionego Jm p. podczaszego czernihowskiego w grodzie tutejszym łuckim solutio summy pewnej w kontrakcie wyrażonej przypadła. Tedy nic pilności nie ubliżający, z rozkazania tegoż pana swego manifestant terazniejszy, począwszy od dnia dwudziestego czwartego msca marca aż do dnia trzydziestego pierwszego tegoż msca roku terazniejszego tysiāc sześćset sześćdziesiąt dziewiętego w grodzie łuckim i sądach kapturowych województwa wołyńskiego continue diligentiam suam per tuit, jeśliby z pieniādzmi kogo JM pan podczaszczernihowski do oddania zesłał, tedy i że ani sam Jm pan podczaszczernihowski przez wszystek czas pomieniony od poniedziałku aż do samego umroku drugiego poniedziałku bez cały tydzień szrodopostny na termin naznaczony nie zjechał, a ni żadnego s przyjaciół i sług swoich z pomienionymi pieniādzmi na drugi rok arędy iako contract opiewa nie zesłał.

Tedy consulendo integritati et diligentiam pana swego, tak denegligentia, iako i nieoddanie summy, niedotrzymanie postanowienia i denuillitate contractu arendatorys

⁹ Має бути: Скотницького.

iterum atque iterum naprzeciwko pomienionemu Jm panu podczaszemu czernihowskiemu Jm imieniem tegoż pana swego świadczy i manifestuie się, ofiarując tegoż pana swego z tym że Jmci panem podczaszym czernihowskim ratione submissorum debita iuris via actorum velle salva melioratione manifestationis praesentis eidem domino suo reservata. Correctum.

ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 322. Арк. 461

№ 5

Протестация его мл. пана Пешчаровъского противъко

пану Мазепе подчашому черниговъскому

Року тисеча шестсот шестдесят девятого, мсца июня шостого дня

На вряде кгородскомъ в замъку Луцкомъ, передо мною Мацеєм Казимѣром Ястребским, намѣстникомъ бурграфства и замъку Луцкого, и книгами // [685] нинѣшними кгородскими луцькими personaliter stanawszy urodzony Jmci pan Andrzej Pieszczarowski, jako mógł najprędziej tantum acta praesentia adire ex praemissus inter venientibus świadczył et graecumque cum querelle protestationem przeciwko urodzonym Ich Mściom panu Janowi Mazepie Kołodeńskiemu, podczaszemu czernihowskiemu, jako principałowi uczynku niżej mianowanego, panu Janowi Strzałce, jako czeladzi na exces niżej wyrażony dodającemu, i panu Stephanowi z Rykow Kozłowiczowi, jako dopomagającemu, tudzież i czeladzi Ich M.M. Pawłowskiemu, Susłowi, Markowskiemu, Sboronkiewiczowi i inszym owym samym z imion i przezwisk dobrze wiadomych i znaiomych, których pro insertis et specificatis censeri debent в dalszej procedentiej prawnej, i pozwach по вzięciu najpierwszej wiadomości о tym mianowani będą iako comprincipałom i ich pomocnikom в ten sposób i о to zaniósł, iż pomieniony Jego Mość pan Mazepa, nie kontentując się roznemi krzywdami i oppressiami nie по ieden raz protestantowi в domu protestantis poczynionemi, które czasu права osobnemi pozwami verificowane będą. Ale i owszem czym dalej, tym więcej czynи и czynиць nie przestaie. Jakoż року terazniejszego тисяць sześćseth sześćdziesiąт dziewiątego, dnia трzeciego, мсца Juni, przepomniawszy права посполитего и win в niem и constitutiach de securitate omni sub tempus interregnum // [685 зв.] surowie contra violatores eiusdem tempore praefato postanowione и uchwalone, и owszem in contem suo et compendium praemissorum omnium року и dnia wysz mianowanych, на маієтност protestantis wieś Brzuchowicze cum armis з челадзія wnocy naiachawszy, poddanych protestantis биць, sieć и strzelać począł и gdy protestans не wiedząc ni о czym, а ten hałas usłyszawszy dowiedzieć się chciał ktoby taki poddanych protestantis биць и halasować miał, до чаłупы poddanego swego на imie Demka Radczeniaty bez żadnej broni przyszedł, których szabłą pan Mazepa iednego в лѣб ranił, а drugiego Ławryna Radkowicz obuchem в ramię lewą uderzył. Tamże jeszcze pomieniony Jmc pan Mazepa и до protestanta ni в czym sobie niewинного razy kilka з pistoletu strzelił, iż за providentią bozką jako то в nocy не trafił, в czym protestans, wiedząc niebezpieczност здrowia swego на poddane своіє zawołać aby onego jako pana swego bronili musiał и до двору swego дайаць znać czeladzi своієй odszedł. А в tym razie pomieniony Jm pan Mazepa porzucawszy konia в маієтності protestanta mianowanej з челадзія своіа zszedł, в czym protestans zachowując się według constitutiej права посполите koni двоие розnej szerści iako kollatora и naiemka tu до grodu łuckiego zaraz на dzień jutrzejszy, jako то czwartego Juni anni praesentis з domu и маієтності своієй wsi Brzuchowicz drogą zwyczajną и publiczną dla praesentowania onych iechał. I skoro wieś Zalesie minął, tamże pomieniony Jego Mość // [686] p. Kozłowicz znać з instinctu и informatiej Jemci pana Mazepy з челадзія своіа и

pana Mazepy, tudzież z czeladzią Jmci pana Strzałki na to przydanemi, których było do dziesiątka, zastąpiwszy drogę wprzod protestanta verbis lationis i honorowi iego szlacheckiemu bardzo szkodzącemi zelżywszy, zesromociwszy, a potem do strzelby się porwawszy i na czeladź i pomocników swoich krzyknawszy, strzelać do protestanta począł, i tak do protestanta strzelając i konie wysz rzezzone Jm pana Mazepy odgromił, i one odniął, protestanta mało co nie zabił i o śmierć nie przyprawił. Przez który takowy postępek swój pomieniony Jmc pan Jan Mazepa jako principał z wysz pomienionymi comprincipałami i pomocnikami swemi prawo pospolite naruszywszy, w winy w niem i constitutiach de violatione securitatis sub tempus interregni surowie contra violatores eiusdem tempore de facto postanowione i uchwalone popadli. O co protestans iterum atque iterum świadczył i protestował się, declaruiąc się o to wszystko w każdym sądzie należnym, a mianowicie w sądzie głównym kapturowym województwa wołyńskiego i innych prawie czynić i postąpić wcale. Jednak zachowuiąc sobie facultatem meliorandi terazniejszej albo li uczynienia inszej szyrszej protestatiej, iezeliby tego potrzeba ukazowała. A na dowód tego wszystkiego stawił woznego generała województwa wołyńskiego szlachetnego Stanisława Dumnowskiego, który w moc // [686 зв.] prawdziwej wiernej i skutecznej relatiej swojej iawnie ustnie i dobrowolnie dla zapisania do xiąg grodzkich niniejszych grodzkich łuckich zeznał w ten sposób, iż on w roku terazniejszym tyśiąc sześćset sześćdziesiąt dziewiątym, dnia czwartego Juni za requisitią protestantis, mając też przy sobie stronę szlachte ludzi dobrych pana Samuela Szpajła i pana Stanisława Janbowskiego, był we wsi i maiętności protestanta Brzuchowiczach, gdzie poddanych protestanta protestantis w protestatiej wysz specyfikowanych razy i rany widział, i urzędownie oglądał, i to też słyszał od roznych sąsiadów tamecznych, że pomieniony pan Mazepa na maiętność protestanta wnocy najechawszy rozne krzywdy i violentie protestantowi i poddanym protestanta poczynił. Jakoż wszyscy tak iako protestans, jako też i poddani protestantis mianowali sobie za naiechaniem na maiętność pana swego przez pana Mazepę, tudzież pana Strzałkę i pana Kozłowicza być stałą, i w protestatiej wysz opisanej zadane.

O czym wszystkim pomieniony wozny relatią swoją przede mną urzędem czyni i zeznawa, prosząc in simuł z protestantem aby to wszystko actia praesentibus connotatum było.

ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 322. Арк. 684 зв. — 686 зв.

№ 6

Положенъе позовов од его млсти пана Пишчаровского
по его млсть пана Мазепу, Козловичовую и пана Стрьльку
Року тысеґа шестсот семъдѣсѣтого, мсца мая двадцат дѣвятого дня

На вряде кгородском в замъку его кор. млти Луцком, передо мною Крышьгтофом Перетятковичом, намѣсником бурграбства и замку Луцкого, книгами нинѣшъними кгородскими луцькими, stanawszy oczywiscie wozny generał wojewodztwa wołyńskiego szlachetny Jan Dołmacki w moc prawdziwej wiernej i skutecznej relatiej swojej iawnie i ustnie, i dobrowolnie dla zapisania do xiąg niniejszych grodzkich łuckich zeznał w ten sposób, iż on roku terazniejszego tyśiąc sześćset siedmdziesiątego, dnia dwudziestego ósmego, miesiāca marca pozwów два głównych trybunalskich koronnych lubelskich autentycznych na membranach pisanych odniósł do wsi Bohuszowki, maiętnosci albo residentiej urodzonego Jmci pana Jana Strzałki, i one pozwy we dworze w izbie na stole, przy bytności wszystkich urodzonych Ich Mciów pana Jana Mazepy Kołodeńskiego, // [759 зв.] podczaszego czernihowskiego, paniej Maryanny, Alexandry

Pląskowskiego (?) małżonki zeszłego niegdy urodzonego JeMci pana Stephana z Rykow Kozłowicza pozostałej, i pomienionego pana Jana Strzałki, położywszy onym że samym wszystkim przy stole siedzącym, i kogo tam na ten czas widzieć mógł o położeniu tych pozwów opowiedział i prawnie publikował.

Pisane te obadwa w iednej essentiej pozwy po mianowanych Ich Mciów pana Mazepę, panią Kozłowiczową i pana Strzałkę w żalobie instigatora sądowego i jego delatora urodzonego Jmci pana Andrzeja Pieszczarowskiego. Pierwszy pozew w sprawie ratione naiachania przez JeMci pana Mazepę na maiętność delatoris wieś Brzuchowicze i poczynienie roznych violentij w pozwie mianowanych. Drugi pozew dostawienia przed Sąd Główny Trybunalski Koronny Lubelski sług i czeladzi Ich Mciow w pozwie mianowanej intentowanej o czym te pozwy, do których się i ta terazniejsza relatia in toto referuie szyrzej a dostateczniej w sobie obmawiają. Za którymi to pozwami on wozny rok i termin stronom obom przed sądem Głównym Trybunalskim Koronnym Lubelskim w Lublinie między sprawami kapturowemi województwa wołyńskiego najpirwiej po dacie i po położeniu tych pozwów, albo w ten czas gdy ta sprawa z rejestru sądowego spraw kapturowych porządkiem swym do sądenia przychodzi i przywracana będzie stawienia się złożył i naznaczył.

Tą swoią przede mną urzędem relatią czyni i zeznawa, aby ona do act przyięta i zapisana była. Co otrzymał.

ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 323. Арк. 759–759 зв.

УДК 025.171(485) (І. Мазепа)

Марина ТРАТТНЕР

незалежна дослідниця

Agendex AB

Седра Сандбі, Швеція

marina@agendex.se

<https://orcid.org/0009-0003-6937-2347>

ВІДОМОСТІ ПРО ІВАНА МАЗЕПУ: ЗНАХІДКИ У ШВЕДСЬКИХ АРХІВАХ

Подається короткий огляд джерел, пов'язаних із діяльністю гетьмана Івана Мазепи. Ці документи було виявлено в Державному архіві Швеції та в Університетській бібліотеці міста Уппсала, вони атрибутовані й частково введені в науковий обіг. Більшість донесень шведських посланців Крістофера фон Кохена (в Москві) та Симона Дерффлера (у Варшаві) все ще залишаються неопрацьованими. Стаття має на меті привернути увагу українських дослідників до віднайдених архівних джерел, перекладу та публікації їх в Україні.

Ключові слова: Іван Мазепа, Державний архів Швеції, архівні документи, Гетьманщина, Шведське королівство, дипломатичне листування.

Упродовж останніх трьох років група шведських та українських дослідників виявила в Державному архіві Швеції й Університетській бібліотеці міста Уппсала Carolina Rediviva масиви документів, пов'язаних із постаттю гетьмана Івана Мазепи та українським козацтвом. Хронологічно найбільш ранні з них відносяться до 1686 р. Вони містяться в 115-му томі дипломатичних донесень за 1684–1690 рр., що нараховує близько 200 стор. Серед інших матеріалів тут представлено дипломатичне листування з Московією, архів і листи шведської дипломатичної місії посланця Крістофера фон Кохена (Kristoffer von Kosken; також зустрічається варіант Крістоф фон Кох) до короля й радника канцелярії¹.

¹ Diplomatica Muscovitica, Envoyeen Christoffer von Kochens bref till Kongliga Majestät, Cancelli-Presidenten och Cancellirådet Bergenhjelm, 1684–1690, vol. 115.

Серед донесень було виявлено листи з описом обставин, які передували обранню І. Мазепи на гетьманство². Вперше переклади цих листів із німецької мови на українську опубліковані в Україні у травні 2022 р. Вони стали додатком до статті, оприлюдненої в інтернет-виданні «Історична правда»³. Переклад листів І. Мазепи 1704 р., написаних латиною та польською мовою, а також текст шведської реляції про нього 1707 р., з'явилися у «Сіверянському літописі» 2021 р.⁴ Того ж року частину виявлених в архіві документів так званої Бендерської комісії, яка займалася розглядом питання спадку І. Мазепи, було перекладено й опубліковано у спеціальному виданні⁵. Решту виявлених документів (загалом близько 30 тис. стор.) відскановано та удоступнено на сайті Державного архіву Швеції. Для них створено окрему сторінку, присвячену політичній історії України⁶. Тож ці документи відкриті для дослідників як в Україні, так і за її межами.

Попри те що Б. Кентржинський у своїй відомій монографії⁷ згадував кілька донесень шведського резидента у Варшаві Симона Дерффлера (Simon Dörffler) щодо українського гетьмана, загалом цей корпус документів за 1667–1693 рр. поки що залишається маловідомим українським фахівцям. Натомість Дерффлер провів титанічну роботу й за 26 років свого життя на українських теренах задокументував чимало важливих подій того часу. В кожному з томів його донесень цих років містяться цікаві відомості з минулого українського народу. Так, лише в одному⁸ ми нарахували 64 листи, в яких згадано про гетьмана Петра Дорошенка, 22 – про Івана Сірка, 12 – про Михайла Ханенка, 11 – про Івана Самойловича, кілька листів із повідомленнями про Дмитра й Костянтина Вишневецьких, 7 листів з інформацією про Остапа Гоголя, 2 – про Родіона Дмитрашка, є певна кількість листів зі згадками про Юрія Хмельницького та відомостями про першу гетьманську столицю Чигирин тощо.

Перша згадка про І. Мазепу датована 20 лютого 1686 р. У цьому листі Симон Дерффлер повідомляв про позбавлення Івана Самойловича булави, а також писав про гетьманську скарбницю й долю одного з гетьманських синів: «Як було описано, московити знайшли великий скарб Самойловича, вартістю 30 мільйонів. Його старшого сина, який ніколи (=за жодних обставин – М. Т.) не прислухався до поради батька, залишать у тому московитському війську, яке відправили до Запоріжжя»⁹. Тут же було написано і про початок гетьманування І. Мазепи.

² *Diplomatica Muscovitica, Svenska beskickningars till Ryssland brev och arkiv, Envoyén Christoffer von Kochen, vol. 115. Brev till kungl. Maj:t och kanslirådet, 1684–1690. SE/RA/2113/2113.1/1/45/115 (1684–1690), bildid: R0003474_00002. URL: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/R0003474_00002#c=&m=&s=&cv=1&xywh=-1454%2C-144%2C5079%2C2825*

³ Траттнер М. Коломацький переворот: Вибори Івана Мазепи // *Історична правда*, 6 травня 2022 р. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/05/6/161303/>

⁴ Траттнер М. Реляція про Мазепу 1707 року // *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. С. 100–105.

⁵ *Скарби шведських архівів: Документи з історії України / Упоряд. М. Траттнер. Одеса, 2021.*

⁶ *Ukrainas politiska historia. URL: <https://sok.riksarkivet.se/amnesomrade?infosida=amnesomrade-ukrainas-politiska-historia>*

⁷ *Kentrschynskyi B. Mazepa. Stockholm. 1962. S. 195.*

⁸ *Diplomatica Polonica, Kommissionssekreteraren Simon Dörffler, vol. 12:62, 1673–1679. SE/RA/2115/1/12/62.*

⁹ *Diplomatica Polonica, Residenten Simon Dörffler, 1686–1689, vol. 102 SE/RA/2115/1/19/102.*

В листі Крістофера фон Кохена до шведського канцлера Бенгта Оксеншерни від 28 жовтня 1687 р. (іл. 1–2) шведський посланець повідомив про якусь загадку «змову» козаків проти московитів і про те, що вона нібито була організована самим І. Мазепою. Він писав: «Наразі ще немає очевидних ознак великого військового походу та здається, що в Україні перебуває лише невелика армія, яка обороняє й пильно стежить за діями татар. Кілька днів тому новий гетьман Мазепа покликав до себе кількох татар, які під тортурами (= через муки – М. Т.) зізналися, що коли лід на річці розтане, татари нападуть через місцевий кордон. Кілька тижнів тому донські козаки прислали сюди посланця, який просить ... допомоги, щоб знову поширити стару релігію в Московії (в оригіналі *Ryssland* – М. Т.)»¹⁰. Коментуючи цю інформацію, посланець висловлював припущення, що саме ці заворушення й могли стати причиною виникнення недовіри Москви до гетьмана¹¹.

У листопаді 1687 р. К. фон Кохен, не розкриваючи своє джерело інформації, раптом написав, що І. Мазепу нібито скинули¹². 22 листопада цю чутку переказав у своєму листі зі Львова й Симон Дерффлер. Він також повідомляв до Швеції про те, що попередник Мазепи вороже ставився і до Речі Посполитої, і до Московії, вів якісь таємні переговори щодо знищення московського війська та навіть нібито мав намір «разом із татарами напасти на Польщу». Далі шведський резидент яскраво описав те, чого не міг знати напевно. А саме, що І. Самойлович, аби «уникнути нестерпного болю й тортур, які на нього чекали за зраду», дорогою до столиці (не вказано, якої – М. Т.) отруївся (!). Це абсолютно не відповідало дійсності. Крім таких чуток, Дерффлер далі написав ще й про те, що московити мали намір спровадити «50 000 козаків цієї зими до Буджаку», аби «зупинити татар», а також що «султан Нурадін, через нестачу корму й усього необхідного, був змушений повернутися до Криму»¹³. Ці та інші повідомлення свідчать, що резидент повідомляв своєму уряду в тому числі неперевірену інформацію та чулки. Через те, що дані нерідко надходили із запізненням, у них порушувалася послідовність описуваних подій. Тож сучасному дослідникові слід буде докласти чимало зусиль, аби перевірити всі повідомлення й відділити погolosки від свідчень, що заслуговують на увагу.

Повертаючись до змісту реляцій Дерффлера, датованих початком 1688 р., можемо зазначити, що в листі від 3 січня він намагався поміркувати над причинами тієї «змови» І. Мазепи проти Московії, про яку писав раніше. Так, резидент зазначав, що в ній «був замішаний весь генеральний штаб і всі козацькі старшини», а виникла вона через договір, який Москва підписала з Польщею¹⁴, де «не враховано права козаків»¹⁵. Далі повідомлялося, що Мазепу звинуватили в участі в тих заворушеннях на підставі якихось «звітів» і «повідомлень». Автор листа також

¹⁰ *Diplomatica Muscovitica, Envoyeen Christoffer von Kochens bref till Kongliga Majestät, Cancelli-Präsidenten och Cancellirådet Bergenhielm, 1684–1690, vol. 115.*

¹¹ Описуючи події на річці Коломак, Б. Кентржинський спростував зафіксовані шведськими джерелами чулки про нібито «змову» козаків на чолі з І. Мазепою проти Московії (див.: Кентржинський Б. Мазепа. Київ, 2013. С. 169).

¹² Б. Кентржинський також звернув увагу на цей факт (див.: Там само).

¹³ *Diplomatica Polonica, Residenten Simon Dörffler, 1686–1689, vol. 102 SE/RA/2115/1/19/102.*

¹⁴ Імовірно, йдеться про «Вічний мир».

¹⁵ *Diplomatica Polonica, Residenten Simon Dörffler, 1686–1689, vol. 102 SE/RA/2115/1/19/102.*

стверджував, що московський уряд вимагав негайного прибуття Мазепи до Сєвська, де він мав спростувати звинувачення проти себе. Загалом із цього повідомлення випливало, що все Придніпров'я «в розбратах і збите з пантелику».

Отже, у виявлених нами листах подано інформацію, яка не зовсім відповідає тому, що раніше було відомо про початок гетьманування І. Мазепи. Водночас ці свідчення узгоджуються з висновками Б. Кентржинського про те, що у січні 1688 р. Мазепу було заарештовано й московити навіть розглядали можливість скасування гетьманства. Однак уже наприкінці того місяця шведські посланці повідомляли, що гетьман із козаками успішно виправдалися в Москві та повернулися додому, хоч «довіра до них зникла»¹⁶.

Повідомлення про згадане шведами невдоволення козаків і недовіру Москви до І. Мазепи знайшли своє відображення й у щоденнику Патріка Гордона. 20 квітня 1688 р. генерал зазначав, що генеральний суддя козаків явився до нього з візитом і повідомив деякі «секрети» про українські справи; він шкодував, що серед козаків, які не задоволені гетьманом, виникають чвари¹⁷. Деяко пізніше, 19 червня того ж року, він записав, що переяславського полковника Дмитрашка, незважаючи на очікування, було відпущено, хоч гетьман, аби «уникнути на Україні хвилювань», вважав за потрібне його затримати. Водночас полковник скористався можливостями і втік. Далі П. Гордон відзначив, що у козацькому середовищі прийнято мати значну кількість незалежних від гетьмана полковників, які не дозволяють жодному гетьманові досягати такої влади та величі, як попередньому¹⁸.

У донесеннях Симона Дерффлера також було виявлено копію відповідей на пункти пропозиції, зробленої резидентом польського монарха князеві Голіцину 27 жовтня 1688 р. Цей текст надіслано 21 листопада того ж року Лаврецьким, співробітником того самого резидента, з повідомленням із секретаріату згаданого князя, а темою донесення стали листи «великого князя московського». У цьому документі в тому числі було подано інформацію про перші походи козаків на чолі з новообраним гетьманом І. Мазепою: «І губернатор Іван Юрійович Леонтєв із Низовим військом, і Військо Запорізьке, підвладне його величності царю, по цей бік і по той бік Дніпра, і генерал Іван Степанович Мазепа з дуже численним військом як кінним, так і пішим, як із Малої, так і з Великої Росії, яким наказано атакувати та, з допомогою Божою, вести бойові дії проти ворога з настанням весни, але не раніше, ніж початок березня. Отже, потрібно, щоб і королівська величність також, і зі свого боку його величність, володар литовський, і все військо зі своїми генералами виступили проти татар. Він (напевно, московський цар — М. Т.) бажає виступити в похід з Білогорода в перших числах місяця березня, не відкладаючи цього походу на інший час»¹⁹.

Потенційно цікаві для українських дослідників донесення 1690–1693 рр. У той час І. Мазепа послав ченця Соломона для переговорів із польським королем. Цілком можливо, що в текстах документів цього періоду можуть зустрітися раніше невідомі подробиці дипломатичної гри гетьмана. Тож ми запланували опрацювання всього корпусу донесень Симона Дерффлера, виготовлення якісних цифро-

¹⁶ Кентржинський Б. Мазепа. С. 169.

¹⁷ Гордон П. Дневник 1684–1689 / Отв. ред. М.Р. Рыженков; пер., прим. Д.Г. Федосов. Москва, 2009. С. 166.

¹⁸ Там же. С. 169.

¹⁹ Переклад із латини Станіслава Пархоменка.

вих копій, доступ до яких буде відкрито на згаданій вебсторінці Державного архіву Швеції, присвяченій політичній історії України.

Дослідникам доби І. Мазепи та його контактів із польським (Станіслав Лещинський) і шведським (Карл XII) королями у пригоді можуть стати документи, які зберігаються у фондах «Diplomatica Polonica» (зокрема йдеться про 102-й, 130-й, 261-й та інші томи), а також «Військова канцелярія Карла XII». Тут можна знайти листи й донесення про С. Лещинського та окремо про І. Мазепу, які датуються 1706–1708 рр. Так, у т. 261 є лист із Гродна з новинами про гетьмана від 1 березня 1706 р., а також ще один, написаний німецькою мовою після перемоги у Фрауштадті від лютого того ж року, де повідомлялося, що 27-го числа надійшла новина, ніби король Швеції взяв «Поллок» (імовірно, Плоцьк у Польщі – М. Т.) з усіма гарматами й боеприпасами. Після чого 10-тисячне військо мало б підтримати генерала Реншельда, щоб «відрізати цього Мазепу» та «розтрити його разом із козаками»²⁰. Відомості про це будуть надіслані через Кенігсберг. Наступні новини в повідомленні від 10 квітня 1706 р. дійсно надійшли з цього міста. Йшлося, зокрема, про декілька підрозділів (як піхотних, так і кавалерійських), їх тактику й маневри з метою оточення та знищення козацького війська. «Жоден не повинен мати можливості втекти. Якщо Мазепа не отримає підкріплення, він загине», – писав автор повідомлення. У згаданих фондах дослідники можуть знайти й повідомлення про дії війська І. Мазепи, датовані 1706 і 1707 рр.: про перехід козаків під Могильов, про стан їхньої артилерії та матеріально-технічне забезпечення в 1706 р., а також про військову нараду у Жовкві, яка відбулася 1707 р.²¹ Дипломатичні донесення Георга Вакслагера 1708–1710 рр., які містяться в т. 130 фонду «Diplomatica Polonica», фактично повністю складаються з листів, присвячених І. Мазепі. Хронологічно вони починаються з послання від 29 листопада 1708 р. з Могильова. Донесення написані німецькою, шведською, французькою мовами.

Крім архівних документів, увагу сучасних дослідників мають привернути матеріали, які стали додатком до статті Й. Колмодіна від 16 січня 1925 р.²² (за п'ять років перевидана²³). В оприлюднених листах, зокрема, йшлося про перебування І. Мазепи на теренах, підконтрольних Османській імперії. Також уміщено інформацію про те, що за день до Полтавської битви в Константинополь приїхав московський посол Петро Толстой і вимагав, щоб у разі, якщо шведський король Карл XII виявить намір прибути до султана, йому не дозволяли візд до країни, адже це було б порушенням мирного договору від 1700 р., укладеного між московитами й турками. До статті додавалися переклади листів (написані османською мовою), які нині зберігаються в Університетській бібліотеці міста Уппсала. В одному з них, від 10 липня 1709 р. (лист № 29), Петро I повідомляв султана про свою перемогу в битві під Полтавою, просив утримувати шведського короля, але видати йому І. Мазепу. Пізніше цар кілька разів надсилав вимоги затримати Карла XII й не дозволяти йому рухати-

²⁰ У той час І. Мазепа виконував накази Петра I, тож був для шведів супротивником.

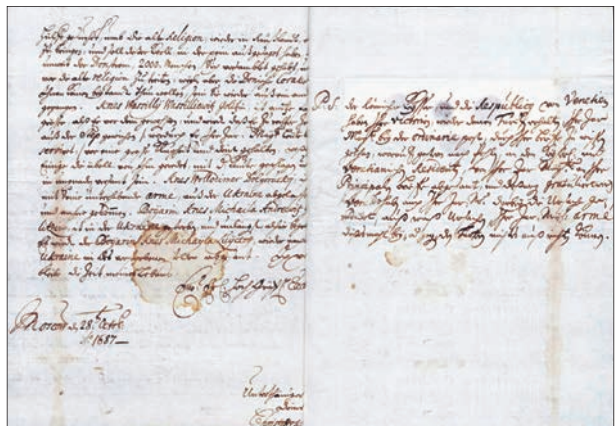
²¹ Вільний переклад німецькомовних листів шведською здійснив шведський історик та архівіст Ян Міспелаєре. Висловлюємо йому щирі вдячність за допомогу в пошуку матеріалів для цієї статті. Переклад зі шведської мови на українську Марини Траттнер.

²² Kolmodin J. Mазepa i Турkiet: Debatten om hans och Karl XII s utlämnande // Svenska Dagbladet. 1925. 16/1.

²³ Збірник Історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. 1930. Т. 89. С. 40–63.

Іл. 1. Лист Крістофера фон Кохена від 28 жовтня 1687 р. Арк. 1. Державний архів Швеції

Іл. 2. Лист Крістофера фон Кохена від 28 жовтня 1687 р. Арк. 2. Державний архів Швеції

ся далі (лист № 30 від 14 липня 1709 р., коли стало відомо про прибуття останнього до Очакова). В наступному посланні, надісланому з Києва 27 липня 1709 р. (лист № 31), московський володар посилався на положення мирної угоди про передачу повстанців і вимагав затримати шведського монарха та «негайно» й «без зволікань» видати йому «зрадника Мазегу». Потім через посла П. Толстого цар повідомляв, що утримання їх султаном на території своєї країни є порушенням умов мирного договору 1700 р. Зрештою він зажадав видати йому Карла XII та І. Мазегу²⁴.

З листів дізнаємося, що великий візир наказав Юсуфу-паші передати українсько-го гетьмана кримському ханові: «Якщо ми передамо його кримському хану, то, за його законами, вони не видають нікого, хто звернувся до них по допомогу. Таким чином ми не будемо змушені щось відповідати московитам». Але зрештою паша запросив до себе московських представників і заявив їм: «Це ви, московити, переслідували шведського короля Карла XII цілих 36 годин «після оговореного між нами кор-

²⁴ Kolmodin J. Material till Karl XII:s historia samlat ur turkiska arkiv av Ahmed Refik och J. Kolmodin. Q 15:20 fol. URL: <https://www.alvin-portal.org/alvin/resultList.jsf?faces-redirect=true&includeViewParams=true&query=Material%20till%20Karl%20XII:s%20historia%20samlat%20ur%20turkiska%20arkiv%20av%20Ahmed%20Refik%20och%20J.%20Kolmodin.%20Q%2015:20%20fol.%20&searchType=EXTENDED&dswid=-9810>

дону» території, і це ви порушили умови миру. Після цього ви не маєте права щось від нас вимагати. Що стосується шведського короля, то в умовах мирного договору з вами немає жодного положення про те, що нам забороняється прийняти його на нашій території. Те, що сталося зараз, сталося зараз, і воно не прописано у вашому договорі. Що стосується Івана Мазепи, то він перебував на вашій службі до Полтавської битви, а потім перейшов на службу шведського короля Карла XII. Тому для нас Іван Мазепа – типовий швед. От коли вони разом зі шведським королем повернуться до своєї країни, тоді можете звертатися зі своїми вимогами безпосередньо до них»²⁵.

У Державному архіві Швеції також зберігається досьє на родину Войнаровських, в якому міститься велика кількість листів, що стосуються І. Мазепи. Про цю збірку українським дослідникам було відомо й раніше, з публікацій А. Єнсена²⁶, але до теперішнього часу перекладено й опубліковано лише 12 документів із 86.

Фонд «Diplomatica Muscovitica Cosacica» теж добре відомий українським фахівцям, але він усе ще не опрацьований повністю, досі залишається велика кількість листів, які не перекладалися й не публікувалися. Співробітники Державного архіву Швеції повідомили, що початково цей фонд мав назву «Diplomatica Cosacica», але згодом із невідомої причини було додано слово «Muscovitica», що спотворило розуміння його внутрішнього наповнення. У майбутньому архівісти планують повернути цьому фонду його першопочаткову назву: «Diplomatica Cosacica». Описуючи архівні фонди, в яких зберігаються матеріали, пов'язані з І. Мазепою, ми звернули увагу на те, що в т. 1 фонду «Diplomatica Cosacica» є три листи, які стосуються спадщини гетьмана. Один із них написаний німецькою мовою. В лівому верхньому куті олівцем зазначено рік: 1709. Назву цього документа подано так: «Більш детальне повідомлення у зв'язку зі смертю козацького гетьмана Мазепи й тим, які частини його майна були продані». В тексті йдеться про перебування І. Мазепи в Бендерах, про його хворобу, «скарби», а також про племінника – А. Войнаровського, котрий претендував на цю скарбницю.

Про інший документ («Extract des Feltherrn Orlichs unterth. supplique», тобто «Витяг із клопотання гетьмана Орлика»), нам розповів О. Кресін уже після завершення роботи над виданням «Скарби шведських архівів». Про те, що він зберігається у фонді «Diplomatica Cosacica» Державного архіву Швеції, писав ще Н. Молчановський (утім не зробив повноцінного перекладу тексту, а лише навів опис сум)²⁷. Нам удалося знайти цей документ, написаний німецькою мовою. В ньому йдеться про 60 тис. талерів, які належали І. Мазепі і згодом перейшли у власність А. Войнаровського. Також згадано про 180 тис. дукатів загального скарбу Війська Запорозького, гетьманські клейноди, оцінені у 200 тис. риксдалерів, інкрустовані діамантами письмові приладдя (20 тис. риксдалерів) і шаблю (10 тис. риксдалерів). Третій документ із цього самого фонду також містить відомості про І. Мазепу, А. Войнаровського та «публічні гроші», тобто військову скарбницю.

Усі згадані документальні зібрання з Державного архіву Швеції й Університетської бібліотеки міста Уппсала чекають на дослідників. Частина їх викладено у відкритий доступ на вебсторінці архіву. Робота з виявлення матеріалів, пов'язаних з українською історією, триває.

²⁵ Kolmodin J. Mazepa i Turkiet... S. 3.

²⁶ Єнсен А. Родина Войнаровських у Швеції // Записки НТШ. Львів, 1909. Т. 92.

²⁷ Несколько данных о смерти и наследстве Мазепы // Киевская старина. 1903. Январь. С. 91–101.

УДК 355.422(477.53) (І. Мазепа)

Людмила ШЕНДРИК

Державний історико-культурний
заповідник «Поле Полтавської битви»
Полтава, Україна
poltavskabytva@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0001-7592-9549>

КОЗАЦЬКИЙ ТАБІР СОЮЗНОГО ВІЙСЬКА І ШТАБКВАРТИРА ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ У с. ЖУКИ НАПЕРЕДОДНІ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ

Висвітлюються бойові дії союзного шведсько-українського війська проти московської армії під час Великої Північної війни в районі сіл Жуки, Тахтаулове (північно-західніше Полтави), що тривали у травні – червні 1709 р. Акцентовано увагу на значенні жуківського військового табору в означений період, визначено кількісний склад військ у штабквартирах гетьмана І. Мазепа та фельдмаршала К. Реншельда, а також орієнтовно локалізовано місце розташування козацького табору.

Ключові слова: Іван Мазепа, Кость Гордієнко, Карл XII, річка Полузир'я, село Жуки, село Тахтаулове, штабквартира, шведсько-українське військо.

Події Великої Північної війни в Україні, зокрема на Полтавщині в 1708–1709 рр., вплинули на подальший перебіг усієї кампанії. Від початку XVIII ст. й до сьогодні в російській історіографії увага дослідників в основному акцентується на бойових діях біля Веприка, «героїчній обороні» фортеці Полтава московським гарнізоном та на самій Полтавській битві, які обросли численними міфами. Побіжно висвітлюється похід шведсько-українського війська у Слобідську Україну та події навколо Полтави впродовж березня – червня 1709 р., які безпосередньо вплинули на хід вирішальної битви.

Аналіз джерел, а саме шведських (карти генштабу, щоденники військовиків Карла XII) та московських (кореспонденція Петра I, донесення цареві його воєначальників), дає можливість установити, що епіцентром бойових дій союзної армії проти московських військ упродовж квітня – червня 1709 р. були терени північно-західніше Полтави на річці Полузир'я в районі сіл Жуки, Тахтаулове. Жуки, зокрема, стали своєрідною військовою столицею: тут була штабквартира гетьмана І. Мазепа, уряду Гетьманщини, розмішувалися козацькі підрозділи, а також ставка фельдмаршала шведської армії Карла Густава Реншельда з каролінськими полками.

Перенесенню головної квартири союзного війська до Жуків передували такі події. Після повернення з походу у Слобідську Україну, у середині лютого 1709 р. шведсько-українське військо розташувалося в районі містечка Опішня, а з 2 березня їхньою штабквартирою стали Великі Будища. 27 березня до союзних сил долучилися запорожці на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком. У Великих Будищах було укладено договір між І. Мазепою, К. Гордієнком і Карлом XII¹. «Вже самий союз із запорожцями, які володіли берегами Дніпра, – підкреслював шведський історик А. Стілле, – показував, що король дбав про забезпечення своєї комунікаційної лінії – переправи через Дніпро. У цьому зв'язку була важлива лінія Ворскли, яка вела до Дніпра, контроль над якою давав можливість приєднатися до шведів союзникам-татарам, військам Є. Крассау й С. Лещинського. Центральним пунктом у районі Ворскли була Полтава, де сходилися дороги з різних сторін»².

Полтава була останнім форпостом московського війська на півдні Гетьманщини й прикривала шлях на Харків, Белгород. Отже мала стати оперативною базою для подальшого походу Карла XII на Москву. На думку А. Стілле, для шведського короля «важливо було облогою Полтави затримати московські війська на лінії Ворскли, спровокувати царя на рішучий бій, який відразу вирішив би московсько-шведське змагання»³.

У квітні 1709 р. почалася концентрація сил супротивників навколо Полтави, зайнятої ще 3 грудня 1708 р. московським гарнізоном⁴. Контроль над лінією Ворскли (Великі Будища – Диканька – Стасі – Гавронці – Жуки – Тахтаулове – Івонченці – Рибці) невеликими загонами шведів і козаків під загальним командуванням Гуго Гамільтона було встановлено, за картами шведського генерального штабу, 2 березня 1709 р.⁵ (іл. 1). 3 березня до Жуків прибули підрозділи Смоленського полку, про що свідчить запис у щоденнику полкового священника Югана Шемана⁶. За цими картами можна простежити переміщення, дислокацію союзної армії в районі сіл Жуки, Осьмачки, Тахтаулове від березня 1709 р. й до Полтавської битви. На середину квітня контингент тут збільшувався за рахунок запорожців, Остготенського, Смоленського полків, а також лейбгвардії⁷.

Щодо дати переміщення штабквартири союзної армії до Жуків джерела містять різні свідчення. За московськими (донесення О. Меншикова Петру I) це сталося після бою біля Опішні 7 травня, коли шведи відбили ворожий напад, полишили це містечко та Великі Будища, перевівши наступного дня штабквартиру до головних сил, тобто у Жуки⁸. Такої ж думки і шведський історик А. Стіл-

¹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба [ред. Л. Винар]. Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001. С. 303.

² Стілле А. Карл XII – как стратег и тактик в 1707–1709 гг. [пер. со швед. А. Полторацкого, с предисл. проф. С. Платонова]. Санкт-Петербург, 1912. С. 82.

³ Там же.

⁴ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 8. Вып. 1. Москва; Ленинград, 1948. С. 327.

⁵ Generalstaben: Karl XII pa slagfaltet: Kartor och plancher. Stockholm, 1918. 23a.

⁶ Україна доби Івана Мазепи: 1708–1709 роки в документальних джерелах / Упоряд. С. Павленко. Київ, 2020. С. 228.

⁷ Generalstaben: Karl XII pa slagfaltet: Kartor och plancher. 23v.

⁸ Труды Императорского русского военно-исторического Общества. Т. III. Санкт-Петербург, 1909. № 156.

ле⁹. Підтвердження цього знаходимо у щоденнику офіційного історіографа Карла XII Густава Адлерфельда, який супроводжував монарха в поході й довів свої записи до 26 червня 1709 р.: «11 травня все наше військо знялося з позицій у Будищах і пройшовши 2 ліги прибуло до села Жуки, що неподалік від Полтави»¹⁰ (іл. 2). Потім король облаштував свою штабквартиру в облогових укріпленнях під Полтавою, де перебував Далекарлійський полк. Фенрик цього полку Роберт Петре у своєму щоденнику занотував: «11 травня польовий командир козаків Мазепа прибув до короля. Після проведених із ним двох годин відправився у свою штабквартиру у Жуках»¹¹. Англійський капітан на шведській службі Джеймс Джеффріс у листі Джону Черчиллю герцогу Мальборо повідомляв: «8 травня після бою в Опішні король зі своїми загонами перемістився в Будища, де вони залишилися на ніч, а вранці перебралися до Жуків»¹². Тобто тут Карл XII був уже 9 травня. Розбіжність, за різними джерелами, становить 2–3 дні. Але, безперечно, в першій декаді травня 1709 р. стратегічний район північно-західніше Полтави на річці Полузир'я між селами Жуки, Осьмачки, Тахтаулове став місцем дислокації численного угруповання союзної армії. Сюди прибували на перепочинок, а згодом на виконання бойових завдань в облогових укріпленнях навколо Полтави, в пониззі Ворскли запорожці та шведи¹³. Звідси дипломатична служба союзників здійснювала роботу щодо залучення до війни проти Московії Оттоманської Порти, спростовувала дезінформацію царя Петра I про те, що Карл XII запросив миру¹⁴.

Найголовнішим завданням військового контингенту у Жуках було прикриття з північного заходу запорожців і шведів, задіяних в облогових укріпленнях під Полтавою. На цей час союзне військо було затиснуте московитами між річками Псел і Ворскла. Містечка на Пслі Сорочинці, Говтва, Глобине, Манжелія, Кременчук займали війська Б. Шереметева, на лівому березі Ворскли дислокувалися підрозділи О. Меншикова та генерала К. Ренне¹⁵ (іл. 3). Союзникам слід було унеможливити завдання ударів московитами з-за лінії Псла й не допустити переправу московських військ на правий берег Ворскли в районі Сем'янівки, Петрівки. Постійно в околицях Жуків проходили локальні сутички¹⁶. За наказом московського командування об'єднаний контингент І. Скоропадського (українські та донські козаки, калмики), драгуни генерал-майора Г. Долгорукого, котрі займали лінію Псла від Сорочинців до Говтви, 16–21 травня здійснили рейд у район Стасі – Гавронці з метою відтягнення сил супротивників від Полтави¹⁷ (іл. 4). Союзне військо утримало свої позиції на річці Полузир'я у Жуках. Саме по цьому селу пропонував ударити генерал-лейтенант на московській службі Л. Алларт у пропозиціях про способи надання допомоги гарнізону Полтави від 5 червня 1709 р.: «Якщо це вдасться, то тоді супротивник не тільки змушений буде зняти облогу фортеці, але й прийде до остаточного розорення»¹⁸. Утім командування

⁹ Стилле А. Карл XII – как стратег и тактик в 1707–1709 гг. С. 85.

¹⁰ Україна доби Івана Мазепи... С. 216.

¹¹ Там само. С. 257.

¹² Там само. С. 417.

¹³ Там само. С. 228, 255.

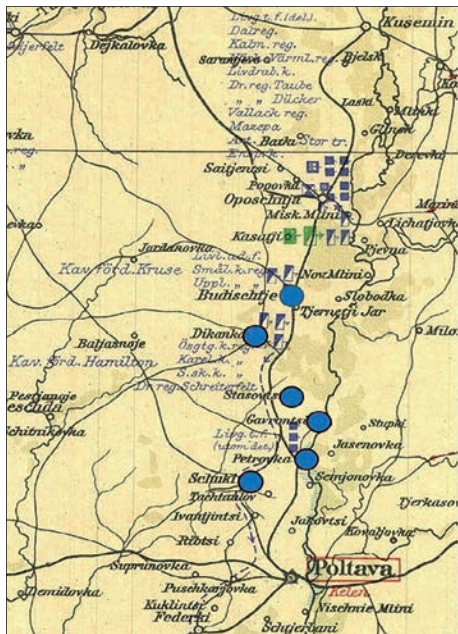
¹⁴ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 9. Вып. 2. Москва, 1952. С. 878.

¹⁵ Generalstaben: Karl XII på slagfaltet: Kartor och plancher. 23b, 23c, 23d.

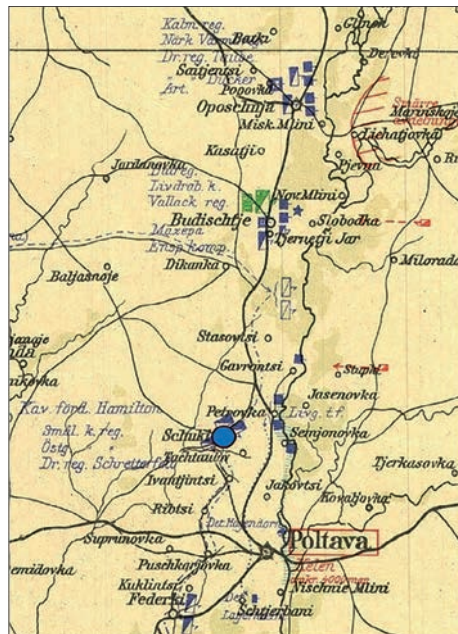
¹⁶ Україна доби Івана Мазепи... С. 217.

¹⁷ Generalstaben: Karl XII på slagfaltet: Kartor och plancher. 23d.

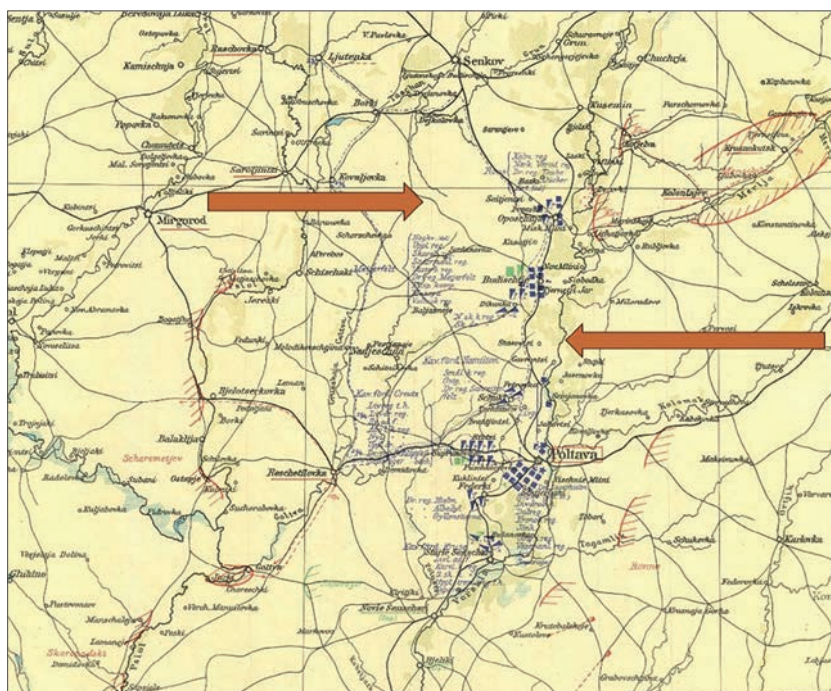
¹⁸ Труды Императорского русского военно-исторического общества. Т. III. С. 188–189.

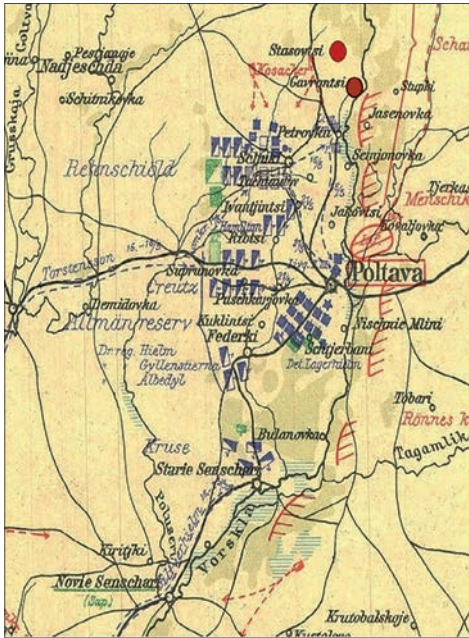
Іл. 1. Карта шведського генерального штабу, 23а

Іл. 2. Карта шведського генерального штабу, 23б

Іл. 3. Карта шведського генерального штабу, 23с

Іл. 4. Карта шведського генерального штабу, 23d

Петрівка. Разом із ним був запорозький польовий командир Мазепа з частиною його війська. Ні ми, ні ворог не атакували один одного. Коли фельдмаршал дізнався, що короля поранили, відвів війська назад до табору», — занотував у щоденнику Р. Петре²³. В наступні дні, за наказом Карла XII, відбувалося поступове виведення військ із Жуківського табору в напрямку Полтави. Захоплений у полон слуга І. Мазепа Сидір Грищенко на допиті 21 червня свідчив: «Король і Мазепа під Полтавою, військо все під Полтавою та нині все військо разом»²⁴. Такі ж свідчення дав 23 червня полонений волох Михайло Судников: «Король і Мазепа під Полтавою, військо все разом»²⁵. Ці дані збігаються зі шведськими джерелами. За картою генштабу Жуківський табір 22 червня стояв порожній²⁶. Тільки 24 червня об'єднаний московський контингент (І. Скоропадський, Г. Долгорукий, Г. Волконський) зайняв позиції на ділянці Жуки — Тахтаулове²⁷. З початком першого етапу Полтавської битви він наблизився до Малих Будищ. Після вдалої кавалерійської атаки шведів московська кіннота під командуванням Р. Боура та козаки І. Скоро-

відхилило цей план, обмежившись рейдом І. Скоропадського й Г. Долгорукого. Супротивник був відкинутий союзниками в районі Малої Рудки¹⁹ (іл. 5). Такі ж рейди московити здійснили 6 і 16 червня²⁰. Наступний похід на Жуки, Тахтаулове вже значно більшого військового контингенту (до 3 тис. українських та донських козаків і калмиків І. Скоропадського, 2 піхотних, 4 драгунських полки Г. Долгорукого, 3 драгунських полки Г. Волконського) відбувся 13–14 червня як складова комбінованого удару під Полтавою²¹. Обидві сторони зазнали втрат. Московити відступили до Псла, шведсько-українська армія утримала стратегічну позицію на річці Ползуір'я²² (іл. 6).

16 червня 1709 р., коли московським військам удалося захопити плацдарм на правому березі Ворскли, між Петрівкою й Семенівкою, «фельдмаршал Реншельд вивів більшу частину шведської армії між селами Жуки та

¹⁹ Generalstaben: Karl XII pa slagfaltet: Kartor och plancher. 23d.

²⁰ Україна доби Івана Мазепа... С. 217.

²¹ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 9. Вып. 2. С. 946.

²² Generalstaben: Karl XII pa slagfaltet: Kartor och plancher. 23e.

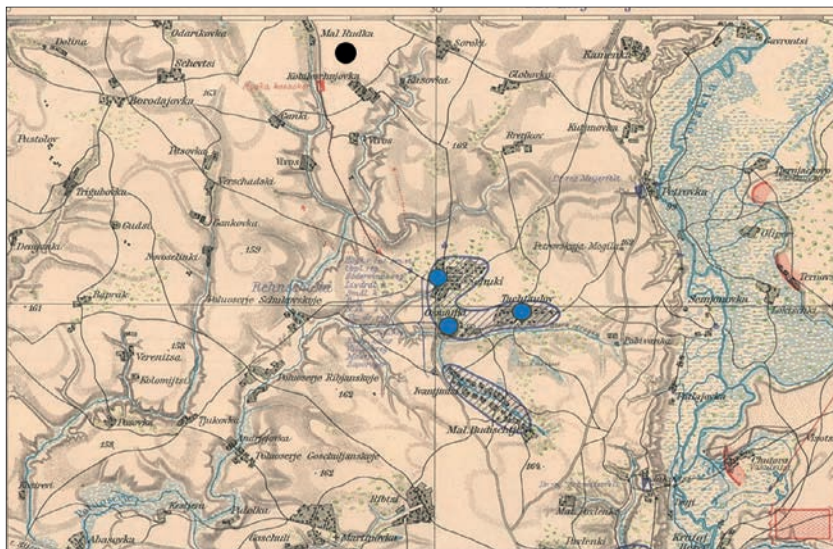
²³ Україна доби Івана Мазепа... С. 265.

²⁴ Труды Императорского русского военно-исторического общества. Т. III. С. 206.

²⁵ Там же. С. 207.

²⁶ Generalstaben: Karl XII pa slagfaltet: Kartor och plancher. 24i, 26a.

²⁷ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 9. Вып. 2. С. 974.

Ил. 5. Карта шведського генерального штабу, 24д

Ил. 6. Карта шведського генерального штабу, 24і

падського були відкинуті до Великого Яру й Тахтаулівського струмка. В розпал бою командир Сконського драгунського полку принц М.-Е. Вюртемберзький отримав записку від 2-тисячного загону козаків І. Скоропадського, що вони бажають перейти на бік шведського короля. Але, як зазначив П. Енгльунд, «принц вирішив це питання по-бюрократичному, що не може дати згоди без дозволу найвищого керівництва ... оскільки милостивий наш король у перебігу бою від нас віддалився й тепер тут не присутній, ми не можемо з'ясувати його милостиву

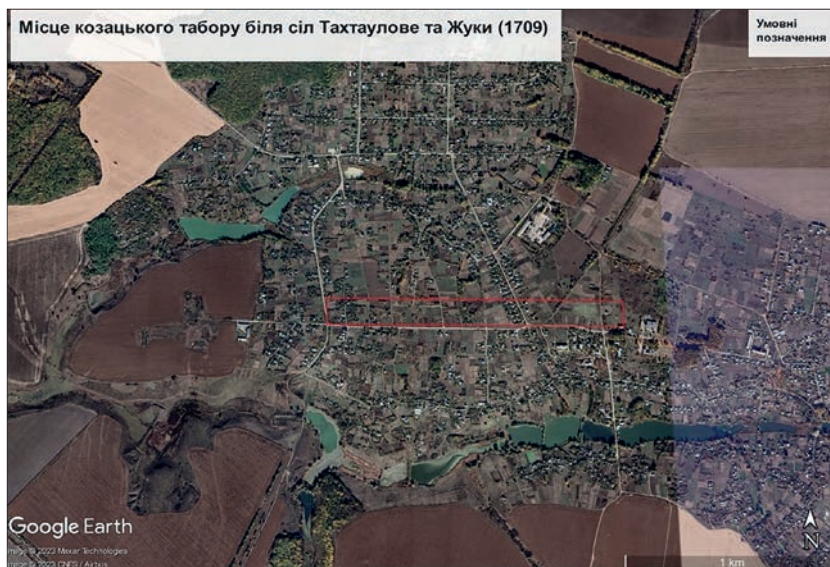
Ил. 7. Карта Акселя Юленкрука

Ил. 8. Триверстова карта

вою»²⁸. Отже шведи позбавили себе суттєвої підтримки на полі бою, а водночас це була остання спроба козаків до об'єднання. Не випадково перед початком другого етапу битви Петро I відіслав до І. Скоропадського, чиє військо стояло біля

²⁸ Енглунд П. Полтава: розповідь про загибель однієї армії. Харків; Стокгольм, 2009. С. 139.

Ил. 9. Зображення з Google Earth

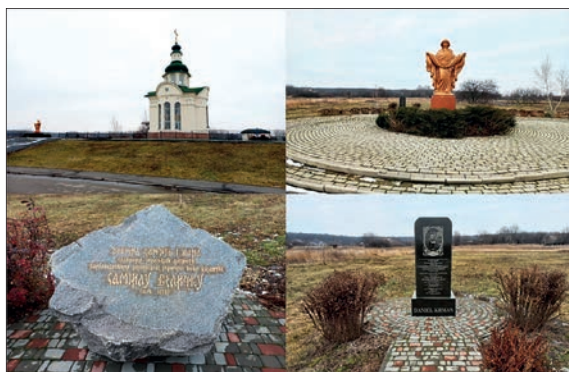
Ил. 10. Територія козацького табору. Сучасне фото

с. Тахтаулове, шість драгунських полків (близько 5 тис.) під командуванням генерал-майора Г. Волконського²⁹. Це був запобіжний захід, щоб козаки не перейшли на шведський бік.

²⁹ Там само. С. 179.

Ил. 11. Церква Покрови Пресвятої Богородиці. Фото К. Бенедика. 1911 р.

Ил. 12. Меморіал козацької слави у с. Жуки. Сучасне фото

що він побачив), два шведських кінних полки, два компанійських полки. І, як кажуть, що при Мазепі більше 3-х тисяч його війська, немає; скільки запорожців у шведів і Мазепи він не знає»³⁴. Допитаний 16 червня перебіжчик зі шведського війська Демко Лесков, родом із Волині, заявив: «Король шведський стоїть під Полтавою, скільки в нього війська, не знає; Мазепа стоїть біля села, яке знаходиться в кінці лісу, але назви села не знає; при ньому війська шведського 4 полки кінних, 2 піхотних та компанійців 3 полки кінних, 1 піхотний і 7 хоронок (імовірно хоругв — Л. Ш.) волохів»³⁵. 17 червня шведський перебіжчик Леон Івашкевич, родом із Литви, повідомив: «Король шведський стоїть під Полтавою, скільки в нього війська, не знає; в Жуках стоїть Мазепа, при ньому військо, яке вчора вихо-

Важливо з'ясувати чисельність козацького війська під булавою І. Мазепи у Жуківському таборі. Г. Адлерфельд у своєму щоденнику за 14 травня занотував: «...в Жуках ми мали чималий запас фуражу; для його поповнення тут стояли козаки, які об'їжджали села; перебувало там близько 6 тис. запорожців»³⁰. За нотатками Р. Петре, «30 квітня під Полтаву прибули 4 тис. запорожців»³¹. Разом зі шведами вони будували фортифікації, також були влучними стрільцями, адже «мали нарізну зброю, з якої вбивали по декілька осіб за день»³². 17 травня, як свідчив Р. Петре, «до них прибули ще 2 тис. запорожців»³³. Фенрик, утім, не уточнив, з якого саме табору — з Жуків чи Нових Санжар.

Полонений козак Гадяцького полку Гнат Коданченко на допиті 4 червня 1709 р. свідчив: «Мазепа стояв за милю від Полтави. При ньому один піхотний сердюцький полк (те,

³⁰ Україна доби Івана Мазепи... С. 216.

³¹ Там само. С. 256.

³² Там само. С. 257.

³³ Там само. С. 258.

³⁴ Там само. С. 310.

³⁵ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. Київ, 2007. С. 715.

діло, кінноти тисячі 4, піхоти 8 полків, а при них 2 гармати; і генерал Крейц учора прийшов і став тут же під Жуками»³⁶.

У цих свідченнях є розбіжності, вони могли не все знати й бачити. В українській складовій союзного війська названо 2 і 3 кінних (компанійських) полки, піхотний один, а шведських піхотних 2, тоді як разом шведської й української піхоти вказано 8 полків. Брак джерел не дає можливості встановити реальну цифру. І все ж, за свідченнями полонених Софрона Васильєва, Якова Грицька, Семена Горденка, був ще полк Лебедина (200 козаків), компанійські Андріяша (400 або 300 козаків), Юрія Кожуховського (200 козаків), сердюцький Якова Покотила (200 козаків) полки³⁷. Це щодо професійного, найманого війська І. Мазепи. Окрім того, разом із гетьманом перебували генеральні старшини: генеральний писар П. Орлик, генеральний суддя В. Чуйкевич, генеральний бунчужний Ф. Мирович, генеральний осавул Д. Максимович, член генерального суду І. Ломиковський, значний військовий товариш К. Довгополий, брати Герцики (Григорій, Іван, Опанас), Ф. Нахимовський, лубенський (Д. Зеленський) та прилуцький (Д. Горленко) полковники. У Жуківському таборі перебував і небіж І. Мазепи А. Войнаровський, який брав участь у бойових діях. Основу сил І. Мазепи становили 5,5–6,5 тис. запорожців. На другу половину червня 1709 р. загальна чисельність військ у Жуках (шведи, козаки) була 13–14,5 тис.³⁸ (іл. 7).

Щодо локалізації табору. На карті генерал-квартирмейстера шведської армії полковника Акселя Юленкрука 1711 р.³⁹ (іл. 8) показано тільки шведський у Жуках. Вочевидь, козацький був поряд. Не уточнює місцезнаходження табору й свідчення полоненого волоха Афанасія Негруца за 5 червня 1709 р.: «Король шведський стоїть під Полтавою, Мазепа у Жуках, а волохи в Тахтауловому»⁴⁰.

Більш детальніші дані щодо розташування військ союзників є у свідченнях шведського перебіжчика корнета Є. Норштета, родом із Норвегії, 3 червня 1709 р.: «Навпроти млина по праву руку стоїть у них піхотний полк і 10 кінних полків, тут же і драбанти; командує ними Реншельд і при них знаходиться. Король перебуває з піхотою в полку Дальському, недалеко від апрошів, там уся піхота. А генерал Крейц стоїть з 5 кінними полками від Полтави за милю. Мазепа стоїть при Реншельді»⁴¹. Тож гетьман і його козаки були разом зі шведами у Жуках, Тахтауловому.

Співробітники Полтавського краєзнавчого музею ім. В. Кричевського В. Мокляк, О. Супруненко, В. Яремченко, вивчаючи історико-археологічні об'єкти території та околиць села Жуки, так локалізують табір союзного війська: «Місцем розгортання основних сил було обрано рівнинну ділянку вододільного плато на схід від с. Жуки. Табір розмістився на відкритій місцевості, яка з північного заходу та сходу була захищена двома лісовими масивами, що ускладнювало дії московської кінноти. Українське військо отаборилося на підвищенні (абсолютна висота понад 156 м над рівнем моря), звідки проглядалися всі підступи до табору, що робило практично неможливим раптовий напад. Підходи із західного боку були прикриті с. Жуки,

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. С. 722.

³⁸ Generalstaben: Karl XII pa slagfaltet: Kartor och plancher. 24a.

³⁹ Полтавская реляция генерал-квартирмейстера Акселя Юленкрука // Военно-исторический журнал «Старый Цейхауз», 2009. С. 106.

⁴⁰ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. С. 714.

⁴¹ Полтавская битва 27 июня 1709 г.: Документы и материалы. Москва, 2011. С. 389.

з півдня та південного сходу – с. Тахтаулове, з північного заходу – хутором Осьмачки. Поруч із табором знаходилися витoki р. Полузір'я (Жуківський струмок і струмок Нетеча), зарегульовані ставками, що забезпечували військо питною водою і необхідними пасовищами для коней. ...Територія колишнього козацького табору і частини загонів шведської армії локалізується на північно-західній околиці сучасного с. Тахтаулове, між майданчиком сільського стадіону і зоною забудови села. Вона більше десятиліття як звільнена від колишніх садових насаджень ХХ ст. Займає надсхилля і частину легкого схилу другої тераси правого берега струмка Нетеча заввишки 8–9 м над заглавою (абсолютне значення висот 156,0–157,8 м)»⁴² (іл. 10). Дослідники запропонували встановити на цьому місці пам'ятний знак.

Аналіз та зіставлення картографічних джерел, проведені науковим співробітником ДІКЗ «Поле Полтавської битви» С. Макаренком (карта А. Юленкрука 1711 р., триверстова карта середини – другої половини ХІХ ст.), дають можливість визначити орієнтовне розташування козацького табору (іл. 9). На цих картах позначено важливі для локалізації об'єкти: храми Св. Покрови і Св. Георгія з орієнтуванням на рельєф місцевості. Приблизна площа козацького табору 1500×135 м.

Нині в районі сіл Жуки, Тахтаулове немає р. Полузір'я – від неї залишилися невеликі озерця й болота. Хутір Осьмачки ввійшов до складу с. Тахтаулове, жуківський храм Св. Покрови зруйнували більшовики (іл. 11). Але збереглася пам'ять, народні перекази, які підтверджуються документальними та картографічними джерелами. Район річки Полузір'я (села Жуки, Осьмачки, Тахтаулове) був в епіцентрі бойових дій упродовж квітня – червня 1709 р. Події, які тут відбувалися, безперечно, вплинули й на перебіг Полтавської битви.

За три століття російська історіографія створила комплексний міф про «героїчну оборону фортеці Полтава», загалом про Полтавську битву, який поширює і нині. Натомість про українсько-шведський договір, спільні бойові дії шведів і козаків гетьмана І. Мазепи та запорожців проти московитів узагалі не було й мови. Нині, на підставі джерел, ми звільняємося від стереотипів російсько-радянської пропаганди. Цьому сприяють наукові форуми, просвітницькі заходи серед населення, особливо молоді. Важливим у цьому плані є увічнення місць боротьби за свободу й незалежність України. Ознакування табору союзного шведсько-українського війська у с. Жуки – один зі шляхів повернення історичної правди. Нині тут створено першу чергу Меморіалу козацької слави (пам'ятні знаки Самійлові Величку 1995 і Данієлеві Крману 2007 рр., церква Покрови Пресвятої Богородиці 2009 р., скульптурне зображення Покрови на постаменті, встановленому на вершині земляного кургану) (іл. 12).

⁴² Мокляк В., Супруненко О., Яремченко В. Історико-археологічні об'єкти території та широких околиць с. Жуки / Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка: Збірник матеріалів Другої наукової конференції. Київ; Полтава, 2018. С. 29, 31.

ПАНЕЛЬ II

УДК 94(477.7)«1708–1709»

Олена БАЧИНСЬКА

Одеський національний
університет ім. І.І. Мечникова

Одеса, Україна

Olena_an@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-0496-5742>

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА НА ШПАЛЬТАХ ФРАНКОМОВНОЇ ГАЗЕТИ «AMSTERDAM» 1708–1709 рр.*

Велика Північна війна 1700–1721 рр. привернула увагу всієї європейської спільноти. Одним з інформаційних засобів, які повідомляли про цю війну своїм читачам, був франкомовний часопис «Amsterdam». Майже в кожному випуску за 1708–1709 рр. фігурувала постать гетьмана України І. Мазепа. Спочатку це було у зв'язку з військово-політичною ситуацією 1708 р. та рішенням шведського короля Карла XII здійснити похід на Московську державу, потім з'явилися описи намірів гетьмана і причини його доленосного рішення змінити політичного протектора. Повідомлення до газети надходили з обох таборів, відповідно інформатори по-різному висвітлювали постать очільника Гетьманщини й основні бойові дії 1708–1709 рр. У цілому на шпальтах часопису І. Мазепа та його оточення представлялися цілком позитивно, а їхні дії виглядали обґрунтованими.

Ключові слова: газета «Amsterdam», Іван Мазепа, Велика Північна війна, Швеція, Гетьманщина.

Поява друкованих засобів інформації в Європі дала можливість оперативно (порівняно з попереднім періодом) доносити до читача відомості різного характеру. З «легкої руки» видавців першої «Французької газети» («La Gazette Française»), що виходила в Парижі, періо-

* Фрагментарно матеріали публікувалися: Бачинська О.А. Уявлення Європи про військово-політичну ситуацію в Україні 1708–1709 рр. через новини франкомовного видання «Амстердам» // Academia. Terra Historiae: Студії на пошану Валерія Смоля: У 2 кн. Кн. 2: Простори історика. Київ, 2020. С. 363–372.

Ил. 1. Випуск газети «Амстердам» за 1 січня 1709 р.

ки, митці. Економічне зростання, урбанізація та інші процеси зумовили попит на оперативну інформацію, споживачами якої стали мешканці міст. Це стало причиною того, що вже наприкінці XVII – в першій половині XVIII ст. розпочалося масове видання періодики. Серед активних центрів її друку були голландські міста Лейден, Гаага, Амстердам, Роттердам.

Серед перших голландських видань особливу увагу привертає часопис «Амстердам» («Amsterdam») (ил. 1). Започаткований навесні 1690 р., попервах він мав назву «Gazette d'Amsterdam». Розповсюджувався в Амстердамі, Гаазі, Роттердамі та інших містах. Від 1703 р. виходив по вівторках і п'ятницях. Кожен номер поділявся на дві частини: перша містила новини за географією надходження повідомлень; друга, «Продовження новин «Амстердама»» («Suite des nouvelles d'Amsterdam») – надавала інформацію переважно у вигляді листів.

Газета «Амстердам» разом з іншими періодиками висвітлювала військово-політичні, економічні новини Європи, найважливіші питання повсякдення (народження, смертність, епідемії, пожежі, інколи особисте життя монархів та ін.). Початок XVIII ст. був ознаменований визначними, якщо не епохальними за значенням подіями – Великою Північною війною 1700–1721 рр. та боротьбою за «іспанську спадщину» 1701–1714 рр., в яких залучилися більшість країн тогочасної Європи.

Для нас особливо важлива наявність у цьому виданні окремого сегмента новин, що походили з українських земель різного державного підпорядкування, на чіх теренах точилися битви Великої Північної війни. Як відомо, у складі Речі Посполитої на той час перебували Правобережжя, Волинь, Галичина; у Московії – Лівобережжя (Гетьманщина), Слобожанщина, Запорозька Січ.

Аналіз змісту газетної рубрики «Новини» дає можливість стверджувати, що тогочасний читач отримував доволі детальну картину воєнних подій. Навіть ураховуючи те, що інформація до видавця «Амстердама» надходила не завжди оперативно, повідомлення публікувались із запізненням на один – два і більше тижнів.

¹ Dictionnaire des journaux 1600–1789 / Sous la direction de Jean Sgard. Paris: Universitatis, 1991. Vol. 1.

² Мелещенко О.К., Черняков Б.І. Журналістика Франції // Наукові записки Інституту журналістики. Т. 10 (січень – березень). Київ, 2003. С. 159–212.

На шпальтах часопису послідовно з'являлися головні (Карл XII, Петро I, Станіслав Лещинський, Август II Сильний, Іван Мазепа, Ференц II Ракоці) та другорядні (Б. Шереметев, О. Меншиков, К. Піпер, А. Левенгаутт, А.М. Сенявський, М. Вишневецький, М. Сапега, І. Скоропадський) фігуранти воєнного протистояння³.

Як у цьому виданні була представлена Україна-Гетьманщина? Яке уявлення про неї міг сформуванати собі тогочасний європейський читач? Події 1708–1709 рр. стали одним із ключових моментів Великої Північної війни. Шведський король ухвалив рішення здійснити похід у Московське царство – через територію Литви та Білорусії в напрямку на Смоленськ і Москву. Спочатку виправа відбувалася вдало, однак після кількох невдач у серпні–вересні 1708 р. Карл XII відмовився від попереднього плану. Він вирішив повернути в Україну, сподіваючись забезпечити свою армію провіантом, зміцнити її козацькими полками та військом польського короля, свого союзника С. Лещинського. Шведи також покладали надії на допомогу кримського хана й османського султана.

Ці та інші події війни знаходили своє відображення в рубриці «Новини», яка була невід'ємною частиною кожного випуску часопису. Українські сюжети присутні як складова в повідомленнях, котрі надходили з теренів Польщі (Pologne), Саксонії (Saxe), Німеччини (Allemagne), з міст Варшава, Лейпциг, Гамбург, а також із місць, де квартирувала шведська армія. Загалом у 31 числі газети за 1708 р. – 43 матеріали містили інформацію про Україну-Гетьманщину, козацьке військо та перипетії війни на українських теренах. Уже починаючи з перших номерів 1708 р. у виданні з'являлися вістки про задум Карла XII розпочати похід на схід («усі погоджуються в одному, що наміри короля Швеції полягають у тому, щоб продовжувати переслідувати московитів, як тільки дозволять погодні умови, з тим, щоб атакувати міста з їхніми складами»⁴), і для організації цього походу він планував деякий час залишатися на кордонах із Московією⁵. Зі свого боку, московська армія відступала «в міру того, як шведи просуваються вперед, але їхні війська здійснюють багато руйнувань при відступі, не шкодуючи церкви й монастирі»⁶. Також повідомлялося, що московське військо переправиться через Дніпро, аби закріпитися й очікувати на підхід шведів⁷.

Уже 13 січня 1708 р. почали з'являтися надіслані з Гамбурга повідомлення про Івана Мазепу, який намірявся зимувати у своїй резиденції Батурині. Очільник Гетьманщини був представлений на шпальтах «Амстердама» як самостійний гравець міжнародної політики, який періодично приймав різних візитерів, у тому числі й посланця Османської імперії⁸, приїзду котрого надавалося особливе значення. Важлива інформація про задуми гетьмана зафіксована у часопису в пер-

³ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. Вид. 2-ге, доп. Київ; Полтава, 1995.

⁴ Тут і далі цит. за: Історія України в книжкових пам'ятках кінця XVII–XVIII ст.: 3 колекції Наукової бібліотеки ОНУ імені І.І. Мечникова. Одеса, 2015. 422 с.: Амстердам. № VII. 24 січня 1708 р.: Німеччина. З Гамбурга, від 17 січня. С. 54.

⁵ Амстердам. № XXV. 27 березня 1708 р.: З Риги, від 10 березня; З Варшави, від 10 березня. С. 64–65.

⁶ Амстердам. № II. 6 січня 1708 р.: Німеччина. З Лейпцига, від 26 грудня. С. 47.

⁷ Амстердам. № XV. 21 лютого 1708 р.: З Гамбурга, від 14 лютого. С. 58–59.

⁸ Амстердам. № XXV. 27 березня 1708 р.: З Риги, від 10 березня; З Варшави, від 10 березня. С. 64–65.

ший місяць весни 1708 р. З одного боку, 10 березня в рубриці «Новини» повідомлялося, що І. Мазепа має намір направився «в Київ з усіма своїми силами, щоб з'єднатися з 15 000 драгунів, які були зібрані в Московії»⁹. З іншого — 31 березня газета писала про те, що він «вирушив у Київ із 30 тисячами козаків, щоб приєднатися до шведів, армії Корони або до армії царя, виходячи з власних міркувань»¹⁰. Як нині відомо, активні секретні переговори його з польським королем С. Лещинським розпочались у вересні 1707 р., а таємну союзну угоду було підписано на початку 1708 р. Не всі сучасні історики підтримують думку про наявність такої угоди, схильючись до існування лише одностороннього універсалу короля про союз.

До другої половини березня 1708 р. Карл XII стояв табором у Сморгоні, а потім перейшов у Радашковичі, де залишався декілька місяців. Він очікував сприятливих погодних умов, щоб отримати продовольство та фураж. Тут же дізнався про повстання Кіндрата Булавина на Дону, що частково відволікло увагу Петра I й сили його армії від основного театру воєнних дій. У Сморгоні шведський король зустрічався з С. Лещинським, через котрого, як вважають сучасні дослідники, продовжив переговори з І. Мазепою¹¹. Повідомлення з газети «Амстердам» подають інформацію про це як про доконаний факт, натомість саму думку про таку акцію гетьман утаємничував до останнього моменту¹², а автори (генеральний писар В. Кочубей і полковник І. Іскра) стороннього припущення про можливість приєднання його до Карла XII, висловленого в поданому Петру I в липні того ж року доносі, поглатилися за це власним життям.

Із травня 1708 р. часопис інформував своїх читачів про ймовірні причини переходу Івана Мазепи на бік шведського короля. Видання, зокрема, писало, що він «знову направив кур'єра великому гетьману коронному (йдеться про А.М. Сенявського — О. Б.) з проханням відправити своїх представників скоріше в Україну, щоб могли оволодіти нею та фортецею Біла Церква, та завершити там усі справи з козаками»¹³. В липні вже впевнено заявлялося про співпрацю гетьмана України та польського короля С. Лещинського: «Згідно з листами із Польщі, великий гетьман коронний наполегливо не бажає примиритися з королем Станіславом. Він навіть вважав за краще відправити декілька депутатів до гетьмана Мазепи, щоб попросити допомоги 10 000 козаків, які вже прибули на Волинь»¹⁴. Імовірно, йшлося про переговори щодо Правобережної України, яка з 1704 р. перебувала під владою І. Мазепи, а за планами Петра I мала перейти знову до складу Речі Посполитої.

Одночасно з інформаціями про наміри гетьмана України, газета «Амстердам» повідомляла про можливі переговори між Карлом XII і Петром I, акцентуючи на слушності «страхів» українського очільника щодо вірогідного передання Правобережжя полякам: «...в деяких інших листах пишуть, що є значна ймовірність миру між королем Швеції та царем. Про це навіть, зазначається в основних статтях: знаю-

⁹ Там само.

¹⁰ Амстердам. № XXXI. 17 квітня 1708 р.: з Варшави, від 31 березня. С. 67–68.

¹¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Згасання державної ідеї // Історія українського козацтва: Нариси у двох томах. Т. 1. Київ, 2006. С. 270–271.

¹² Чухліб Т.В. Секрети українського полівасалітету: Хмельницький — Дорошенко — Мазепа. Київ, 2011. С. 186–221.

¹³ Амстердам. № XLI. 22 травня 1708 р.: з Варшави, від 5 травня. С. 76–77.

¹⁴ Амстердам. № LV. 10 липня 1708 р.: Продовження новин «Амстердама»: Витяг з листів з Саксонії від 4 липня. С. 81.

чи, що цар поверне всі місця, що він завоював, та що він передасть шведам територію Орешек; у свою чергу, король Швеції буде використовувати свій вплив, щоб поляки відмовилися від своїх претензій на Новгород, Архангельськ, Смоленськ і Київ»¹⁵.

Утаємниченість намірів гетьмана простежувалася у матеріалах часопису за вересень 1708 р., коли «Амстердам» продовжував інформувати про дії І. Мазепи на боці Петра I: «...у повідомленнях з Польщі, отриманих як звичайно, підтверджується, що гетьман Мазепа разом з козацьким військом рушив походом на Могильов, щоб переслідувати шведську армію»¹⁶.

Найцікавіші повідомлення маємо за вересень – жовтень 1708 р. про ситуацію, що склалася в армії шведського короля та, як наслідок, про перехід гетьмана на його бік. У вістках за листопад йшлося про очікування Карлом XII підходу корпусу генерала Левенгаупта з обозами: «Його високість чекав на нього з великим нетерпінням, тому що його війська були значно виснажені з часу переходу вищезазначеної річки. Московити продовжують руйнувати свою власну країну, щоб позбавити своїх ворогів будь-якого засобу для існування»¹⁷. Як відомо, 9 вересня 1708 р. відбувся бій між шведською та московською арміями поблизу Раєвки, на шляху між Могильовом і Смоленськом. Він завершився поразкою для шведів, втратою значної кількості людей та запасів продовольства. Цей бій спричинив обговорення планів подальшого просування. Московське військо відійшло до Смоленська, спаливши на орієнтовному шляху Карла XII міста Вітебськ, Оршу, Дуброво та ін. Переслідуючи московитів, шведи в такому випадку мали рухатися сплюндрованими теренами, без можливості знайти фураж і провіант. Про повернення назад не йшлося, тож залишався лише так званий Сіверський шлях на Москву – через Україну. Як уважав Карл XII та керівник його похідної канцелярії Карл Піпер, якщо обрати цей маршрут, тоді московська армія не зможе винищувати населені пункти, а козаки перейдуть на бік шведів. Тому, не чекаючи на підхід корпусу генерала Левенгаупта, 14 вересня король вирішив іти в Україну, «що багата на продовольство»¹⁸. Про це в газеті «Амстердам» писалося в новинах із Гамбурга 2 листопада 1708 р. Схожу вістку знаходимо в отриманій із Саксонії інформації від 6 листопада: «За останніми листами із Могильова повідомляється, що король Швеції був змушений відкласти грандіозний план, що замислив проти столиці Московії. Його високість бачив, що його армія буде піддаватися загибелі від голоду, через те, що московити зруйнували усю свою країну», тож він вирішив «рухатися вправо на територію України»¹⁹. Далі в новинах змальовувався стан шведської армії та ставлення до українського населення. Писалося, зокрема, що 2 жовтня авангард пройшов поблизу Стародуба. Шведи підпалили покинуті жителями села, але заплатили за продовольство тим, хто залишився, заявивши, що не чинитимуть жодних кривд за умови, якщо мешканці не тікатимуть. Війська потерпали від нестачі харчів, тому планувалося кількамісячне відновлення в Україні²⁰. Сили Карла XII, дійс-

¹⁵ Амстердам. № LXIII. 7 серпня 1708 р.: Німеччина. З Лейпцига, від 28 липня. С. 84.

¹⁶ Амстердам. № LXXIX. 2 жовтня 1708 р.: Німеччина. З Гамбурга, від 28 вересня. С. 87.

¹⁷ Амстердам. № LXXXIX. 6 листопада 1708 р.: Німеччина. З Лейпцига, від 27 жовтня. С. 88.

¹⁸ Амстердам. № LXXXIX. 6 листопада 1708 р.: З Гамбурга, від 2 листопада. С. 89.

¹⁹ Амстердам. № LXXXIX. 6 листопада 1708 р.: Продовження новин «Амстердама»: Витяг з листів із Саксонії від 31 жовтня. С. 89.

²⁰ Там само.

но, були виснажені й намагалися зайняти Стародуб, щоб забезпечити себе всім необхідним. Проте загін генерала Лагеркруна через незнання місцевості не зміг це зробити. Натомість московська армія зайшла до згаданого міста першою.

В передостанньому числі газети за грудень 1708 р. повідомлялося, що «козаки уклали угоду з королем Швеції, щоб до нього приєднати декілька тисяч чоловік та надати продовольство для армії»²¹. Справді, 23–24 жовтня гетьман виїхав із Батурина в Гірки (близько 11 км від Новгород-Сіверського), де знаходився шведський табір. Разом із ним, за різними даними, було від 1,5 до 5 тис. козаків. 28 жовтня з І. Мазепою зустрівся Карл XII. Про саму домовленість та її зміст історики мають суперечливі відомості, адже документ в оригінальному варіанті не зберігся.

Рубрика «Новини» у випуску від 4 січня 1709 р. розпочиналася повідомленнями з табору Петра I на річці Десна, що відповідали подіям 13–16 листопада 1708 р. Інформатор, зокрема, зазначав, що «гетьман Іван Мазепа, 70 років, який командував козаками, зібрав їх під виглядом нападу на шведів», а потім оголосив своїм старшинам, що уклав із Карлом XII угоду. Однак, як продовжувало далі джерело, з гетьманом була всього 1 тис. козаків, а на рівень його підтримки сильно вплинула батуринська трагедія: «Батурин, який був резиденцією генерала (гетьмана І. Мазепа – О. Б.), захоплений князем Меншиковим». Там було 6 тис. козаків, багато з яких загинули. Далі йшлося про те, що миргородський, прилуцький, лубенський полковники (це, як відомо, Данило Апостол, Дмитро Горленко, Дмитро Зеленський) «відвернулися від шведів», а козаки обрали нового провідника – Івана Скоропадського, котрий приєднався до московської армії²². Повідомлялося також, що це обрання відбулося за традиційними звичаями на козацькій раді у Глухові, який став резиденцією нового гетьмана. Крім того, на думку інформатора, вважати, нібито прийняти цю посаду І. Скоропадського змусив цар Петро I, буде перебільшенням, до того ж частина козаків не підтримувала цей вибір. Про все це читачі часопису дізналися лише у квітні 1709 р.²³

Більшість повідомлень за січень – лютий 1709 р. стосувалися переходу гетьмана на шведський бік, знищення московитами Батурина та інших українських міст. Так, у рубриці «Новини» за 11 січня 1709 р. в інформації зі Львова йшлося про події 30 грудня 1708 р.: «Місто Батурин було піддано пограбуванню і спалено», а спеціально виготовлений манекен Мазепа «повішено перед очима всієї армії»²⁴. Незважаючи на сплюндрування гетьманської столиці та катування її захисників, на шпальтах часопису наполегливо проводилася думка про те, що І. Мазепа «все ще має досить значну владу серед нації козаків, і він зараз займається збиранням великого війська»²⁵. 22 січня з Лейпцига повідомляли, що «шведська армія поповнена 10 тисячами козаків, і Мазепа пообіцяв ще більше підкріплення на весну»²⁶.

²¹ Амстердам. № СIII. 25 грудня 1708 р.: Продовження новин «Амстердама»: Витяг з листів із Саксонії від 18 грудня. С. 96.

²² Тут і далі повідомлення з: Amsterdam. Du vendredi 4 Janvier 1709. Suite des nouvelles d'Amsterdam: Extrait de quelques lettres du Camp de S. M. Czarienne, près de Riviere de Desna, du 13. 16. Novembre.

²³ Amsterdam. Du mardi 2 Avril. Suite des nouvelles d'Amsterdam: Du Quartier general de l'Armée de S. M. Czarienne à Sumy le 1. Fevrier.

²⁴ Amsterdam. Du vendredi 11 Janvier 1709: Pologne. De Leopold le 30 Decembre.

²⁵ Amsterdam. Du mardi 8 Janvier 1709: De Leipsig le 29 Decembre.

²⁶ Amsterdam. Du mardi 22 Janvier 1709: De Leipsig le 12 Janvier.

Натомість від кінця січня 1709 р. газета почала інформувати про суперечки між шведським королем та українським гетьманом, спричинені незадоволенням монарха нечисленністю сил, які зміг зібрати І. Мазепа, та його лише обіцянками сприяти залученню проти московитів татарських загонів²⁷. У лютому – березні 1709 р. в рубриці «Новини» подавалися відомості з таборів ворогуючих армій про їх число, розквартирування, забезпечення продовольством і підготовку до подальших дій. Йшлося, зокрема, про бої у січні 1709 р. навколо сотенного містечка Веприк, про втрати шведів там.

У повідомленнях із табору московської армії було представлено чимало неправдивої інформації. Так, один вивідувач повідомляв, що через малочисельність сил гетьмана він нібито був змушений ставити командирами козацьких загонів шведських офіцерів, відправивши з таким проханням до графа К. Піпера генерального писаря Пилипа Орлика. У цьому ж повідомленні містилися цікаві подробиці, які натякали на протистояння українського гетьмана та московського царя. Йшлося про те, що генерал Я. Брюс, аби догодити Петру I, на святкуванні Нового року влаштував незвичний феєрверк – у вигляді постаменту, на якому «був великий птах у клітці, опутаний сітками, котрий своїм співом намагався привабити інших маленьких птахів». У цій алегорії виразно вбачалися наміри І. Мазепа повернути на свій бік якомога більше місцевого населення, проте воно нібито залишалося вірним цареві. За таку розвагу генерал отримав винагороду 10 тис. руб.²⁸

Із травня 1709 р. в рубриці «Новини» кожного випуску часопису подавалася інформація з театру воєнних дій. Причому було намагання представити позицію обох сторін (наприклад, із таборів С. Лещинського і його супротивника Августа II та ін.). Із запізненням на місяць газета опублікувала відомості про те, що шведський король звільнив значну кількість полонених московитів – без викупу та будь-яких вимог. Також зазначалося, що в березні більшість запорозьких і донських козаків підтримали І. Мазепу, «і ті, хто жили за Дніпром, також схильні наслідувати їхній приклад»²⁹. Звістки від московських інформаторів як і раніше зосереджувалися на постаті гетьмана й на його найближчому оточенні. Водночас повідомлялося, що разом із ним перебували сердюцькі та компанійські полки³⁰.

Цікаво, що майже в усіх випусках газети за травень – червень 1709 р. європейські читачі отримували чимало інформації політичного та дипломатичного характеру, особливо щодо того, на чиєму боці було б вигідно вступити у війну Османській імперії та Кримському ханству, а також про те, яку роль у всьому цьому мав відігравати гетьман І. Мазепа.

Зрозуміло, що часопис, який так багато уваги приділяв українським справам, не міг оминати ключову битву 1709 р. під Полтавою, яка відбулася 27 червня (8 липня). Одна з перших згадок про неї з'явилася в новинній рубриці за 30 липня. Так, коротко згадувалося «про битву між шведами та московитами під Полта-

²⁷ Amsterdam. Du mardi 29 Janvier 1709. Pologne. Extrait d'une lettre de Leopold du 1 Janvier; Suite des nouvelles d'Amsterdam: De Dresde le 20 Janvier.

²⁸ Amsterdam. Du vendredi 8 Mars 1709. Suite des nouvelles d'Amsterdam: Du Camp de S. M. Crarienne à Sumy le 20 Janvier.

²⁹ Amsterdam. Du vendredi 31 May 1709. Pologne. Du Quartier Roi Stanislas à Visoko le 14 Avril.

³⁰ Amsterdam. Du vendredi 7 juin 1709. Pologne. Du Quartier General de l'Armée, Moscovie à Pultawa, le 3 Auril.

вою в Україні: останні кажуть, що вони здобули перемогу»³¹. Майже дослівно це повторилося в новинах із Відня у випуску за 9 серпня 1709 р.³² У наступних числах було вміщено важливу для європейців інформацію з Берліна про те, що Карл XII не загинув, а зміг переправитися через Дніпро. У повідомленні містився лист Петра I, в якому говорилося не лише про перемогу під Полтавою, але й про те, що шведський монарх урятувався, а частина його армії під командуванням генерала Левенгаупта склала зброю, тож подальшу долю цих полонених вирішуватимуть переговори. Далі йшло коротеньке речення: «Генерал Мазепа знайшов можливість утекти». Продовження опису подій на українських теренах було вміщене у цьому ж номері, але вже як витяг із листів із Саксонії від 14 серпня³³.

Підсумовуючи, зазначимо, що воєнно-політичні події, які малі місце на теренах Гетьманщини в 1708–1709 рр., знайшли своє відображення на шпальтах франкомовного видання «Амстердам». Вони висвітлювалися з урахуванням ситуації на полях боїв, а також у контексті європейських справ. Інформація про наміри Івана Мазепи змінити політичного покровителя та перейти на бік шведського короля Карла XII з'явилася у часопису за пів року до самої цієї військово-політичної акції гетьмана. Це може свідчити не лише про обізнаність інформаторів газети, але й про їх наближеність до перших осіб зацікавлених сторін (адже такий крок, наприклад, став несподіванкою для найближчого оточення І. Мазепи). Читачі мали змогу майже вчасно отримувати інформацію про події на сході Європи та формувати доволі адекватні уявлення про них.

³¹ Amsterdam. Du mardi 30 juillet 1709. Extrait des lettres de Saxe du 24, de ce mois.

³² Amsterdam. Du vendredi 9 Aout 1709. Allemagne. De Vienne le 27 Juillet.

³³ Amsterdam. Du mardi 20 Aout 1709. Suite des nouvelles d'Amsterdam: Extrait d'une lettre de Berlin du 13; Extrait des lettres de Saxe du 14. Août.

UKD 930.1(438) (I. Mazepa) «1945»

Mariusz DROZDOWSKI

Uniwersytet w Białymstoku

Białystok, Polska

barok1@autograf.pl

<https://orcid.org/0000-0002-2132-9687>

IWAN MAZEPA W HISTORIOGRAFII POLSKIEJ PO 1945 ROKU

Artykuł omawia opinie i oceny dotyczące hetmana Iwana Mazepy zawarte w historiografii polskiej po drugiej wojnie światowej. Omówiono w nim poglądy takich historyków jak: Jan Wimmer Jan Perdenia, Zbigniewa Wójcicka Józef Andrzej Gierowski, Wiesław Majewski, Władysław Andrzej Serczyk, Zbigniew Anusik czy Paweł Krokosz. Każdy z wymienionych starał się zbudować własną wizję hetmana, jak również przypisać mu odpowiednią rolę w dziejach Ukrainy, czy szerzej Europy Środkowo-Wschodniej. W konkluzji autor akcentuje, że brak jak dotąd w historiografii polskiej wyczerpującego opracowania dotyczącego życia i działalności Mazepy.

Słowa kluczowe: Mazepa, Karol XII, literatura, historiografia, polityka.

Iwan Mazepa, jak słusznie zauważył szwedzki pułkownik Karl G. Kling-spor, autor kroniki poświęconej życiu Karola XII, był: *wielkim człowiekiem i jego imię było znane daleko poza granicami kraju, którym zarządzał*¹.

Bez wątpienia był on znaną postacią w ówczesnej Europie o czym świadczy – co podkreślał Teodor Mackiw – fakt, że o wyborze Mazepy na hetmana w 1687 r. pisała prawie cała europejska prasa. Informację tą odnajdujemy zarówno w gazetach niemieckich w Berlinie, Lipsku, Norymberdze, Frankfurcie oraz w czasopiśmie francuskich i angielskich. Także szwedzki rezydent w Warszawie Simon Derffler uznał za stosowne powiadomić Sztokholm o nominacji Mazepy na hetmana kozackiego².

¹ Mazepa was a great man and his name was known outside the borders of the country which he ruled // Carl Gustafson Klingspor. Charles the Twelfth, King of Sweden / Transl. from the manuscript of Carl Gustafson Klingspor by J.A. Gade. Boston; New York, 1916. P. 226.

² Мацьків Т. Чи Мазепа справді запросив Карла XII в 1708 році // Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. Вип. 3. Нью-Йорк, 1977. С. 330.

Prawdą jest również i to, że niemalże światową renomę zapewnili Mazepie malarze, muzycy a przede wszystkim poeci i pisarze. Jak bowiem, słusznie zauważyła Natalia Jakowenko:

*Z całkowitą pewnością można powiedzieć, że żadna inna ukraińska postać historyczna nie stała się bohaterem tylu utworów literatury światowej*³.

Warto tu przypomnieć, że swoje dzieła poświęcili Mazepie tak znamienici autorzy jak George Byron, Victor Hugo, Kondratij Rylejew, Aleksandr Puszkina, Tadeusz Bułharyn, Józef Bohdan Zaleski czy wreszcie Juliusz Słowacki⁴.

Doba Mazepy, co podkreślał Ołeksandr Ohłobłyn, to czas renesansu Ukrainy – politycznego, ekonomicznego, kulturalnego – po Ruinie, która zniszczyła wielkie plany Chmielnickiego, Wyhowskiego i Doroszenki, ograniczyła państwo ukraińskie do obszaru Lewobrzeża, postawiła hetmańską władzę twarzą w twarz z rosnącą siłą starszeńskiej arystokracji, i pozostawiła Ukrainę na pastwę moskiewskiego imperializmu⁵.

Nie dziwi wobec tych faktów, że wzbudzał on zainteresowanie i kontrowersje zarówno polskich jak i obcych miłośników Klio.

Każdy z nich starał się zarówno zbudować własną wizję hetmana, jak również przypisać mu odpowiednią rolę w dziejach Ukrainy, czy szerzej Europy Środkowo-Wschodniej.

Po drugiej wojnie światowej zajmowanie się tematyką związaną z Kozaczyzną zaporską oraz jej rolą w dziejach Rzeczypospolitej i Ukrainy nie było zajęciem zbyt łatwym.

Świeże wspomnienia terroru i tragedii wojny i przejmujących jej doświadczeń nie stwarzały dobrej atmosfery dla intensyfikacji badań nad południowo-wschodnimi ziemiami dawnej Rzeczypospolitej.

Co ważniejsze w latach pięćdziesiątych wspomnianego okresu paranie się problematyką Ukrainy było całkowicie nieakceptowalne.

Trudno nie zgodzić się z Teresą Chynczewskiej-Hennel, która jak najbardziej trafnie stwierdziła, że: *zainteresowania historiografii polskiej we wspomnianym okresie skupiły się wokół kwestii społecznych i gospodarczych, rozpatrywanych w kontekście walki klasowej, zgodnie z wytycznymi marksistowskimi i rosyjskimi. Mazepa to wówczas oczywiście „zdrajca” – nie zastanawiano się przy tym, kogo w istocie zdradził i dlaczego*⁶.

Jedną z pierwszych prac, na kartach których pojawia się postać Mazepy, jest monumentalne dzieło Jana Wimmera poświęcone wojsku Rzeczypospolitej w czasie trzeciej wojny północnej⁷. Choć książka nie uchroniła się przed wpływem ideologii marksistowskiej⁸

³ Jakowenko N. Historia Ukrainy do 1795 / Tłum. A. Babiak-Owad, K. Kotyńska. Warszawa, 2011. S. 398.

⁴ Maślanka J. Mazepa // Życiorysy historyczne, literackie i legendarne / Red. Z. Stefanowska, J. Tazbir. Warszawa, 1992. S. 95–130.

⁵ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. 2-ге доп. вид. Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001. С. 54.

⁶ Chynczewska-Hennel T. Stereotypy – literatura – polityka. Jan (Iwan) Mazepa w polskim przekazie // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia, vol. LXXIII (2018). S. 111.

⁷ Wimmer J. Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej (1700–1717). Warszawa, 1956.

⁸ Anusik Z. Fenomen Iwana Mazepy w historiografii polskiej XIX i XX w. // Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku / Red. A. Czyżewski, R. Stobiecki, T. Tobork, L. Zaskilnik. Warszawa; Łódź, 2012. S. 237.

i spotkała się z dość krytyczną recenzją⁹ to nie mniej jednak warto w tym miejscu przywołać znajdującą się w niej analizę motywów działań hetmana kozackiego:

Od pewnego czasu hetman Mazepa, będąc wyrazicielem dążeń starszyzny kozackiej, prowadził z nim (Karolem XII – M. D.), rokowania; zmierzały one do oderwania Ukrainy lewobrzeżnej od Rosji i utworzenia tam państwa kozackiego zależnego od Leszczyńskiego. Starszyzna kozacka spodziewała się przy tym, że będzie mogła eksploatować chłopstwo ukraińskie, podobnie jak to czynili feudałowie polscy. Rokowania między Mazepą a Leszczyńskim i Szwedami prowadzone były w głębokiej tajemnicy, gdyż hetman kozacki nie chciał wystąpić przed wejściem Szwedów w głąb Rosji¹⁰.

Godne uwagi pozostają także spostrzeżenia Wimmera na temat postawy Kozaków wobec wkraczających na Ukrainę wojsk szwedzkich:

Od kiedy Mazepa wydał Kozakom rozkaz przyłączenia się do najeźdźców, odmówili oni kategorycznie. Zamiast spodziewanych 30 tys. ludzi, po stronie szwedzkiej opowiedziało się zaledwie 5 tys. obalamuconych przez starszyznę Kozaków, z których zresztą znaczna część przeszła do walki z najeźdźcą. Szwedzi liczyli, że w rękach Mazepy pozostaną silne twierdze, jak Starodub, Baturyn i inne. Zostały one jednak szybko opanowane przez maszerujące obok armii oddziały rosyjskie, którym Kozacy przeważnie oddawali je bez walki, masowo opowiadając się za dalszym związkiem z Rosją¹¹.

W 1960 roku ukazuje się praca poświęcona powstaniu Palija, w której także znajdujemy odniesienia do hetmana kozackiego: *Zdrada Mazepy pokazała Rosji, jak wielki popełniono błąd, zsyłając Paleja na Sybir. W owych ciężkich chwilach był on jej tym bardziej potrzebny, jeśli się weźmie pod uwagę, fakt, że hetman rozsyłał na wsze strony uniwersały, skierowane do ludu ukraińskiego, wzywając go do walki z Rosją. Palej swym przykładem i popularnością, jaką się cieszył wśród prostego ludu, mógł niewątpliwie mieć duży wpływ na powstrzymanie go od przejścia na stronę Mazepy. Skłoniło to Piotra do odwołania z zesłania Paleja i przywrócenia go do łask¹².*

Julian Janczak, autor pracy podkreślał również, że Polska nie była w stanie poradzić sobie z powstaniem kozackim i dlatego była zobligowana: *szukać pomocy u feudałów rosyjskich, którzy przy pomocy Mazepy zlikwidowali ją ostatecznie¹³.*

W kontekście walk feudalnych problem Ukrainy postrzegał również Jan Perdenia znamienity badacz historii Kozaczyzny. W jego ocenie hetman kozacki reprezentował przede wszystkim klasę feudalną, która w ruchach kozacko-chłopskich widziała zagrożenie dla warstw rządzących w Hetmańszczyźnie:

Mazepa – jak pisał – w przyszłości miał zaprowadzić na Prawobrzeżu taki układ stosunków klasowych, jaki istniał na Hetmańszczyźnie, i już obecnie zaczął fortytować w obsadzeniu stanowisk na Prawobrzeżu przedstawicieli starszyzny kozackiej z Lewobrzeża¹⁴.

⁹ Recenzja tejże pozycji, W. Majewski w «Przegląd Historyczny». T. 50. N° 4. 1959. S. 875–880.

¹⁰ Wimmer J. Wojsko Rzeczypospolitej... S. 326.

¹¹ Ibid. S. 330.

¹² Janczak J. Powstanie Paleja // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. Historia III. Seria A. 1960. N° 23. S. 151.

¹³ Ibid. S. 154.

¹⁴ Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w. Wrocław, 1963. S. 235.

W innym miejscu cytowanej pracy czytamy, że decyzja Mazepy o przejściu na stronę Karola XII została poparta przez część starszyny kozackiej, której pozycja z racji wystąpienia chłopskiego na Ukrainie dość wyraźnie się zachwiała:

[...] wywierała ona nacisk na starego hetmana, aby poddał się Szwedom, przy których pomocy spodziewała się utrzymać swój dawny stan posiadania. Grunt zaś do zdrady był dawno przez Mazepę przygotowany¹⁵.

Badaczem, którym w swoich pracach zamieścił trochę informacji odnoszących się do Mazepy był Andrzej Kamiński. Analizując przede wszystkim postawę konfederatów sandomierskich wobec Moskwy, dostrzegł jednocześnie cele jakie stawiał sobie Mazepa szukający porozumienia z królem Stanisławem Leszczyńskim i popierającą go Szwecją: *Sprowadzały się one do prób rozerwania pokoju zawartego w 1686 roku, a także do utrzymania w rękach kozackich zjednoczonej Ukrainy*¹⁶.

W ocenie Kamińskiego o przejściu na stronę króla szwedzkiego skłoniła Mazepę nie tylko zagrażająca samodzielności Hetmańszczyzny polityka wewnętrzna Piotra, lecz także wysuwane przez obóz sandomierzan żądanie odstąpienia Prawobrzeża¹⁷.

Wiele miejsca postaci Iwana Mazepy poświęcił w swojej książce *W cieniu ligi północnej* wybitny znawca czasów saskich Józef Gierowski¹⁸.

W jego ocenie to Stanisław Leszczyński był głównym sprawcą podjęcia rokowań z hetmanem kozackim:

*Hasłem, wokół którego zamierzał Stanisław zjednoczyć Rzplitą, miała być myśl wyprawy na Rosję, ściślejszej rewindykacji Ukrainy. Z tym zamiarem rozpoczynał w zapewne swe tajne pertraktacje z Mazepą, które doprowadziły hetmana kozackiego do związania się z Leszczyńskim i Szwedami*¹⁹.

W dalszym fragmencie przywołanej pracy odnajdujemy także opinie Gierowskiego na temat rzeczywistych powodów zbliżenia się Mazepy do Rzeczypospolitej i Szwecji: *Faktycznie Mazepa kierował się dążeniem do zapewnienia Ukrainie niezależności, a wszelkie obietnice traktował jako niewiążące kroki dyplomatyczne*²⁰.

Odnosząc się zaś do hetmana wielkiego koronnego Adama Sieniawskiego, który nie zdecydował się ostatecznie na udzielenie wsparcia Mazepie, Gierowski podkreślił: [...] że ta decyzja Sieniawskiego zaważyła w znacznej mierze na załamaniu się samego powstania Mazepy, niepopartego zresztą przez lud ukraiński, jak również przyczyniła się do przekreślenia chimerycznych planów Leszczyńskiego ponownego oddania Ukrainy Zadleńszczyźnie w ręce magnatów i szlachty polski²¹.

Na temat Mazepy pisał również jeden z najwybitniejszych historyków Rzeczypospolitej Obojga Narodów a także Europy Środkowo-Wschodniej w dobie wczesnonowoczesnej Zbigniew Wójcik.

¹⁵ Ibid. S. 236.

¹⁶ Kamiński A. Konfederacja sandomierska wobec Rosji w okresie poaltransztadzkiem 1706–1709. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969. S. 32. Por.: Bobiatyński K. Stosunki Stanisława Leszczyńskiego z Iwanem Mazepą w Polskiej historiografii // Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав: Зб. мат. Міжнар. наук.-практ. конф., редкол.: Білан Н.В., Кравченко П.А., Палієнко Ю.В., Шендрік Л.К., Щербак В.Д. Харків, 2009. С. 71–80.

¹⁷ Perdenia J. Stanowisko... S. 32.

¹⁸ Gierowski J.A. W cieniu ligi północnej. Wrocław, 1971.

¹⁹ Ibid. S. 45. Por.: Anusik Z. Fenomen... S. 240.

²⁰ Gierowski J.A. W cieniu... S. 45.

²¹ Ibid. S. 49. Por.: Chynczewska-Hennel T. Stereotypy... S. 111–112.

W opublikowanych w 1971 r. *Dziejach Rosji* w następujący sposób scharakteryzował hetmana kozackiego:

Stary hetman (ur. ok. 1643r.) miał życie ogromnie burzliwe [...] z pokojowca króla polskiego Jana Kazimierza wyrósł na przywódcę rosyjskiej części Ukrainy (1687) i służył swym protektorom wiernie [...] Po wybuchu wojny północnej jego pułki walczyły ze Szwedami w Polsce popierając Augusta II. Poczawszy się zagrożonym na swym stolcu hetmańskim nawiązał kontakty ze Szwedami i ich polskimi zwolennikami. Wskrzesał zapomnianą już ideę niezależności Ukrainy od Rosji. Ale Ukraina nie miała warunków do zupełnie samodzielnego bytu, dlatego też Mazepa musiał szukać protekcji szwedzkiej i polskiej. Opierając się na zawartych porozumieniach (tj. z Karolem XII I Stanisławem Leszczyńskim – M. D.), Mazepa wszczął na lewobrzeżnej Ukrainie powstanie skierowane przeciwko Rosji (1708). Ale w tym momencie spotkał go i jego protektorów srogi zawód [...] Hetmana poparło tylko ok. 4 tys. Kozaków, znaczna większość dochowała wierności carowi²².

Nie sposób nie przywołać w tym miejscu także opinię Wójcika na temat możliwości powstania samodzielnego państwa ukraińskiego:

Kozaczyzna dnierzańska, która w walce o niezależność szukała przeciw Rzeczypospolitej sprzymierzeńców m.in. u swych północno-wschodnich sąsiadów, ostatecznie przegrała swą walkę i przez tegoż możnego sprzymierzeńca i protektora została zlikwidowana. Młt o samodzielnej Ukrainie, o której marzyli Chmielnickie i Mazepa, rozwiązał się ostatecznie²³.

Rok 1975 przynosi biogram Mazepy autorstwa Wiesława Majewskiego – wytrawnego historyka wojskowości²⁴. Autor biografii Mazepy starał się w oparciu o źródła oraz dotychczasową literaturę przedmiotu w możliwie najbardziej obiektywny sposób dokonać charakterystyki hetmana kozackiego zgodnie z zasadami obowiązującymi w słowniku.

Co ciekawe odnosząc się do układu smorgońskiego napisał:

Najprawdopodobniej Ukraina miała wejść, na wzór unii hadziackiej, w skład Rzpltej, zapewne jednak kwestii Prawobrzeża nie poruszano. Informacja o lennym księstwie połocko – witebskim dla M-y jest niewiarygodna. Być może podłożem tego była zniekształcona wiadomość o obietnicy nadania M-ie księstwa czernihowskiego, a godności wojewodów połockiego i witebskiego jemu i jego siostrzeńcowi A. Wojnarowskiemu²⁵.

Nie sposób w niniejszym artykule pominąć dorobku naukowego wybitnego znawcy historii Ukrainy i Kozaczyzny Władysława Andrzeja Serczyka. Postać Mazepy pojawia się już w pracy *Hajdamacy*, która ukazała się drukiem w Krakowie w 1972 r. Serczyk piszący w niej o hajdamaczyźnie, podkreślał, iż dążenia hetmana kozackiego były bardzo czytelne:

Hetman zamierzał zjednoczyć pod swoją buławą Lewo- i Prawobrzeże. Usunięcie Palija oraz obsadzenie przez własne wojska twierdz Ukrainy Prawobrzeżnej stanowiło faktyczną realizację jego zamysłów. Sytuacja nie pozwalała mu jeszcze na uwolnienie się od kłopotliwego zwierzchnictwa rosyjskiego. Piotr I traktował natomiast ziemie ukraińskie zarówno jako środek nacisku na Rzeczpospolitą, jak i szansę na powiększenie imperium oraz wzmocnienie go w miejscu newralgicznego styku z interesami tureckimi²⁶.

²² Wójcik Z. *Dzieje Rosji 1533–1801*. Warszawa, 1971. S. 229–230.

²³ *Ibid.* S. 320.

²⁴ Majewski W. *Mazepa Jan (Iwan)* // *Polski Słownik Biograficzny*. T. XX. Wrocław, 1975. S. 294–299.

²⁵ *Ibid.* S. 297.

²⁶ Serczyk W.A. *Hajdamacy*. Kraków, 1972. S. 42–43. Por.: Chynczewska-Hennel T. *Stereotypy...* S. 112–113.

Odnosząc się zaś do fiaska planów Mazepy, autor stwierdza:

W aktualnej sytuacji, kiedy Ukraina nie mogła utworzyć całkowicie samodzielnego tworu państwowego i musiała związać się z którymś z potężniejszych od niej sąsiadów, Rosja była partnerem najkorzystniejszym, chociażby ze względu na bliskie pokrewieństwo językowe i tożsamość religii. Z państwem rosyjskim łączyły również Ukrainę najsilniejsze związki gospodarcze, znacznie bardziej ożywione niż z Turcją czy Rzeczpospolitą²⁷.

Informację na temat Mazepy zawiera także opublikowana w 1977 r. biografia Piotra I²⁸. Powiększają one naszą wiedzę chociażby na temat obmyślnego przez Mazepę niego planu przejścia na stronę króla Szwedzkiego:

Jak wiemy, Mazepa obiecywał oficjalne zdeklarowanie się po stronie Karola XII w chwili, gdy wojska szwedzkie znajdą się na Ukrainie lub w jej bezpośrednim sąsiedztwie. W rzeczywistości wymarzył sobie inne rozwiązanie: nie będzie się angażował zbytnio ani po jednej, ani po drugiej stronie. Poczeką aż któryś z przeciwników odniesie zwycięstwo w bitwie na taką skalę, jaka faktycznie przesądzi o jego ostatecznym sukcesie. Dopiero wówczas Mazepa zamierzał opowiedzieć się po stronie zwycięzcy. Między innymi właśnie dlatego nie zrywał z Piotrem, a swoje rozmowy z Karolem otaczał głęboką tajemnicą. Wyprawa króla szwedzkiego na Ukrainę nie odpowiadała mu zupełnie, gdyż zmuszała do ujawnienia potajemnych pertraktacji. Mazepa myślał, że do rozstrzygnięcia dojdzie albo w Polsce, albo w Rosji, tymczasem najwyraźniej miało ono nastąpić na ziemiach ukraińskich²⁹.

W książce *Połtawa 1709*, w jednym z rozdziałów zatytułowanym *Sprawa Mazepy*, Serczyk starał się przekonać czytelnika że:

Sprawa Mazepy stała się jednym z centralnych wydarzeń całej wojny północnej. Działo się tak (i dzieje nadal) z wielu powodów. Historycy, w zależności od poglądów politycznych, widzieli w nim albo wielkiego przywódcę nie tylko Kozaków, lecz całej Ukrainy, chcącego doprowadzić ją do samodzielności (nie bez osobistych korzyści), albo też odsądzali go od czci i wiary, uważając za wiarołomcę i zdrajcę, gotowego do zaspokojenia własnych ambicji i złamania najświętszej i najuroczyściej złożonej przysięgi i spowodowania zguby narodu, z którego się wywodził. Uwagę przykuwały również burzliwe dzieje życia Mazepy, intrygi i romanse oraz aktywny udział w wielu wydarzeniach o pierwszorzędym znaczeniu dla Europy Wschodniej. Stał się więc też wdzięcznym bohaterem poematów, dramatów i powieści, a i w ludowych pieśniach czy dumach ukraińskich pojawiał się wcale często³⁰.

Historyk ten jako pierwszy w polskiej historiografii, szczegółowo omówił starania Mazepy o nawiązanie pierwszych kontaktów z obozem Leszczyńskiego. Stało się to podczas uroczystości chrztu córki wojewody krakowskiego Janusza Wiśniowieckiego, której ojcem chrzestnym miał zostać Mazepa. Spotkał się on wówczas z czterdziestokilkuletni wdowa po Januszu, Annę z Chodorowskich Dolską, z pierwszego małżeństwa Wiśniowiecką, zarazem ciotkę Stanisława Leszczyńskiego:

Fantastyczne pomysły Dolskiej – jak pisał historyk – wywołały tylko rozbawienie hetmana, ale zorientował się, że dzięki niej może zaasekurować się na wypadek przegranej Rosjan i związać za pośrednictwem Leszczyńskiego z samym Karolem XII. Nie upłynęło jednak wiele czasu, gdy księżna zaskoczyła Mazepę nowymi pomysłami. Ni mniej,

²⁷ Serczyk W.A. *Hajdamacy...* S. 59.

²⁸ Serczyk W.A. *Piotr I Wielki*. Wrocław, 1977.

²⁹ *Ibid.* S. 135–136.

³⁰ Serczyk W.A. *Połtawa 1709*. Warszawa, 1982. S. 60.

ni więcej, zaproponowała otwarte wystąpienie Kozaków przeciw Rosji, przy czym obiecywała pomoc zbrojną oddziałów szwedzkich znajdujących się na Wołyniu oraz gwarancje obydwu monarchów: Karola XII i Stanisława Leszczyńskiego.

Edmund Cieślak w biografii króla Stanisława Leszczyńskiego wspomniął jedynie, o prowadzonych przez Leszczyńskiego od 1705 r. rozmowach z Mazepą, a także, że w oparciu o rozkazy Karola XII, miał on po rozbiciu konfederatów sandomierskich połączyć się z Kozakami Mazepy i wraz z nimi zaatakować od strony południowej Moskwę³¹.

Znacznie więcej miejsca hetmanowi Mazepie, poświęciła w swoim artykule na temat recepcji idei unii hadziackiej na Ukrainie w pierwszej dekadzie XVIII wieku znakomita badaczka dziejów stosunków polsko-ukraińskich w czasach wczesnonowożytnych Teresa Chynczewska-Hennel.

Autorka w oparciu o źródła drukowane oraz dotychczasową literaturę przedmiotu udowodniła: że pięćdziesiąt lat później ideą unii hadziackiej zainteresowany ze strony ukraińskiej był przede wszystkim Mazepa wraz ze swą zaufaną starszyzną kozacką. Warstwy niższe nie akceptowały jej tak w XVII, jak i w XVIII stuleciu³².

Podkreśliła ponadto, że hetman poważnie myślał nad wprowadzeniem w życie wielu rozwiązań wypracowanych w Hadziaczu po wyzwoleniu Ukrainy spod władzy cara. Chynczewska-Hennel również trafnie zauważa, że idea reaktywowania Księstwa Ruskiego w granicach Rzeczypospolitej była w omawianym czasie mało realna, gdyż na Ukrainie związek z Polską nie był popularny, natomiast lepiej mógł być przyjęty sojusz ze Szwecją³³.

Do sprawy Mazepy odniósł się także Zbigniew Anusik w swojej pracy poświęconej opisowi żywota Karola XII. Ustosunkowując się do układu, jaki w 1708 roku miał zostać zawarty pomiędzy Leszczyńskim i Mazepą, historyk ów napisał:

Niektóre źródła wspominają również o zawarciu przez Mazepę osobnego porozumienia z Leszczyńskim, na mocy którego w przyszłości cała Ukraina miała się znaleźć w granicach Rzeczypospolitej, a sam hetman miał zostać wynagrodzony udzielnym księstwem wykrojonym z województw witebskiego i połockiego. Wielu historyków wątpi jednak, by negocjacje pomiędzy Leszczyńskim a Mazepą zostały kiedykolwiek sfinalizowane w formalnej umowie. Nie ulega wszakże najmniejszej wątpliwości, że hetman przez kilka lat prowadził tajne negocjacje z wrogami cara i niejednokrotnie wyrażał w czasie ich trwania gotowość do otwartego wystąpienia przeciwko Rosji. W żadnym razie nie zamierzał jednak przedwcześnie ujawniać swoich zamiarów. Chciał w swojej stolicy – Baturynie oczekiwać spokojnie na ostateczny wynik starcia armii rosyjskiej ze szwedzką i dopiero wówczas zadeklarować się po stronie zwycięzcy³⁴.

Wypada tu zauważyć, że zagadnienia związane z historią Ukrainy interesującego nad doby podejmował również Andrzej Andrusiewicz. Nie mnie jednak w wydanej w 2005 r. książce *Cywilizacja rosyjska* (tom 2), dokonując oceny motywów przejścia Mazepy na stronę Szwedów, napisał:

Doraźne interesy Mazepy i niskie pobudki pchnęły go do konfliktu z Rosją. Do zdrady skłoniła go również oportunistyczna ocena politycznych i militarnych szans Rosji i Szwecji. Przez dwadzieścia lat służył carowi. Nie mógł się jednak pogodzić z „nową polityką” Piotra, dążącego do utworzenia „regularnego państwa”, które niszczyło prawa i

³¹ Cieślak E. Stanisław Leszczyński. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1994. S. 57, 60.

³² Chynczewska-Hennel T. Idea unii hadziackiej – pięćdziesiąt lat później // *Kwartalnik Historyczny*. T. CIX. 2002. Z. 3. S. 145–146. Por.: Bobiatyński K. *Stosunki...* S. 79.

³³ Chynczewska-Hennel T. *Idea...* S. 145.

³⁴ Anusik Z. *Karol XII*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 2006. S. 211–212.

wolności etnosu kozackiego oraz odrywało od tradycyjnych korzeni nową szlachtę ukraińską. Na początku wojny kozackie zagony kierowane przez carskich oficerów walczyły w imię interesów Rosji. Mazepa chciał odwrócić ten trend, ale bez większego powodzenia. Hetman wolał szwedzki protektorat nad Ukrainą aniżeli perspektywę likwidacji ukraińskiej autonomii. Nie wszyscy Kozacy popierali politykę hetmana³⁵.

Nie ulega wątpliwości, że lansowana przez Andrusiewicza wizja Mazepy jako człowieka egoistycznego, kłamliwego, pozbawionego głębszych myśli politycznych jak idei narodowych, jest niestety efektem bezkrytycznego przyjęcia przez niego też dawnej historiografii rosyjskiej³⁶.

Na uwagę zasługują również badania krakowskiego historyka Pawła Krokosza koncentrujące się wokół historii wojskowości rosyjskiej XVI–XVIII w. Przedmiotem ich analizy jest także tematyka związana z Ukrainą w dobie hetmana Mazepy³⁷. W jednym z ciekawszych tekstów *Baturyn – idea hetmańskiej stolicy*, podkreślał m. in., że:

W hetmańskich planach Baturyn, pozostając nadal silnie umocnioną twierdzą, miał przekształcić się w ważny ośrodek polityczny, do którego przybywaliby wysłannicy państw ościennych. Mazepa zamierzał w ten sposób wykorzystać krzyżujące się na ziemiach Hetmańszczyzny, a także Zaporozża, interesy Rosji, Rzeczypospolitej i Turcji do realizacji własnego programu mającego na celu zachowanie dotychczasowej autonomii, a w dalszej perspektywie wywalczenie niepodległości Ukrainy. Podejmując te działania, stawał się naturalnym kontynuatorem polityki Bohdana Chmielnickiego. Koncepcja autonomicznego państwa kozackiego pozostającego w granicach Rosji miała zostać osiągnięta poprzez rozbudowę socjalnych i politycznych instytucji Ukrainy³⁸.

Podsumowując, należy stwierdzić, że choć Polscy historycy w mniejszym lub większym stopniu interesowali się postacią Iwana Mazepy to jednak brak jest jak dotąd obszernej, wyczerpującej biografii hetmana, która w możliwie bezstronny i obiektywny sposób przedstawiłaby jego sylwetkę.

³⁵ Andrusiewicz A. *Cywilizacja rosyjska*. T. II. Warszawa, 2005. S. 161–162, przypis 17; S. 541–562.

³⁶ Zob. też: Chynczewska-Hennel T. *Stereotypy...* S. 114–115.

³⁷ Zob.: Krokosz P. *Iwan Mazepa i Piotr I: Wojna na uniwersały (październik – grudzień 1708 r.)* // *Nowa Ukraina: Zeszyty Historyczno-Politologiczne*. 2009. № 1–2. S. 7–29; Idem. *Rosyjskie «nie» dla «praw i wolności» narodu ukraińskiego w XVIII w. (1)* // *Ibid.* 2013. № 13. S. 5–18; Idem. *From the tsar's resident to the Little Russian College: The process of the liquidation of the ukrainian authonomy under Peter the Great* // *Crossroads from Rus' to...* R. Dymczyk, I. Krywoszeja, N. Morawiec (eds.). Częstochowa; Humań; Poznań, 2015. P. 69–82; Idem. *Mazepa, Skoropadski, Połubotok: Proces likwidacji autonomii ukraińskiej za panowania Piotra I* // *Textus et Studia*. 2020. № 4. P. 27–55.

³⁸ Krokosz P. *Baturyn – idea hetmańskiej stolicy* // *Krakowskie Pismo Kresowe*. 2013. № 5. S. 23.

УДК [737.22:94]+069.5 «Мазепа»

Наталія САЄНКО

Національний історико-культурний
заповідник «Гетьманська столиця»

Батурин, Україна

n.sayenko@ukr.net

<https://orcid.org/0009-0003-6893-1020>

ДО ПИТАННЯ ПРО ДОСЛІДЖЕННЯ НАГОРОД ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ

Розглянуто питання нагородження та позбавлення гетьмана Івана Мазепи російського ордена Андрія Первозваного, відзначення його польським орденом Білого орла, надання титулу князя Священної Римської імперії, а також відображення цих фактів в історіографії. Додатково окреслено основні напрями роботи Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця», пов'язані з презентацією постаті І. Мазепи в експозиційній діяльності.

Ключові слова: Іван Мазепа, орден Андрія Первозваного, орден Білого орла, титул князя Священної Римської імперії, «орден Іуди», музейна діяльність.

Історія отримання Іваном Мазепою нагород і відзнак цікава та неоднозначна. Гетьман став одним із першим кавалерів російського ордена Андрія Первозваного й річпосполитського Білого орла, наприкінці життя отримав титул князя Священної Римської імперії. В умовах Великої Північної війни він був заочно позбавлений свого кавалерства як покарання за перехід під політичний протекторат шведського короля Карла XII. Водночас із метою дискредитації постаті очільника Гетьманщини за наказом московського царя було виготовлено особливу «відзнаку» – «орден Іуди».

Практика нагородження представників козацької військово-політичної еліти монархами суміжних із Гетьманщиною держав – тема, сама по собі надзвичайно цікава. Однак тут нам ідеться, головним чином, про те, як історія з нагородженням І. Мазепи відобразилася в історичних працях.

Ил. 1. Конклюдія Івана Мигури «Principes Ecclesiarum Triumphans Sancta Sophia Augusto Militas Nominis Mazeriano...», 1706 р. Гравюра з зібрання Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця»

(хреста). З'ясувалося, що, за наказом Петра I, 12 березня 1700 р. канцлер Федір Головін розпорядився видати майстрові Золотої палати Олександрові Клерку 750 руб. «за взятые за двадцать за пять камней алмазов, которые у него взяты к делу в кавалерский золотой крест на дачу его великого государя жалованья Войска Запорожского обеих стран Днепра гетману Ивану Степановичу Мазепе». Додатково було видано 7 руб. за золото для виготовлення самого хреста². Про те, що знак ордену мав бути Х-подібної форми, виготовлений із золота і прикрашений діамантами, йшлося у його статуті 1705 р. Передбачалося носіння відзнаки на блакитній стрічці через праве плече до поясу або на камзолі. Також передбачалося носіння на камзолі чи опанчі орденської восьмипроменевої зірки³. Проте ані

Ще в 1814 р., складаючи списки відзначених орденом Андрія Первозванного, Д. Бантиш-Каменський опублікував царський указ від 8 лютого 1700 р. В документі йшлося про те, що гетьман І. Мазепа отримав кавалерство цього ордену «за численні в його військовій діяльності старанні та вірні служби». Відтак надалі його мали називати «славного чину св. апостола Андрія кавалером». Українському очільникові належало видати «св. хрест», який той мав «завжди при собі носити»¹. Історик зазначав, що того ж таки 8 лютого 1700 р. Петро I особисто вручив відзнаку гетьманові. Ця інформація довгий час не була ані підтверджена, ані спростована. І. Мазепа дійсно перебував у Москві з кінця січня до початку березня 1700 р. Однак, повернувшись до Батурина, він лише 12 серпня висловив цареві вдячність за нагороду. Сучасний історик-фалерист В. Дуров декілька років тому віднайшов документи, які містили вказівку на витрати, пов'язані з виготовленням орденського знака

¹ Бантиш-Каменский Д. Историческое собрание списков кавалерам четырёх российских императорских орденов (Андрея Первозванного, Св. Екатерины, Александра Невского и Св. Анны) с приложением старых статутів и алфавита фамилиям упоминаемых кавалеров. Москва, 1814. С. 59–61.

² Дуров В. Из истории первых награжденных орденом св. Андрея Первозванного // Цейхгауз. 2000. № 1(10). С. 10.

³ Бантиш-Каменский Д. Историческое собрание... С. 21–23.

самих відзнак ордена, врученого І. Мазепі, ані їх достеменних описів поки що не виявлено.

Існує кілька прижиттєвих зображень нагородженого з відзнаками ордена Андрія Первозваного. В 1705 р. український гравер Іван Мигура виконав «конклюдію» (гравірований панегірик) на честь гетьмана (іл. 1). У композиції цього твору орден у вигляді Х-подібного хреста на ланцюзі відтворено тричі: в лівій руці образу св. Андрія; надітим на шию І. Мазепи, зображеного в латному обладунку та з булавою в лівій руці; надітим на верхню перекладину родинного герба Мазеп «Курч»⁴.

Схематичне зображення знака (зірки?) ордена Андрія Первозваного присутнє й на портреті І. Мазепи з «Літопису» Самійла Величка (іл. 2). Автор цієї хроніки був службовцем гетьманської канцелярії, знав гетьмана особисто та міг бачити орден. На малюнку з рукопису видно, що Х-подібний знак ордена зображено на гетьманському кунтуші з правого боку в оточенні рисок-промінчиків, які могли символізувати відблиск нагороди⁵. Цей елемент малюнка відрізняється кольором чорнила. Він міг бути виконаним так спеціально й доданим до портрета пізніше чи навіть іншою людиною. Безумовно, бажанням того, хто додав цей художній елемент на портрет, було відзначити факт нагородження І. Мазепи.

Вже 1708 р. гетьмана позбавили нагороди. Відповідну церемонію неодноразово описано в історичній літературі. Сталося це 6 листопада у Глухові у ході імпровізованого покарання І. Мазепи, режисованого самим царем. Учасники дійства, зокрема Олександр Меншиков і Гаврило Головкін (обидва — кавалери ордена Андрія Первозваного) спочатку розіграли обряд «обрання в кавалери», а потім — «розжалування з кавалерів». Роль І. Мазепи грала його «парсуна» (портрет) або «опудало» (манекен). Члени ордена підготували орденські грамоти (дипломи) й одягли на манекен відзнаки. Потім цар зі своїми поплічниками порвали дипломи, орден зняли, а саму ляльку скинули зі сходів. Кат на мотузці потяг її до шибениці на ринок. Там було зачитане звинувачення у «зраді», зідрано з «Мазепи» його особистий герб і розтопано його, переламано Мазепину шаблю і вдарено нею по фігурі «гетьмана». Врешті саму її було повішено на шибениці⁶. Так описав цю подію безпосередній учасник Г. Головкін. Подібні церемонії «обрання» в кавалерство Андріївського ордена та «розжалуван-

Іл. 2. Гетьман Іван Мазепа з хрестом (зіркою?) ордена Андрія Первозваного. Автор малюнка невідомий. Портрет уміщено в «Літописі» Самійла Величка

⁴ Павленко С. Іван Мазепа: Прижиттєві зображення гетьмана та його наближених. Київ, 2018. С. 64–68.

⁵ Величко С. Літопис. Київ, 2020. С. 614.

⁶ Письма и бумаги Петра Великого. Т. VIII. Ч. 2. Москва, 1951. С. 910.

ня» згодом регламентують у «Проекті статуту ордена Св. апостола Андрія Первозваного, государем Петром I заснованого». Саме у цьому документі зазначалося, що за фізичної відсутності кавалера процедура суду виконується над його портретом⁷.

Про долю самого знака ордена Андрія Первозваного, що належав І. Мазепі, можемо лише здогадуватися. Захопивши Батурич, О. Меншиков прибрав до рук гетьманські клейноди, коштовності, архів, зброю. Він повідомляв цареві, що везе три булави, бунчук, кілька прапорів, серед яких і головний Мазепин стяг⁸. Маємо свідчення про це й у джерелах української сторони. На турецькій території, в Бендерах, при І. Мазепі були лише дві булави, адже всі клейноди та коштовності залишилися в Батурині, прапор втрачено чи то в Батурині, чи десь на берегах Дніпра, частину приватних статків, включно зі скринькою з дорогоцінним камінням і перлами, московити пограбували в Білій Церкві⁹. Тож є велика вірогідність того, що на манекен гетьмана під час дійства у Глухові одягали автентичну орденську відзнаку (відзнаки), захоплену напередодні в Батурині. Якою була доля цих речей після «розжалування», встановити поки що також не вдалося.

Найбільш рання відома на сьогодні згадка про кавалерство ордена Білого орла, заснованого королем Речі Посполитої Августом II Сильним, міститься у грамоті на його пожалування гетьманові Війська Запорозького Іванові Мазепі від 22 жовтня 1703 р.¹⁰ У ході Північної війни Август потребував військової й фінансової підтримки Московської держави. Першочерговим завданням його «хреста кавалерського» було залучення найвпливовіших людей і сприяння реалізації саксонських інтересів при царському дворі. Першими цю нагороду отримали наближені до Петра I Федір Головін, Гаврило Головін, Олександр Меншиков у червні 1702 р.

Важливу роль у саксонських планах війни зі шведською армією в 1704 р. мали відіграти Борис Шереметев та Іван Мазепа. Вони обидва брали участь у військових радах, організованих царем, і мали вплив на ухвалення рішень. Генерал-фельдмаршал Шереметев командував кіннотою, що діяла на північній ділянці польсько-московського кордону, а гетьман Мазепа – козацькими військами на його південній ділянці. Через останнього Август II також хотів залякати поляків примарою козацької навали і змусити їх залишитися вірними собі.

Від початку знак ордена Білого орла існував у формі, відомій донині: мальтійський хрест із розкинутим над ним білим коронованим орлом (іл. 3). Між раменами хреста знаходилися промені (у вигляді вогняних язиків). Зображення птаха на перших екземплярах відрізнялося від пізніших способом відтворення голови в короні та відкритого дзьоба. На грудях орла містився овальний щит із гербом курфюрста Саксонії (ерцканцлера райху) й латинським хрестом. Знак ордена мав кільце для підвішування на нашійну стрічку¹¹. На думку польського історика Я. Бурдовича-Но-

⁷ Бантыш-Каменский Д. Историческое собрание... С. 33–35, 44.

⁸ Лист О. Меншикова до Петра I про вивезення з Батурина артилерії та гетьманських регалій від 3 листопада 1708 р. зберігається: Российский государственный архив древних актов. Ф. 9. Оп. 5. Д. 1. Ч. 2. Л. 461 об.

⁹ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Т. 1. Варшава, 1938. С. 117–118.

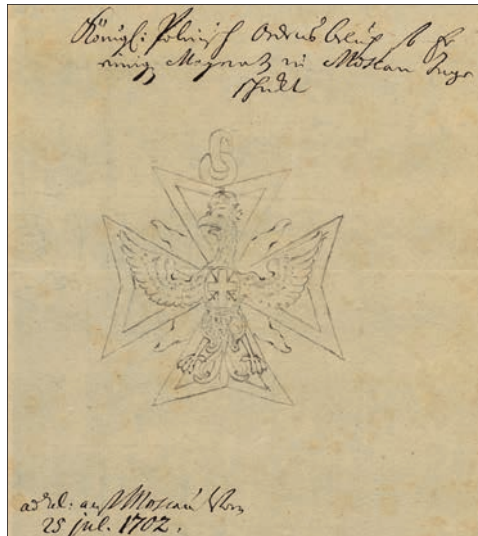
¹⁰ Męclewska M. Kawalerowie i statuty Orderu Orła Białego 1705–2008. Warszawa, 2008. S. 137.

¹¹ Зображення хреста ордена Білого орла, додаток до повідомлення прусського дипломата Йоганна Гайнріха фон Кайзерлінґка для короля Фрідріха I (Москва, 28 липня

віцького¹², дослідження котрого ґрунтуються на дипломатичному листуванні, кожен із хрестів для трьох перших кавалерів був прикрашений чотирма діамантами й коштував близько 100 дукатів. Тим вони також відрізнялися від пізніших екземплярів, оздоблених вісьмома діамантами, розміщеними по кутах хреста.

«Ми переконалися і глибоко закарбували в розумі нашому, як у багатьох випадках засвідчили ви досконалу нам відданість» — зазначав в орденській грамоті І. Мазепі король Август II¹³. Відзнаки нагороди були відправлені кавалерові в лютому 1704 р. й до серпня він їх отримав¹⁴. Достеменно невідомо, яким чином відбулося нагородження. Зазвичай іноземцям орден вручали під час урочистих прийомів. Упродовж 1704 р. гетьман не їздив до столиці Речі Посполитої, тож, правдоподібно, він мав отримати відзнаки ордену через посланців. До відзнак І. Мазепи відносилися хрест, зірка ордену Білого орла та орденські гудзики¹⁵. Від попередніх хрестів цей знак відрізнявся більшою кількістю діамантів і виглядом птаха. Зображень гетьмана з ордену Білого орла не виявлено. Так само, як невідома й подальша доля цієї нагороди.

Титул князя Священної Римської імперії німецької нації, а разом із ним особливі, загальноновизнані в Європі права і привілеї І. Мазепа одержав від імператора Йозефа I Габсбурґа 1 вересня 1707 р. Досі в історіографії панувала думка, що з невідомих причин виготовлений для українського очільника цісарський диплом не був йому висланий¹⁶, хоча в Європі й було відомо, що І. Мазепа став імперським князем — так

Ил. 3. Зображення хреста ордену Білого орла. Додаток до повідомлення прусського дипломата Йоганна Гайнріха фон Кайзерлінґа королю Фрідріху I (Москва, 28 липня 1702 р.). Підпис: «Königl. Polnisch. Ordens Creuz so Es einigen Magnaten in Moscau zugeschickt. ad rel. aus Moscau von 28 Jul. 1702»

1702 р.). Підпис: «Königl. Polnisch. Ordens Creuz so Es einigen Magnaten in Moscau zugeschickt. ad rel. aus Moscau von 28 Jul. 1702». Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, I NA Geheimer Rat, Rep. 11 Auswärtige Beziehungen, № 171–175, 13 C, Bl. 131.

¹² Burdowicz-Nowicki J. Czy Order Orła Białego ustanowiono dla rosyjskich generałów? O początkach odznaczenia 1698/1701–1705 // Kwartalnik Historyczny. 2010. № 2. S. 19–21.

¹³ Грамота польского короля Августа II к гетману Мазепе с препровождением к нему знаков ордену Белого орла // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Кн. 1 (январь — март). Часть II: Источники малороссийской истории, собранные Д.И. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским (1691–1722). Москва, 1859. С. 41.

¹⁴ Burdowicz-Nowicki J. Czy Order Orła Białego ustanowiono... S. 24.

¹⁵ Ibid. S. 25.

¹⁶ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 1960. С. 301; Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. Мюнхен, 1988. С. 91.

Ил. 4. Воскова фігура гетьмана Івана Мазепи. Реконструкція зовнішності — співробітники Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» та Київського музею воскових фігур, 2016 р. Колекція НІКЗ «Гетьманська столиця»

тобто «придворна експедиція» — канцелярія, яка видавала титули. Цей документ підтверджує надання І. Мазепі титулу князя Священної Римської імперії. До того ж

його титулували, зокрема, в тогочасних німецьких і британських виданнях¹⁷. Князівський герб Мазепи було вміщено в німецькому гербовнику 1887 р.¹⁸

В Австрійському державному архіві зберігається канцелярська німецькомовна копія особистого листа І. Мазепи до імператора Священної Римської імперії Йозефа I з проханням надати йому та його племінникові Андрієві Войнаровському князівський титул, завізована ерцканцлером князем та архієпископом майнцьким Л.Ф. фон Шенборном¹⁹. Вірогідно, це переклад листа, оригінал якого написаний іншою мовою (латиною). Документ запровадив до наукового обігу Т. Мацьків²⁰, але без перекладу та з істотними помилками. У цьому листі до імператора гетьман, зокрема, писав: «Я й надалі бажаю за будь-яких обставин бути з моїми козаками форпостом усього християнства». На ньому є канцелярська помітка про те, що князівський титул особисто І. Мазепі було надано 1 вересня 1707 р. Але Т. Мацьків помилково прочитав помітку як «Nulla expedition» і зробив висновок, що це вказівка на те, що князівська грамота відзначеному відправлена не була. Насправді ця помітка розшифровується як «Aulla expedition»,

¹⁷ Des neu-eröffneten historischen Bilder-Saals, siebender Theil, erster Periodus oder Zeit-Begriff, in sich haltend die Geschichten, so sich unter der glorwürdigsten Regierung Käysers Josephi, von An. 1705. biss 1709. zugetragen haben. Nürnberg, 1710. Vol. V. S. 256; [Електронний ресурс] // Neu-eröffneter historischer Bilder-Saal: das ist, kurtze deutliche und unpasionirte Beschreibung der Historiae universalis, von Anfang der Welt biss auf unsere Zeiten ...: in ordentliche und [...]. Nürnberg; [Sulzbach]: verlegt Johann Leonhard Buggel: druckts Abraham Lichtenthaler, 1698-[1778]. Zentralbibliothek Zürich. Rn 192. Режим доступу: <https://doi.org/10.3931/e-rara-28739> The London Gazette, № 4502, December 30, 1708 — January 3, 1709 [Електронний ресурс] // The Gazette. Official public rekord. Режим доступу <https://www.thegazette.co.uk/London/issue/4502/page/1>

¹⁸ Siebmacher J. Grosses und allgemeines Wappenbuch. Bd. I. 3. III. Nürnberg, 1887. Taf. 186.

¹⁹ Österreichisches Staatsarchiv, Wien. AVA, Adelsakt. 1 September 1707. Adelserhebung Johann Mazepa. Fürstenstand.

²⁰ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа — князь Священної Римської Імперії // Український історик. 1966. Ч. 3-4. С. 33—40.

не як ставленнику Петра I, а як людині, котра мала власні вагомі успіхи в обороні християнства від утисків з боку Османської імперії (про що йшлося в листі). А от племінник гетьмана А. Войнаровський бажаного титулу не отримав.

Остання з відомих у цьому контексті вже антивідзнак І. Мазепи, що мала виразно принизливий зміст, також неодноразово описувалася в історичній літературі. Йдеться про так званій «орден Іуди» – спеціальну медаль, виготовлену за наказом Петра I після Полтавської битви в липні 1709 р. Ані сама вона, ані автентичні документи, пов'язані з нею, невідомі. Дані про неї знаходимо в публікаціях кінця XIX – початку XX ст., які відтворювали царський указ «зделать тот час манету серебряную весом в 10 фунтов, а на ней вырезать Иуду на асине повесившегося и внизу тридесять серебряников лежащих, и при них мешок, и назади надпись: треклятый сын погибельный Иуда, еже за сребролюбие давится. Да к той манете сделать чепь в 2 фунта, и прислать тое монету в военной поход на нарочней почте немедленно»²¹. Отже, основна частина «відзнаки» у вигляді медалі значного розміру важила більше 4 кг, а разом із ланцюгом – 5 кг. Медаль викарбували й відправили цареві. Однак смерть 21 вересня 1709 р. І. Мазепи скасувала її актуальність. Проте не ідею принизити колишнього гетьмана. Невдовзі «орден Іуди» став реквізитом царського карнавалу («всепьянейшего собора»). Востаннє цю антивідзнаку бачили на шиї одного з придворних блазнів у середині XVIII ст.²² Розтиражовані в інформаційному просторі її зображення – уявні реконструкції, що спираються на відомий малюнок з одного рукописного збірника того ж часу.

Нині постать І. Мазепи, який очолював Гетьманщину майже 22 роки та стільки ж мешкав в її центрі – Батурині, всебічно репрезентована в експозиції чотирьох музеїв Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (іл. 4). У складі колекції є чимало археологічних матеріалів із батуринських дворів гетьмана та козацької старшини, його сучасні портрети, жанрові картини, скульптура. В експозиції представлено копії музейних предметів, що зберігаються в музеях України й містять геральдичні символи чи написи з ім'ям І. Мазепи. Водночас заповідник не полишає надії доповнити свої зібрання копіями його нагород – орденами Андрія Первозваного та Білого орла. Щиро сподіваємося на співпрацю з дослідниками цих відзнак із різних країн, аби спільними зусиллями з'ясувати й реконструювати їх вигляд.

²¹ Уханова Е. Медаль для «нового Иуды» // Родина. 2007. № 11. С. 32–36.

²² Спасский И. Иностранные и русские ордена до 1917 г. Ленинград, 1963. С. 110.

УДК 322+348.05(477) (І. Мазепа)

Георгій (Юрій) КОВАЛЕНКО

Відкритий православний університет
Святої Софії-Премудрості
Київ, Україна
kovalenkogeorge@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6321-9577>

АНАФЕМА ГЕТЬМАНУ ІВАНУ МАЗЕПИ ТА ЗАХОДИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ З ЇЇ УНЕВАЖНЕННЯ

Визначається характер церковної анафема, накладеної на гетьмана Івана Мазепу за політичний вчинок, який московити вважали злочином проти царської влади, а також розглянуто спроби представників української релігійної громади у ХХ та ХХІ ст. уневажити цей акт і його наслідки для суспільства. Спеціально наголошено на заходах Православної церкви України, спрямованих на відновлення доброго імені І. Мазепи, відродження традицій його поминання як мецената та ктитора багатьох храмів, проведення панахид на спомин його душі.

Ключові слова: Іван Мазепа, анафема, Російська православна церква, Українська автокефальна православна церква, Константинопольський патріархат, Польська православна церква, Православна церква України.

Анафему Іванові Мазепі було виголошено за наказом Петра I в українському місті Глухові в листопаді 1708 р. через кілька днів після кривавої розправи над гетьманською столицею Батурином. На думку М. Костомарова¹, її текст склав сам московський цар. «Історія русів» описувала цю подію так: «...нове явище, до того ще в Малоросії не бувало, явище страшне, назване спутницею Мазепі в пекло. Численне духовенство малоросійське і найближче до границь тутешніх великоросійське, зумисне зібране до Глухова під проводом і інспектурою знаного єпископа Прокоповича, склавши з себе так званий помісний со-

¹ Костомаров Н. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Москва, 2004. С. 785.

бор, у дев'ятий день того ж листопада, кинуло на Мазепу вічне прокляття, або анафему. Похмура урочистість тая відбувалася в мурованій Миколаївській церкві в присутності государя, численних урядників та народу. Духовенство і клірики були в чорному одінні і всі зі свічками чорного кольору. Мазегин портрет, що висів перед тим серед міста на шибениці, волочений був по місту катанами і втягнений до церкви. Духовенство, оточивши його, прочитувало і співало деякі псалми зі Святого Письма, потім, проголосивши і декілька разів повторивши: «Нехай буде такий і такий Мазепа проклятий!» – обернуло на портрет його запалені свічки, а клірики, повторюючи те саме співом, обертали свічки свої донизу. Головуючий єпископ ударив при тому кінцем жезла свого в груди портрета із словами: «Анафема!». І тоді поволокли назад портрет із церкви і співали такий стих церковний: «Днесь Юда покидає вчителя і приймає диявола», – і тим обряд той скінчився»². Але всього за рік після згаданих подій, «на еміграції в м. Бендери Іван Мазепа вільно сповідався у православних священників Вселенського патріархату. Саме вони напутували його на смертному одрі і відпустили від гріхів, а потім і відспівували. Його тіло було покладене в православній церкві містечка Варниці, яка перебувала у юрисдикції Вселенського патріархату, а згодом його перепоховали у місті Галац на Дунаї, де в центральному соборі Свято-Георгіївського монастиря місцевий митрополит відслужив заупокійну службу за спочилим гетьманом. Цей митрополит був ієрархом Вселенського патріархату. Отже, можемо говорити, що Іван Мазепа помер як вірний Матері-Церкви, Вселенського патріархату!»³, – наголосив в інтерв'ю 2018 р. архієпископ Вселенського патріархату Йов (Геча)³. В Україні, та навіть у Російській імперії ставлення до цієї анафеми було неоднозначним.

«І молимося, і проклинаємо...»

Показова апокрифічна історія про те, як російський імператор (за одними даними, це був Микола I, за іншими – Олександр II) під час відвідин Києва завітав до храму (за однією версією, це був Військовий Микільський собор, зведений коштом гетьмана, за іншою – Михайлівський Золотоверхий монастир, відновлений і перебудований у стилі українського бароко також на гроші І. Мазепи). Самодержець запитав, чи моляться священнослужителі (ченці) за упокій душі будівничого і благодійника храму та отримав ствердну відповідь. Тоді він запитав, чи виголошується тут анафема І. Мазепі – відповідь також була ствердною⁴. Чи відбувалася ця розмова, насправді невідомо. Але такий міф про ко-лишнього гетьмана і про ставлення до нього у церковному середовищі показовий.

Як би там не було, але в 1869 р. з тексту чину «Торжества православия», який проходив цензуру на найвищому церковно-державному рівні, згадка про анафему Івану Мазепі зникла⁵.

² Історія русів / Укр. пер. І. Драча. Харків: Фоліо, 2017. С. 352.

³ «Російська анафема Мазепи є неканонічною – Константинополь». URL: <https://glavcom.ua/news/rosiyska-anafema-mazepi-je-nekanonichnoyu-konstantinopol-528618.html>

⁴ Андрій Стародуб. Анафема гетьманові Мазепі: факти відомі і невідомі. Дзеркало тижня №475, 22–29.08.2003 р.

⁵ Православная энциклопедия. Т. II / Церковно-научный центр «Православная энциклопедия». Москва, 2001. С. 278.

Помісний собор РПЦ 1917–1918 рр.

Наступним етапом цієї історії можна вважати помісний собор Російської православної церкви 1917–1918 рр., відомий не тільки тим, що тут після 200-річного так званого синодального періоду, який розпочався за часів і з ініціативи того самого Петра I, нарешті було обрано патріарха. На цьому зібранні також жваво обговорювалося і планувалося ухвалення документа про скасування всіх політично вмотивованих анафем, які проголошувалися за наказом держави. Як приклад таких дій згадувалося й церковне прокляття Іванові Мазепі. Але революційні події, репресії більшовиків проти церкви перервали роботу собору, тож багато питань залишилися нерозглянутими.

Про можливість та необхідність скасування цієї анафemi говорив і тодішній київський митрополит Антоній (Храповицький), майбутній першоієрарх Російської православної церкви за кордоном (РПЦЗ), який аж ніяк не підтримував ідею незалежності України, проте публічно заявляв, що прокляття на І. Мазепу «були введені Петром I, их нет в древних чинопоследованиях на Неделю православия, таким образом, опущением этих анафем нечего смущаться»⁶.

Панахида на Софійській площі 1918 р.

Саме в біографії митрополита Антонія, де згадується і про події в Києві 1918 р., ми знаходимо чергову важливу деталь для нашого дослідження: «Самостійники звернулися до владики з петицією, в якій, заявляючи, що вони вважають день Полтавської битви днем національного трауру, просили владику в цей день відслужити на Софійській площі панахиду за гетьмана Івана Степановича Мазепу. Владика Антоній, який цінував Мазепу за його церковноправославну народну діяльність і не співчував Петру I за антиканонічні та антицерковні реформи в Росії, відповів, що він попередньо відправив телеграму патріархові Тихону з проханням зняти з Мазепи анафему як незаконно накладену не за ересь, а за політику. Телеграма була послана й патріарх зняв заборону»⁷. Натомість представники сучасного Московського патріархату це спростовують⁸.

Як результат, 10 липня 1918 р. на Софійській площі в Києві митрополичий вікарій єпископ черкаський Назарій (Блінов) звершив панахиду за І. Мазепою. Цікаво, що напередодні, 9 липня, пізно ввечері (о 22:00) відбулося засідання уряду Української Держави, де це питання значилося першим (!). Результатом стало твердження, що націонал-патріотична роль колишнього гетьмана спірна, а участь членів кабінету в панахиді небажана⁹. З одного боку, розгляд цього питання на такому високому рівні свідчив про те, що на початку ХХ ст. релігійна складова ставала невід'ємною частиною політичних процесів і державного управління. З іншого

⁶ Священный Собор Православной Российской Церкви 1917–1918 гг. Обзор деяний. Вторая сессия. Москва, 2001. С. 164–165.

⁷ Никон (Рклицкий), архиеп. Митрополит Антоний (Храповицкий) и его время (1863–1936): У 2 кн. Кн. 2. Нижний Новгород, 2004. С. 632.

⁸ Див., напр.: Протоиерей Андрей Новиков: Почему не может быть снята анафема с Ивана Мазепы. URL: <https://www.pravoslavie.ru>

⁹ Див. докл.: Ковалевська О. Панахида по Мазепі: чому гетьман Скоропадський чинив спротив. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/10/5/153094/>

боку, ми бачимо, наскільки контroversійними та суперечливими були дії й рішення політичних і церковних еліт у той час.

В одній зі своїх святкових проповідей отець-митрополит УАПЦ Василь (Липківський) зазначав: «От і сьогоднішня неділя називається Неділею православія. В цю неділю єпископи старої слов'янської церкви з давніх часів виголошують анатему, цебто зачиняють царство небесне. І кому не проголошують цю анатему? Тут був і славний гетьман Іван Мазепа – відомий фундатор церков, тут загалом проклали і наш страдник за рідний народ Тарас Шевченко, і всі інші діячі; під цю анатему в останні часи, безумовно, попали і всі ми, вся наша українська церква. Для чого це? Кому потрібна ця анафема? Тільки для того, щоб застрашити людність, щоб тримати її в своєму рабстві, щоб зайвий раз перед усією людністю зухвало брязнути ключами від царства небесного: Бережіться, мовляв, ні пари з уст, а то зараз замкнемо»¹⁰.

Молитва за І. Мазепу в Польській православній церкві 1933 р.

Знову питання про І. Мазепу постало на початку 1930-х рр. у Польській православній церкві, яка отримала автокефалію від Константинопольського патріарха в 1925 р. Більшу частину її прихожан становили саме українці тодішньої II Речіпосполитої. До речі, українці становили й більшість православного єпископату, а предстоятель ППЦ був разом і архімандритом Почаївської лаври.

Наближалось 300-річчя від дня народження І. Мазепи і греко-католицьке духовництво в Польщі почало активно звершувати публічні заупокійні богослужіння. Це спонукало і православних українців звернутися до синоду ППЦ із відповідним запитом. 17 лютого 1933 р. відбулося його засідання, на якому ухвалили рішення дозволити священству й вірянам молитися за упокій душі колишнього гетьмана. Ось як повідомляв про це архієпископові холмському та підляському Ларіонові (Огієнку) предстоятель Польської православної церкви митрополит Діонісій (Валединський): «...не передрікаючи питання про знесення анатеми, уважати для вірних нашої святої автокефальної православної церкви кинену російським Святейшим синодом анатему на блаженної пам'яті гетьмана Івана Мазепу не обов'язуючою і дозволив та благословив молитися в православних храмах за спокій душі спочилого слуги Божого гетьмана Івана Мазепи, нехай буде йому милостивим судією Господь, нехай простить він йому провини вільні і невольні, і нехай дарує йому відпочинок в оселях своїх, де праведні спочивають. ...Таким чином, справа знесення анатеми, кинутої російським Священним синодом чи російською церквою на блаженної пам'яті гетьмана Івана Мазепу для нашої церкви і для української православної громади зістала полагоджена з гідністю»¹¹.

¹⁰ Митрополит УАПЦ Василь Липківський (1864–1937). Вибрані твори. Т. 5. Київ, 2018. С. 197.

¹¹ Смирнов А.І. Невідома спроба скасувати анафему на гетьмана Івана Мазепу в роки Другої світової війни. Історія релігій в Україні і світі. Серія «Історичне релігієзнавство». Вип. 3. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2010. С. 226–231.

Молитва за І. Мазепу у православній діаспорі та Константинопольському патріархаті

Саме від ієрархії Польської православної церкви бере свій початок утворена під час Другої світової війни Українська автокефальна православна церква (1942–1944 рр.), яку очолював митрополит Полікарп (Сікорський), котрий продовжував звершувати заупокійні богослужіння за І. Мазепою. Після зайняття території України радянськими військами ця церковна інституція продовжила своє існування за кордоном.

У 1959 р. українці діаспори відзначали 250-річчя від дня смерті І. Мазепи. У зв'язку з цим 6 липня Собор єпископів Української греко-православної церкви Канади затвердив текст послання, в якому, зокрема, зазначалося: «Анафему, кинуту року 1708-го на гетьмана Івана Мазепу, вважаємо недійсною та неіснуючою, а самого гетьмана Івана Мазепу визнаємо за одного з найбільших церковно-державних мужів. І тому благословляємо всьому нашому духовенству та всім нашим вірним молитися за блаженної пам'яті гетьмана Івана Мазепу, як вірного й благочестивого сина Української православної церкви»¹². Відомо, що текст цього звернення написав безпосередньо митрополит Іларіон (Огієнко). Саме ця церковна юрисдикція 1990 р. ввійшла до складу Константинопольського патріархату та зараз іменується Українською православною церквою Канади.

В контексті нашого дослідження важливо наголосити, що в Константинопольському патріархаті на момент проголошення незалежності України анафема І. Мазепі вважалася недійсною, а заупокійні богослужіння за гетьманом звершувалися регулярно.

Молитва за І. Мазепу в Україні

В Україні православні церкви остаточно визначилися зі своїм ставленням до анафемі І. Мазепі. УАПЦ зробила це 1990 р., а УПЦ Київського патріархату – в 1994 р. У цих двох юрисдикціях, як і в їх правонаступниці – Православній церкві України – не виникало жодних сумнівів щодо недійсності московських анафем, тому панахиди за колишнім гетьманом вони звершували публічно та регулярно. Тієї самої позиції дотримується й Українська греко-католицька церква.

14 листопада 2007 р. свою позицію офіційно оприлюднила Українська православна церква, що перебувала в єдності з Московським патріархатом. Синод її, з одного боку бажаючи знайти рішення, а з іншого – воліючи не загострювати внутрішнє протистояння між патріотично налаштованою частиною пастви й адептами «руського мира», ухвалив відправити це питання на вивчення Богословської комісії¹³. Одразу по завершенні засідання я запитав у тодішнього предстоятеля УПЦ і голови Синоду митрополита Володимира (Сабодана), чи означає це рішення, що відтепер ті, хто вважає анафему недійсною, можуть молитися за упокій Івана Мазепи – і отримав позитивну відповідь.

¹² Послання собору єпископів святої Української греко-православної церкви в Канаді. URL: https://risu.ua/viznannya-nediysnoyu-anafemi-nakladenoji-na-getmana-ivana-mazepu_n33957

¹³ Журнал № 102 Священного Синоду Української Православної Церкви. URL: <https://sinod.church.ua/2014/01/15/zasidannya-14-listopada-2007-roku>

Молитва за І. Мазепу в Києво-Печерській лаврі

11 червня 2023 р. в день 325-річчя збудованої коштом Івана Мазепи та у прикрашеній його гербом Всехсвятській церкві над Економічною брамою Києво-Печерської лаври вперше було звершено публічну панахиду за колишнім гетьманом¹⁴. Провів її на той час в. о. намісника архімандрит Авраамій (Православна церква України). На відправі був присутній тодішній міністр культури та інформаційної політики Олександр Ткаченко.

* * *

Є всі підстави вважати, що анафема, застосована до гетьмана Івана Мазепи за наказом московського царя Петра I, не тільки не канонічна та недійсна, але й така, що не була сприйнята як на рівні вселенського православ'я (Константинопольський патріархат), так і у самій Російській православній церкві та в Українській православній церкві в єдності з Московським патріархатом. За відсутності офіційних рішень РПЦ та УПЦ про скасування анафема, але враховуючи все наведене вище, можна вважати її такою, що не була підтверджена церковною владою та, найголовніше, не була підтверджена і прийнята духівництвом і вірними в Україні. А це, згідно з традицією, дуже важливий фактор, який, наприклад, дає право церковним історикам і каноністам називати одні рішення церковної влади — правдивими та дійсними, а інші — помилковими й недійсними. Тож єдина причина, яка й досі спонукає деяких православних продовжувати наголошувати на дійсності анафема українському гетьманові Іванові Мазепі, це політична заангажованість (або щира віра) в неоімперські проекти сучасної російської влади та російської церкви.

¹⁴ У Лаврі вперше відбувся молебень за Івана Мазепу. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3721212-u-kievopecerskij-lavri-vperse-pomolilisa-za-upokij-ivana-mazepi.html>

УДК 001.5:7.0415:7.072(І. Мазепа)

Ольга КОВАЛЕВСЬКА

Інститут історії України НАН України
Київ, Україна
o.kovalevska2017@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4857-3388>

**РОЛЬ НАУКОВО-ТЕХНІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ
У ЗАПОБІГАННІ СТВОРЕННЮ
ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ФАЛЬСИФІКАТИВ
(НА ПРИКЛАДІ ОДНОГО
З «ПОРТРЕТІВ» ІВАНА МАЗЕПИ)**

Ідеться про роль науково-технічних експертиз у запобіганні створенню та популяризації фальсифікатів зображень видатних постатей минулого, зокрема Івана Мазепа. Внаслідок зростання суспільного інтересу до цього історичного діяча, виникла спокуса видавати за його автентичні портрети численні зображення сумнівного походження. На прикладі ґрунтовного дослідження одного з таких творів, котрий намагалися позиціонувати оригінальним портретом гетьмана роботи кінця XVII ст., доведено, що насправді це якісна підробка. Дошка, на якій його виконано, датована кінцем XIX – початком XX ст. Прототипом для створення самого образу стало зображення, датоване другою половиною XX ст. При науково-технічному та іконографічному дослідженні портрета з приватної колекції було порушено низку інших питань і проблем, які також потребують свого вирішення.

Ключові слова: портрети, стінописи, науково-технічні експертизи, приватна колекція, фальсифікати, Іван Мазепа.

Питання ефективності застосування науково-технічних експертиз під час здійснення іконографічних досліджень час від часу з'являються на сторінках наукової періодики¹, спеціалізованих збірників², а також

¹ Ковалевська О. Нові підходи до пошуку достовірних зображень гетьмана Івана Мазепа // Український історичний журнал. 2007. № 3. С. 152–167.

² Рижова О., Івакіна І., Распопіна В. Дослідження техніки і технології групи ікон з Успенського собору // Церква – наука – суспільство: питання

у вебпублікаціях широкого профілю³ тощо. Вирішальне значення ці експертизи мають не лише для встановлення реального віку твору, першопочаткового задуму автора, виявлення численних втручань у композицію, але й для виявлення підробок, створених недоброчесними «майстрами» з метою отримання матеріальної вигоди. Популяризація таких предметів може мати негативні наслідки, зокрема для формування адекватного образу відомих історичних постатей.

Відзначення річниць із дня народження, обрання на гетьманство та смерті Івана Мазепи, які стали традиційними не лише у середовищі української діаспори, але й у незалежній Україні, доводять, що інтерес до його постаті з роками не зменшується, а тільки зростає. Водночас сучасне українське суспільство вимагає від фахівців не просто правдивої інформації про біографію, діяльність і наслідки гетьманування Мазепи, але й пропозицій щодо адекватного відображення його образу у творах живопису, графіки, скульптури, стінописах храмів, у музейних експозиціях і приватних колекціях.

Допомогти вирішити це питання покликані науково-технічні експертизи, що здатні забезпечити зацікавлені середовища від купівлі фальсифікатів, популяризації їх через приватні музеї, або залучення до процесу виготовлення на їх основі пам'яток із невідповідним іконографічним образом українського гетьмана. Для проведення експертиз творів мистецтва, які перебувають у приватних зібраннях, а не у складі Національного музейного фонду України, слід отримати згоду власника колекції, гарантувати безпечне транспортування твору до реставраційної майстерні або лабораторії, оплати здійснених досліджень та підготовки відповідного експертного висновку. Втім, не завжди вдається здійснити необхідну експертизу завчасно. Тож виявлення фальсифікату, на підставі якого, наприклад, починають виготовляти пам'ятники, що побутують уже не у приватному, а в публічному просторі, відбувається із запізненням.

Оскільки в умовах зростання попиту на візуальну продукцію з образом І. Мазепи у художників або скульпторів не завжди є можливість перед початком роботи над власними творами докладно вивчити музейні колекції, вони іноді послуговуються зображеннями, що зберігаються у приватних зібраннях. Така практика стає дедалі більш поширеною в Україні. При використанні матеріалів із приватних колекцій варто переконатися в тому, що отримане іконографічне джерело автентичне, достовірне й відповідає результатам сучасних наукових досліджень з іконографії постаті, чий образ намагаються увічнити. Далеко не всі митці послуговуються консультаціями істориків. Через що іноді трапляються казуси.

Розповідь про один із таких випадків слід розпочати з того, що 2016 р. на Соборній площі в Полтаві, перед Свято-Успенським кафедральним собором було відкрито пам'ятник Іванові Мазепі (іл. 1). Авторами цього твору стали Микола та Назар Білики. Історія створення скульптури, встановленої на величому гранітному постаменті у вигляді дзвону, розпочалася ще 2007–2008 рр. Монумент мав

взаємодії: *Мат. сімнадцятої міжнар. наук. конф.* (28 травня – 1 червня 2019 р.). Київ, 2019. С. 230–234.

³ Терещук Г. Знахідка у Львові: під портретом польського короля Яна III Собеського виявили зображення невідомого аристократа. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/znayshly-nevidomuuy-portret-u-muzei/31095384.html>; Як реставрують твори живопису: досвід Львівського історичного музею. URL: <https://spadshchyna.lviv.ua/yak-restavruyut-tvory-zhyvopysu-dosvid-lvivskogo-istorychnogo-muzeyu/> та ін.

з'явитися у 2009 р. з нагоди 300-річчя військово-політичного виступу І. Мазепи. Натомість здійснити це тоді не вдалось, оскільки Росія саме розпочала масштабний тиск на політичні, інтелектуальні та культурні кола України з метою спільного відзначення ювілею Полтавської битви. Справа встановлення пам'ятника зависла аж до зміни вищого політичного керівництва й початку агресії Росії проти України у 2014 р.

Одразу після відкриття монумента його було піддано критиці з боку істориків і реконструкторів, оскільки твір містив чимало незрозумілих деталей, не притаманних козацькій добі української історії, а також відзначався низкою суто мистецьких рішень, що не могли бути обґрунтовані ані історичною відповідністю, ані антропологічними особливостями людського тіла, ані посиланнями на аналоги.

Чи не найбільше фахівців зацікавили загальний іконографічний образ гетьмана, його одяг та анатомічно нереальний жест правої руки, яка тримала булаву. Обидва скульптори, котрі працювали над фігурою й обличчям І. Мазепи, знані майстри своєї справи та не могли припуститися такої кількості помилок. Отже, це було обумовлено використанням якогось іконографічного джерела, що ним митці послуговувалися під час роботи.

Тож постало логічне запитання: яким саме іконографічним джерелом скористалися скульптори при створенні образу гетьмана? Тим більше, що воно було використане принаймні двічі: під час роботи над скульптурою, встановленою в Полтаві, а також при виготовлення погруддя І. Мазепи, яке згодом почали виставляти на художніх виставках (зокрема 2017 р. в київському Будинку художника).

Цим джерелом виявився портрет Івана Мазепи невідомого художника, фотокопію якого надав митцям для роботи один з українських приватних колекціонерів⁴. Власник стверджував, що оригінал цього портрета датується кінцем XVII ст. Написаний він був на дерев'яній дошці овальної форми (розмір 22,6 × 17,8 см) і придбаний на одному з антикварних ринків Києва (іл. 2). Зберігався загорнутим в оксамитову тканину вишневого кольору. Власник погодився надати цей предмет зі своєї збірки українських старожитностей для проведення низки науково-технічних експертиз, аби перевірити автентичність і дізнатися його справжній вік.

Оскільки Національний науково-дослідний реставраційний центр України не приймав приватні замовлення, портрет було відправлено в Бюро науково-технічних експертиз «Артлаб». Візуальне обстеження лицьового та зворотного боків, а також аналіз форми свідчили про те, що він не міг походити з кінця XVII ст., однак слід було у цьому переконатися.

Портрет піддали низці спеціальних досліджень методами оптичної та цифрової мікроскопії, в ультрафіолетовому світлі за допомогою променів Вуда, інфрачервоної рефлектографії, рентгено-флуоресцентного аналізу й інфрачервоної спектроскопії з перетворенням Фур'є. Всі дослідження провели співробітниці «Артлаб» кандидатки хімічних наук С. Біскулова та О. Андріанова.

Завдяки візуальним та мікроскопічним обстеженням твору було встановлено, що портрет написано на цільному шматку деревини листяної породи, тонованому фарбою двох кольорів. Зворот дошки суттєво пошкоджений комахами. Через це її поверхня зазнавала певних реставраційних втручань, що призвело до її потоншення. Жодних написів або дати виявлено не було. Натомість з'ясувалося, що у фарбах помітні дрібні зерна неорганічних пігментів однорідного фабричного

⁴ На його прохання прізвище не розкривається.

мелення⁵. Крім того, виявилось, що кракелюр, який вкривав позолочену раму, мав не природне, а штучне походження⁶.

При дослідженні в ультрафіолетових променях було виявлено свіжі реставраційні втручання та помічено підготовчі малюнки. На звороті портрета виявлено напис флуоресцентними чорнилами «СО 24». Його, найвірогідніше, нанесено незадовго до часу проведення експертизи, адже він зберігав суттєву яскравість⁷. Скоріше за все, це аббревіатура, якою в музейній практиці позначають предмети спеціального обліку. Відомо, що речі, які повністю або частково склалися з дорогоцінних металів чи каміння, а також ті, які містили подібні матеріали, обліковували у спеціальній книзі. За радянських часів такі предмети маркувалися аббревіатурою «СУ» («спеціальний учёт»)⁸, нині послуговуються позначкою «СО» («спеціальний облік»). Тож експонати мали по суті три номери: вхідний, групи зберігання і спеціальний.

Виявлений на звороті напис дозволяє висунути гіпотезу про те, що досліджуваний портрет міг бути написаний на дошці від старовинної ікони, оздобленій шатами з дорогоцінних металів (наприклад, срібла). Фарбовий шар образу міг не зберегтися або бути настільки пошкодженим, що не підлягав реставрації. З цієї причини дошку могли списати з музейного обліку, відтак вона могла потрапити до рук недоброчесних «майстрів». Натомість шати ікони й надалі можуть перебувати в колекції якоїсь музейної установи⁹. Відстежити шлях дошки після списання з фондів спецобліку музею до тієї людини, котра надала їй друге життя, практично неможливо.

Повертаючись до портрета, слід зазначити, що при візуальному обстеженні виявлено, що розташоване на його звороті кріплення сучасне, оскільки на самій дошці жодних залишків старого не було. Під час проведення дослідження в ультрафіолетових променях факт наявності сучасного кріплення підтверджено.

Крім описаних вище досліджень, для проведення спектроскопії портрета фахівці «Артлаб» взяли десять проб фарбового шару та ґрунту з основної частини, а також дві – з рамки. В результаті було зроблено висновок, що для його написання використано стару пошкоджену дошку, вік якої 100–120 років (а не понад 300). Стан висихання фарби свідчив про те, що портрет не міг бути виконаний раніше кінця XIX – початку XX ст.¹⁰ Таким чином, можна констатувати, що ми маємо справу з фальсифікатом, створеним навмисно як підробка під давній портрет із метою отримання фінансової вигоди.

Власник, отримавши на руки експертний висновок, був неприємно вражений результатами, адже придбаний ним свого часу портрет виявився «новобором», виконаним на старій дошці з використанням технологій зістарення зображення.

⁵ Якби портрет був написаний у XVII ст., то мелення мало здійснюватися виключно вручну, а не мати фабричне походження.

⁶ Экспертное заключение (Экспертный вывод) Бюро научно-технической экспертизы, 2013. С. 1–3.

⁷ Експертиза проводилася 20 травня 2013 р.

⁸ Див. затверджені наказом Міністерства культури СРСР від 17 липня 1985 р. № 290 «Инструкции по учёту и хранению музейных ценностей, находящихся в государственных музеях СССР».

⁹ Висловлюю щире вдячність співробітниці Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» Анні Яненко за роз'яснення та надану інформацію щодо змісту аббревіатури.

¹⁰ Экспертное заключение (Экспертный вывод). С. 6.

За правилами професійної доброчесності він міг використовувати цей «артефакт» під час організації приватних чи публічних показів / виставок лише із зазначенням справжнього віку картини, визначеного фахівцями. Тобто як уявне зображення Мазепи, датоване кінцем XIX — початком XX ст. Віддаючи належне колекціонеріві, зазначимо, що від 2013 р. (тобто часу проведення експертизи) він жодного разу не виставляв цю річ у публічному просторі.

Намагаючись з'ясувати, який саме іконографічний тип образу І. Мазепи було представлено на портреті, маємо звернути увагу на те, що поза портретованого неприродна й суттєво нагадує манеру зображення гетьманів із булавою, притаманну кріпосним художникам та копіїстам XIX ст. Водночас методом візуального зіставлення вдалося встановити факт наявності одного й того самого іконографічного типу обличчя на аналізованому нами портреті кінця XIX — початку XX ст. та листівці середини XX ст., виданій Українським національним музеєм у Чикаго (УНМ) (іл. 3). Останню було створено та використано під час урочистих заходів, які у великій кількості проводилися в діаспорі 1959 р., коли відзначалася 320-та річниця народження Івана Мазепи та 250-ті роковини його смерті.

Певний час історики й мистецтвознавці, посилаючись на редакційні матеріали, підготовлені Калеником Лисюком — засновником згаданого чиказького музею й видавцем часопису «Музейні вісті»¹¹, а також на присвячену портретам І. Мазепи статтю Теодора Мацьківа 1959 р.¹², вважали, що автором зображення на листівці був В. Масютин¹³. Однак його оригінальна гравюра з портретом гетьмана була створена значно раніше¹⁴ і стилізована під барокові зразки XVIII ст. (іл. 4). Під зображенням розміщувалася інскрипція: «Ясновельможний пан Мазепа, Князь Війська Запорозького, гетьман всієї України». Ймовірно, саме цей напис, повторений на листівці, спонукав думати, що авторство належить В. Масютину. К. Лисюк зазна-

¹¹ 250-ліття — велика річниця — не забудьте // Музейні вісті. 1959. I-II квартал. Рік V. Ч. 1. С. 39.

¹² Мацьків Т. Портрети Івана Мазепи // Український православний календар. 1959. С. 103–110.

¹³ Масютин Василь Миколайович (1884–1955 рр.) — графік, медальєр, гравєр. Дитячі роки провів на Чернігівщині, звідки походив його батько. Опинившись в еміграції, мешкав у Берліні. Працювати над медалями почав у 1920-х рр., довівши на 1944 р. їх число до 48. По Другій світовій війні продовжував роботу, яка тривала до кінця життя митця. Станом на сьогодні відомі 65 медалей на українську тематику. У 1933 р. виконав гравюру з портретом І. Мазепи у стилі барокових зразків XVIII ст., яку було подаровано П. Скоропадському, після смерті котрого вона зберігалася в родині колишнього очільника Української Держави. На початку 1990-х рр. О. Отт-Скоропадська передала її Музею гетьманства в Києві. Згодом на основі твору В. Масютина постали численні копії та інтерпретації.

¹⁴ К. Лисюк у спогадах про події 1920-х рр. наполягав на 1929 р. Однак під основним зображенням на гравюрі, яка нині зберігається в Музеї гетьманства в Києві (принагідно висловлюю щире вдячність заступниці директорки Людмили Бевз за можливість оглянути оригінал твору), є авторський підпис «В. Масютин, 1933». На користь саме цієї дати говорять і результати вивчення музейними працівниками спадщини митця. Йдеться про виявлення матеріалів особового походження, які дозволяють стверджувати, що В. Масютин працював над створенням галереї портретів гетьманів. Складність цієї роботи згодом спонукала його відмовитися від виготовлення гравюру, зосередившись на медалях, що було простіше, швидше й дешевше.

Ил. 1. Скульптори Микола та Назар Білики. Пам'ятник гетьману Івану Мазепі, 2009 р. (Полтава)

Ил. 2. Невідомий художник. Портрет Івана Мазепи, (?). Походження: приватна колекція. (Київ)

Ил. 3. Микола Битинський (?). Портрет гетьмана Івана Мазепи, 1959 р. (Чикаго)

Ил. 4. Василь Масютин. Портрет гетьмана Івана Мазепи, 1933 р. (Мюнхен – Київ)

Ил. 5. Зображення Івана Мазепи на західній стіні Успенського собору Києво-Печерської лаври, поч. 2000-х рр. (Київ)

чав, що, перебуваючи в Берліні в 1929 р., він відвідав В. Масютину, з яким вони обговорили справу «видання образів наших гетьманів, і тоді же В. Масютин почав цю працю»¹⁵. На основі зібраних іконографічних матеріалів гравер створив доволі цікавий образ гетьмана в момент, коли він розривав договір із Петром I.

У 1959 р. для відзначення 320-річчя з дня народження та 250-х роковин із дня смерті І. Мазепи Український національний музей у Чикаго вирішив видати листівку з портретом гетьмана та пам'ятну медаль роботи того ж майстра розміром у пів американського долара. Листівки мали бути синього та брунатного кольору. Однак сам В. Масютин уже не міг узяти участі у цій роботі, адже графік помер 1955 р. Водночас із моменту створення УНМ 1954 р. з ним активно співпрацював інший відомий український художник, графік, уніформіст та геральдист Микола Битинський, котрий від 1951 р. проживав у Канаді. Саме він виконав на замовлення музею значки, медалі, марки з його символікою, назвою, тематикою музейних відділів. Між іншим, на марці, присвяченій козацькій добі, було використано зображення герба І. Мазепи «Курч». Тож можна цілком погодитися з версією архівістки УНМ Г. Парасюк¹⁶, що автором зображення на листівці міг бути саме М. Битинський, який спростив і дещо видозмінив масютинську гравюру для потреб малої графічної форми.

¹⁵ Лисюк К. Портретографія великого гетьмана І. Мазепи // Музейні вісті. 1959. I–II квартал. Рік V. Ч. 1. С. 17.

¹⁶ Висловлюю щирю вдячність Галині Парасюк за надані матеріали та фахові консультації.

Аналізуючи зображення І. Мазепи на згаданій листівці, слід звернути увагу на те, як він тримає булаву. Це відрізняється від жесту на аналізованому нами портреті. Натомість відрух руки гетьмана на листівці та на пам'ятнику, встановленому в Полтаві, ідентичні. Тож можна констатувати, що риси обличчя І. Мазепи скульптори запозичили з фотокопії портрету на старій дошці, а жест — з листівки. Враховуючи той факт, що образи гетьмана на портреті та на листівці видання УНМ схожі, а саме зображення на дошці є «новоробом», цілком імовірно, що в основі цього портрета могла бути та сама листівка 1959 р.

Оскільки й В. Масютин, як автор гравюри 1933 р., і М. Битинський, як вірогідний автор листівки 1959 р., використовували під час своєї роботи автентичні та достовірні портрети І. Мазепи, а саме малюнок із твору Самійла Величка та портретну гравюру Мартіна Бернігерота 1706 р., образ, створений М. і Н. Біликами, має право на існування. Однак не слід забувати, що загалом він став наслідком мистецької інтерпретації не стільки автентичних джерел початку XVIII ст., скільки бачення образу званого гетьмана графіками ХХ ст. Тож у цьому конкретному випадку використання подробиць принципово не вплинуло на формування загального образу державника, дипломата, військового діяча та мецената, оскільки саме таким бачили очільника Гетьманщини обидва згадані митці ХХ ст. (тобто В. Масютин та М. Битинський).

Водночас випадки послуговування фальсифікатами при створенні образу Івана Мазепи не поодинокі. Один із прикладів: історія з появою отриманого за допомогою графічного редактора Photoshop зображення гетьмана у сучасному стінописі Успенського собору Києво-Печерської лаври (іл. 5). Його створено на основі портрету Мазепиного сучасника — великого гетьмана литовського Казимира Яна Сапіги (1637–1720 рр.). Оскільки під час підготовки до розпису відбудованого храму зібрані художниками матеріали не було піддано ані історичній, ані мистецтвознавчій, ані науково-технічній експертизі, нині в головному лаврському соборі ліворуч від входу міститься хибне зображення, яке, до того ж, спотворює образ реального історичного діяча.

Тож, підсумовуючи, слід зазначити, що обстеження представленого приватним власником як «портрет Івана Мазепи кінця XVII ст.» зображення свідчать, що насправді це «новороб», створений на дошці, датованій кінцем XIX — початком ХХ ст. У ході пошуку взірця, який недоброчесні «майстри» використали для подробиць, було зроблено припущення, що це могла бути листівка, видана 1959 р. Українським національним музеєм у Чикаго, а її автором міг бути графік М. Битинський. Сучасні скульптори М. та Н. Білики, які створили пам'ятник Іванові Мазепі для Полтави, послуговувалися не автентичним джерелом XVII ст., а фальсифікатом. Конкретно у цьому випадку вказаний факт суттєво не вплинув на формування гідного образу гетьмана, який відповідав би історичним реаліям. Адже використаний ними взірець насправді виявився уявним образом, створеним провідними українськими митцями ХХ ст. на основі достовірних іконографічних матеріалів. В інших випадках, зокрема під час підготовки розпису Успенського собору Києво-Печерської лаври, ігнорування нагальності науково-технічних експертиз і консультацій фахівців призвело не лише до поширення історичної помилки, але й до популяризації хибного візуального образу гетьмана, який не відповідає свідченням писемних та іконографічних джерел кінця XVII — початку XVIII ст.

ПАНЕЛЬ III

УДК 93/94+82-312.6 (М. Контський)

В'ячеслав СТАНІСЛАВСЬКИЙ

Інститут історії України НАН України

Київ, Україна

vvslavaaa@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-4688-5978>

МАРЦИН КОНТСЬКИЙ – ЛЮДИНА ЧАСІВ ІВАНА МАЗЕПИ: ШТРИХИ ДО ІСТОРІЇ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ

Глибоке вивчення часів гетьманування Івана Мазепи передбачає студіювання життя й діяльності людей як з українського середовища, так і з теренів сусідніх держав. Однією з непересічних постатей того періоду в контексті воєнних та політичних подій був Марцин Контський. Він досяг високого становища в Речі Посполитій завдяки власним талантам і праці, ставши генералом коронної артилерії, краківським каштеляном. Водночас був знаковою фігурою й в українській історії, адже виконував обов'язки старости з часу повернення Кам'янець-Подільського з-під влади Османської імперії. Нижче висвітлюється життєвий шлях М. Контського, особливо воєнні справи, що стосувалися Поділля. Приділено увагу певним особистим рисам, сім'ї, насамперед взаєминам із дружиною Урсулою Денгофф. Згадуються також контакти з І. Мазепою.

Ключові слова: Марцин Контський, Урсула Денгофф, Іван Мазепа, Річ Посполита, Османська імперія, Кам'янець-Подільський, артилерія.

Студіювання епохи, в якій жив та діяв Іван Мазепа, відкриває все нові перспективи як у віднайденні ще не оприлюднених джерел, так і в більш глибокому вивченні певних осіб, подій, процесів. Звернення до історії добре знаного в ті часи Кам'янець-Подільського на зламі XVII та XVIII ст. актуалізувало потребу ознайомлення з життєвим шляхом вельми цікавої і значущої особи, тісно пов'язаної з цим містом, з історичними подіями в Україні загалом, а ще й персонально знайомої з гетьманом І. Мазепою. Цією людиною був помітний у воєнно-політичних подіях у Речі Посполитій, починаючи з 1660-х рр., Марцин Казимир Контський (1635/1636–1710 рр.) (іл. 1). Від 1680-х рр. і впродовж

першого десятиліття XVIII ст. його життя й діяльність дедалі більше були пов'язані як із Поділлям, так і Кам'янцем. При цьому треба зауважити, що в нашій історіографії М. Контський згадується лише зрідка. Польська ж натомість присвятила йому чимало уваги, що цілком зрозуміло, адже він був дуже відомим діячем у Речі Посполитій і його зусилля неабияк прислужилися саме цій державі. Але вже з віддаленої історичної перспективи спадщину М. Контського можна значною мірою розглядати не лише як польську, але й як українську.

Насамперед нагадаємо найважливіші моменти життя й кар'єри М. Контського, а надалі акцент робитимемо на його справах, котрі стосувалися Кам'янця-Подільського. Отже, народився він у 1635 чи 1636 р., навчався у Краківській академії, а в 1653 р. був відправлений королем Яном II Казимиром разом із двома іншими молодими шляхтичами до Франції та Нідерландів для опанування військової справи й загалом

зادля здобуття різноманітних знань і досвіду. До Речі Посполитої він повернувся 1656 р. Уже перед 1658 р. за воєнні заслуги став подільським підстолюєм, однак у вересні того ж року зазначений уряд покинув. Поряд з участю в інших кампаніях, Контський воював і з українцями в 1660, 1663–1664 та 1667 рр. У 1663 р. він уже був драгунським підполковником. У 1665 р. за здобутки, зокрема у справі боротьби з конфедератами (рокош Любомирського), монарх довірив Контському посаду генерала коронної артилерії¹. Причому він обіймав її найдовше за своїх попередників та наступників – аж до власної смерті. Водночас, як для другої половини XVII ст., його прийнято вважати творцем «професійного і сучасного корпусу коронної артилерії»².

Марцин Контський відзначився в низці відомих воєнних подій, зокрема в битвах під Хотиним 1673 р., Журавном 1676 р., поході на Буковину 1685 р., мол-

Ил. 1. Даниель Шульц. Портрет Марцина Контського, 1665 р. URL: www.wilanow-palac.art.pl

¹ Nagielski M. Marcin Kazimierz Kątski – generał artylerii koronnej w służbie króla i Rzeczypospolitej (1656–1710) // *Studia Artyleryjskie*. T. 4. Toruń, 2012. S. 133–138; Salamon P. Marcin Kazimierz Kątski (1635–1710): Zarys biograficzny. Kraków, 2013. S. 31, 34, 36–37, 39–44, 53–54; Antoń R. Ród Kąckich vel Kątskich z Kątów H. Brochwicz: Przyczynek do dziejów rodów rycerskich Małopolski: Studium historyczno-genealogiczne od połowy XIV wieku. Krosno, 2021. S. 75–79. Призначення М. Контського на посаду генерала коронної артилерії відбулося після смерті його попередника Яна Фромгольда (Fromhold Jan Wolff von Ludinghausen Wolff), яка сталася 20 грудня 1665 р. (див.: *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku: Spisy*. T. IX: Inflanty. Urzednicy inflancyy XVI–XVIII wieku / Oprac. K. Mikulski, A. Rachuba. Kórnik, 1994. S. 180, 285).

² Wagner M. “Lud ognisty” dawnej Rzeczypospolitej: *Studia z dziejów artylerii polskiej XVII wieku*. Zabrze; Tarnowskie Góry, 2022. S. 13–15, 24.

давській кампанії 1686 р. В битві під Віднем 1683 р. командував польською артилерією. За свої заслуги 1684 р. отримав уряд київського воєводи. Також є свідчення про те, що після гучної перемоги над турками в 1683 р. Марціна Контського запрошували до Венеції з пропозицією очолити флот³.

Після смерті Яна III Собеського Контського розглядали можливим кандидатом на королівський трон⁴. Сам же він підтримав принца Франсуа Луї де Бурбона-Конті як претендента від Людовика XIV. Після його відмови генерал був заарештований прибічниками переможця, тобто Августа II Сильного, однак уже у травні 1698 р. Контський визнав владу нового короля⁵. На його користь свідчить той факт, що Франсуа Луї де Бурбон-Конті вирізняв його як одного з нечисленних своїх прибічників у Речі Посполитій, яким він міг довіряти й до чийх порад прислухався⁶.

У воєнних та політичних подіях початку XVIII ст. М. Контський підтримував повстання в Угорщині проти Габсбургів, яке очолював трансильванський князь Ференц II Ракоці. Він був особисто знайомий із Контським, називав його «сердечним приятелем»⁷. У 1702 р. генерал відзначився в битві під Клішовим⁸.

Ще одним цікавим фактом із біографії майбутнього кам'янецького старости було те, що в молодості він був знайомий з Іваном Мазепою. Вони були майже ровесниками з різницею лише в кілька років. Обидва перебували на навчанні в Голландії, куди, так само, як і до Франції, їх відправив король Ян II Казимир. Разом були в нідерландському місті Девентер у 1657 р., що, нібито, вказано в паперах Контського⁹. Втім, принаймні дата виглядає сумнівною, адже Марцін повернувся до Польщі в 1656 р.

Розмірковуючи щодо правдивості свідчень про зазначену поїздку Мазепа з його супутниками до країн Західної Європи, О. Сокирко висловився дуже слушно на її

³ Nagielski M. Marcin Kazimierz Kątski – generał artylerii koronnej w służbie króla i Rzeczypospolitej (1656–1710). S. 140, 143–145; Salamon P. Marcin Kazimierz Kątski (1635–1710). S. 75–78, 80, 82–84, 93–97, 106–116, 157–163, 165–168, 218; Wagner M. "Lud ognisty" dawnej Rzeczypospolitej. S. 228–233; Antoń R. Ród Kąckich vel Kątskich z Kątów H. Brochwicz. S. 83, 84–85, 89–94.

⁴ Konarski K. Marcin Kątski, kasztelan krakowski, generał artylerii i piechoty koronnej // Przegląd Narodowy: miesięcznik poświęcony zagadnieniom życia narodowego w zakresie politycznym, naukowym, społecznym, literackim i artystycznym. Warszawa; Lwów, 1911. R. IV. T. VII. № 6. S. 682–684; Salamon P. Marcin Kazimierz Kątski (1635–1710). S. 182–185.

⁵ Nagielski M. Marcin Kazimierz Kątski – generał artylerii koronnej w służbie króla i Rzeczypospolitej (1656–1710). S. 145; Salamon P. Marcin Kazimierz Kątski (1635–1710). S. 185–187, 189–191; Antoń R. Ród Kąckich vel Kątskich z Kątów H. Brochwicz. S. 127.

⁶ Skrzypiet A. «co dnia czynią mi nowe propozycje» – korespondencja Franciszka Ludwika, księcia Conti, z okresu jego wyprawy do Polski jesienią 1697 roku // Wieki Stare i Nowe. Katowice, 2016. T. 11. S. 58–59, 61–62.

⁷ Nagielski M. Marcin Kazimierz Kątski – generał artylerii koronnej w służbie króla i Rzeczypospolitej (1656–1710). S. 147.

⁸ Przyboś A. Marcin Kazimierz Kątski (Kącki, Kontski) h. Brochwicz // Internetowy Polski Słownik Biograficzny. URL: <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/marcin-kazimierz-katski-h-brochwicz-1636-1710-kasztelan-krakowski>; Salamon P. Marcin Kazimierz Kątski (1635–1710). S. 207–209, 211; Antoń R. Ród Kąckich vel Kątskich z Kątów H. Brochwicz. S. 139.

⁹ Otwinowski E. Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II od roku 1696–1728. Kraków, 1849. S. 169; Кентржинський Б. Мазепа. Київ, 2013. С. 98, 433–434; Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. Мюнхен, 1988. С. 11–12.

відповідність часу та обставинам: «Так чи інак, але ці згадки видаються доволі реалістичними, адже відвідини арсеналів і збройних мануфактур належали до канонічного набору тогочасних освітніх мандрівок східноєвропейської молоді. До того ж у цьому разі йшлося про шляхетних, але бідних і не родовитих молодих людей, для яких більше заглиблення в технічні тонкощі військових наук мало особливе значення з перспективи майбутньої кар'єри»¹⁰.

Відомо про ще один епізод, коли відбувся контакт між М. Контським та І. Мазепою. Сталося це в 1695 р.: тоді перший звертався листом до другого. Спочатку про передісторію цього сюжету. У третьому шлюбі сестра українського гетьмана Олександра була одружена зі шляхтичем, на той час земським суддею Київського воєводства Яном Войнаровським, з яким мала сина Андрія. Незгоди з чоловіком на релігійному ґрунті (а він був католиком) призвели до переїзду сестри з двома пасербицями й сином до Києва, до матері в монастир, що стало можливим за дозволом царського уряду. Після цього Я. Войнаровський клопотався про повернення дружини з дітьми, однак вона невдовзі, в 1695 р., померла. Тоді суддя заохотив повернути сина, але й Андрій залишився при гетьмані¹¹.

Примітно, що у справі повернення дружини з дітьми Я. Войнаровський звертався до королівського престолу та ряду найвищих урядовців Речі Посполитої, що спричинило появу кількох послань до І. Мазепи, окрім листа від самого судді. Такі звернення склали великий коронний гетьман Станіслав Ян Яблоновський, польний коронний гетьман Фелікс (Щенсний) Казимир Потоцький, великий литовський гетьман Казимир Ян Сапіга, польний литовський гетьман Юзеф Богуслав Слушка, якийсь Ян Коса, а також Марцин Контський. Причому у своєму посланні (датується 23 березня 1695 р.) останній згадував їхню з Іваном дружбу в молоді роки¹².

Отже, молоді І. Мазепа й М. Контський певний час були поруч і, розминувшись на подальших життєвих шляхах, уже у старшому віці обіймали високі позиції у своїх країнах. Це свідчить про те, що за рахунок наполегливої праці вони змогли значно розвинути власні природні здібності та вдало скористатися можливостями, які їм випали. Історія ж їхньої поїздки до Західної Європи потребує додаткових джерел, котрі неодмінно додадуть багато цікавого до історії життя як Мазепи, так і Контського.

Наступний, вартий уваги, сюжет із біографії М. Контського стосується історії Кам'янця-Подільського, з яким генерал міцно був пов'язаний ще від часу завоювання міста турками. Відомо, що в 1672 р., перед турецькою облогою, Контський був одним із діяльних керівників підготовки Кам'янця до оборони, а ось доставити до подільської твердині додаткову артилерію зі Львова він не встиг через брак

¹⁰ Сокирко О. Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648–1764. Київ, 2023. С. 712.

¹¹ Письма к гетману Мазепе об его сестре, госпоже Войнаровской / Сообщ. Беляев И. // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Вып. 5. Москва, 1848. С. 67–70; Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы // Исторические монографии и исследования. Т. 16. Санкт-Петербург, 1885. С. 71–72; Винар Л. Андрій Войнаровський. Мюнхен; Клівленд, 1962. С. 12–13; Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku: Spisy. T. III: Ziemie ruskie. Z. 4: Urzędnicy województw Kijowskiego i Czernihowskiego XV–XVIII wieku / Oprac. E. Janas, W. Kłaczewski. Kórnik, 2002. S. 56.

¹² Письма к гетману Мазепе об его сестре, госпоже Войнаровской. С. 67–70.

коштів. Про це писав того ж року у своїх листах великий коронний гетьман Ян Собеський¹³. Водночас є думка, що генерал свідомо не поспішав із гарматами до Кам'янця, адже розумів, що місто впаде й турки заволодіють привезеною ним додатково артилерією¹⁴.

У 1687 р. М. Контський командував підготовкою артилерії до виправи та її діями під Кам'янцем-Подільським. Відомо, що на початку вересня того ж року впродовж кількох днів польські гармати доволі ефективно обстрілювали місто¹⁵. В одній із маєтностей генерала – селі Дроздовичах – перед цим походом збиралися артилеристи й ремісники, яких наймали у Кракові, Варшаві та Мальборку¹⁶.

З діяльністю М. Контського пов'язана й поява нової фортеці на перешийку між Дністром і Збручем, яка отримала назву Окопи Святої Трійці. Вона мала прислужитися блокуванню підвладного туркам Кам'янця-Подільського та, загалом, сприяти поверненню міста під польську владу. Генералові належали терени, де будувалося укріплення, він брав участь у створенні його загального плану та саме під його керівництвом у вересні 1692 р. там розпочалися земляні роботи¹⁷. Відомо також, що за клопотанням Контського перед королем у 1695 р. було перенесено переправу через Дністер, яка знаходилася під Окопами, оскільки нею часто користувалися яничари з Хотина, прямуючи до Кам'янця та загрожуючи польським залагам Окопів і Жванця¹⁸. Окрім Окопів для воєнних дій проти турків, котрі займали Кам'янець, у 1684–1699 рр. використовувалося й більш віддалене спадкове володіння Контського – Кривче із замком¹⁹.

Уряд подільського старости Марцин Контський отримав ще в 1676 р. за рішенням коронаційного сейму. Однак формальне значення посади через осман-

¹³ Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. T. I. Cz. II / Zebrał i wydał F. Kluczycki. Kraków, 1881. S. 1029, 1055; Nagielski M. Marcin Kazimierz Kątski – generał artylerii koronnej w służbie króla i Rzeczypospolitej (1656–1710). S. 140; Salamon P. Marcin Kazimierz Kątski (1635–1710). S. 71.

¹⁴ Antoń R. Ród Kąckich vel Kątskich z Kątów H. Brochwicz. S. 82–83.

¹⁵ Gazette de France. Paris, 1687. № 29. P. 353; Maroń J. Kilka uwag o niefortunnej kampanii 1687 r. // Acta Universitatis Wratislaviensis. № 1100: Historia. T. LXXIV. Wrocław, 1990. P. 100, 102; Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet Kamieniecki 1672–1699. Warszawa, 1994. S. 114; Dupont F. Pamiętniki historii życia i czynów Jana III Sobieskiego. Warszawa, 2011. S. 311, 313–314; Salamon P. Marcin Kazimierz Kątski (1635–1710). S. 168–169.

¹⁶ Wagner M. “Lud ognisty” dawnej Rzeczypospolitej. S. 38, 180. Зазначене село Перемишльської землі Руського воеводства генерал отримав за заслуги у війні з Османською імперією згідно з рішенням вального сейму 1677 р. (див.: Volumina Legum. T. V. Petersburg, 1860. P. 242–243).

¹⁷ Marcinek R. Okopy Świętej Trójcy // Teka Komisji Urbanistyki i Architektury. T. 27. Kraków, 1995. S. 218–219. Існує припущення, що проект фортеці в Окопах виконав, як і керував її будівництвом, архітектор, військовий інженер голландського походження Тильман (див.: Mossakowski S. Tylman z Gameren (1632–1706): twórczość architektoniczna w Polsce. Warszawa, 2012. S. 19–20, 233).

¹⁸ Wagner M. “Lud ognisty” dawnej Rzeczypospolitej. S. 86–87.

¹⁹ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. T. XXII: Lauda sejmikowe. T. III: Lauda wiszeńskie 1673–1732 r. / Oprac. A. Prochaska. Lwów, 1914. S. 47; Czołowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego. Tarnopol, 1926. S. 82–83; Rąkowski G. Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej. Cz. II: Podole. Pruszków, 2006. S. 212–213.

ську окупацію краю наповнилося змістом значно пізніше, коли 1699 р. він очолив комісію, яка приймала Кам'янець-Подільський від турків²⁰. Саме Контському було вручено ключі від міських брам, а він своєю чергою подарував кам'янецькому Каграману Мустафі-паші на згадку діамантовий перстень, знявши його зі свого пальця²¹. З Марцином Контським пов'язана також легенда, яка стосується передачі Кам'янця полякам. Вона оповідає про спробу кам'янецького паші знищити місто, підірвавши запаси пороху, та про героїчний учинок генерала, котрий голіруч зумів загасити запалений смолоскип чи то гніт²².

Марцин Контський був кам'янецьким старостою до своєї смерті в 1710 р., а водночас залишався генералом коронної артилерії та обіймав інші високі посади: з 1684 до 1702 рр. київського, потім, у 1702–1706 рр. — краківського воєводи; з 1706 р. він став краківським каштеляном²³. Тут варто нагадати про роль останнього уряду в політичній структурі Речі Посполитої. Людина, яка посідала його, водночас займала дуже високу позицію у сенаті — верхній палаті двопалатного вального сейму. Сенатори засідали в ієрархічному порядку та в такому ж порядку висловлювалися: перші сімнадцять місць належали духовним особам, далі розташовувалися світські, найвищу позицію серед котрих займав саме краківський каштелян, і на нарадах найближче до короля, з-поміж інших світських сенаторів, сидів саме він²⁴. Надання цієї посади Марцинові Контському було обумовлено тією вірністю, яку виявив генерал щодо короля Августа II Сильного²⁵.

Історичні документи зберегли цікаве свідчення прихильності Марцина Контського до подільського міста-фортеці. Так, французький посол у Варшаві маркіз ді-Ерон, шукаючи можливості для підтримки Ференца II Ракоці — очільника майбутнього повстання 1703–1711 рр. в Угорщині проти імперії Габсбургів, у своєму донесенні у січні 1702 р. звертав увагу на те, що можна отримати від Контського, використовуючи його слабкість, а саме особливу увагу до Кам'янця: «Від київ-

²⁰ Stolicki J. Egzulanci podolscy (1672–1699): znaczenie uchodźców z Podola w życiu politycznym Rzeczypospolitej. Kraków, 1994. S. 31–32, 140; Stolicki J. Powrót Podola do Polski // *Balkanica Posnaniensia. Acta et Studia*. T. XIII. Poznań, 2003. P. 136; *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku: Spisy*. T. III: Ziemie ruskie. Z. 3: *Urzednicy podolscy XIV–XVIII wieku* / Oprac.: E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka. Kórnik, 1998. S. 133.

²¹ *Pamiętnik Jana Stanisława Jabłonowskiego wojewody ruskiego*. Lwów, 1862. S. 105; Konarski K. Marcin Kątski, kasztelan krakowski, generał artylerji i piechoty koronnej. S. 700–701.

²² Konarski K. Marcin Kątski, kasztelan krakowski, generał artylerji i piechoty koronnej. S. 701–702; Salamon P. Marcin Kazimierz Kątski (1635–1710). S. 201–202.

²³ *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku: Spisy*. T. X: *Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku* / Oprac. K. Chłapowski, S. Ciara, L. Kądziała, T. Nowakowski, E. Opaliński, G. Rutkowska, T. Zielińska. Kórnik, 1992. S. 37, 173; *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku: Spisy*. T. III: *Ziemie ruskie*. Z. 3. S. 133.

²⁴ Koneczny F. *Dzieje administracji w Polsce w zarysie*. Wilno, 1924. S. 176–178; Kallas M. *Historia ustroju Polski*. Warszawa, 2007. S. 138–140; Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. *Historia ustroju i prawa polskiego*. Warszawa, 2009. S. 242, 244–245; Kochanowski J., Nowicka A., Stachera M. *Senat wczoraj i dziś: sinusoida o wykresie nieregularnym*. Warszawa, 2022. S. 25.

²⁵ Nagielski M. Marcin Kazimierz Kątski — generał artylerji koronnej w służbie króla i Rzeczypospolitej (1656–1710). S. 147.

ського воєводи можна дістати артилерію, якщо дамо йому дещо на кам'янецьку твердиню, до котрої він прив'язаний як до коханки»²⁶.

До характеристики Марціна Контського як людини, схильної до постійного вдосконалення своїх професійних навичок, важливо додати, що він мав особисту бібліотеку, яка була порівняно невеликою – складалася з кількох десятків книжок. Із 37 відомих нам назв 18 стосувалися фортифікації, 8 – артилерії, 6 – військової теорії, 5 – кавалерії. Ці видання побачили світ у XVII ст. в різних країнах Західної Європи. Більшість із них французькою, італійською та німецькою мовами²⁷. Польський дослідник П. Саломон звернув увагу на опис франкомовного підручника з артилерії з численними малюнками різноманітних фортифікацій, певно, зробленими рукою генерала²⁸. Ці малюнки мають чітко виражений технічний і прикладний характер. Є дані й про те, що, дбаючи про свої книжки, в 1703 р. М. Контський замовляв для двох із них нові обкладинки²⁹. За припущенням М. Ваґнера, його бібліотека зберігалася в Кам'янці, але частина її могла бути або у Львові, або у Дроздовичах³⁰.

Цікавий також факт передачі генералом у 1688 р. до Ягеллонської книгозбірні турецького молитовника, який опинився в нього під час походу 1685 р. Йшлося про виконання взятого М. Контським на себе зобов'язання відсилати до цієї бібліотеки турецькі книжки, що потраплять до його рук³¹. Передавання, вірогідно, було здійснено через дружину генерала.

На схилку життя Марціна Контського формував та продовжував поповнювати свій архів. Відомо про три його листи з Кам'янця-Подільського до гетьмана Адама Сенявського з цього приводу. Так, 7 лютого 1708 р. генерал дякував останньому за карту Нарви, яку залучив до архіву. 25 лютого висловлював вдячність за абрис іспанських фортець, а навзаєм відправляв малюнки фортифікаційних робіт у Кам'янці. В листі ж від 27 березня 1710 р., надісланому незадовго до смерті, М. Контський був вдячний А. Сенявському за передані до його архіву друковані газети французькою мовою³².

Дуже цікаві для формування цілісного уявлення про життєвий шлях та особисті риси Марціна Контського відомості про його сімейне життя. Відомо, що генерал був одружений двічі. Його першу дружину звали Софією (за припущенням М. Ваґнера – Софія Гославська). Відповідна церемонія відбулася 1673 р., а вже десь перед 1679 р. жінка померла³³. Із другою дружиною Урсулою Контського поєднували теплі і тривалі стосунки, адже у шлюбі вони прожили 29 років. Вона

²⁶ Томашівський С. Угорщина і Польща на початку XVIII в. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. LXXXV. Львів, 1908. С. 77.

²⁷ Nowak T. Polska technika wojenna XVI–XVIII w. Warszawa, 1970. S. 35; Wagner M. "Lud ognisty" dawnej Rzeczypospolitej. S. 43–45.

²⁸ Salamon P. Marcin Kazimierz Kątski (1635–1710). S. 137–139.

²⁹ Wagner M. "Lud ognisty" dawnej Rzeczypospolitej. S. 45.

³⁰ Ibid. S. 43.

³¹ Biblioteka Jagiellońska, Rkp 2753 II; Salamon P. Marcin Kazimierz Kątski (1635–1710). S. 137, 141–142.

³² Wagner M. "Lud ognisty" dawnej Rzeczypospolitej. S. 46.

³³ Leśniak F. Wielkorządcy krakowscy XVI–XVIII wieku: gospodarze zamku wawelskiego i majątku wielkorządowego. Kraków, 1996. S. 111–112; Wagner M. "Lud ognisty" dawnej Rzeczypospolitej. S. 47–48.

мала суттєвий вплив на чоловіка, подружжя часто взаємодіяло при вирішенні різноманітних важливих справ. Зазначу, що з Кам'янцем-Подільським міцно були пов'язані не лише сам генерал та його обранець, але й їхній син Ян Станіслав. Тож варто сказати кілька слів про них.

Отже, Урсула була донькою коронного підкоморія Теодора Денгоффа. Водночас існує припущення, що вона могла бути спільною дитиною від зв'язку її матері Катерини Франциски фон Бессен із королем Яном II Казимиром³⁴. Відомо про те, що романтичні взаємини Урсули з Марцином від самого початку зіткнулися з чималими випробуваннями — кількома поєдинками претендентів на руку дівчини: самого Контського та ображеного поразкою у власних сподіваннях на одруження великого литовського ловчого Ернеста Денгоффа. Один із таких двобоїв, на пістолетах, відбувся у жовтні 1679 р. у Варшаві, втім, закінчився для обох суперників без ушкоджень. Про саму ж Урсулу відомо, що вона була прихильною до Марцина, та що це мало вплив на рішення батьків про її шлюб із генералом³⁵. Як зазначив один із дослідників, «мати панянки, дружина коронного підкоморія, бачачи схильність дочки до Контського, погодилася на цей зв'язок»³⁶.

Марцин та Урсула одружилися у червні 1680 р. На весіллі, яке відбувалося у Варшаві, в палаці Оссолінських, і тривало три дні, були присутні король Ян III Собеський, королева Марія Казимира й інші високопоставлені гості. Першою танцювальною парою стали король з Урсулою, а другою — Марцин із королевою. Бал тривав до 4-ї год. Про ці та інші подробиці дійства докладно повідомляв французький часопис³⁷.

Є факти, які свідчать, що Урсула Контська брала активну участь у справах чоловіка, та іноді це мало справді велике значення. Так, у 1698 р. вона посприяла Марцинові у важливій державній справі, що стосувалася повернення Варшавського арсеналу з рук саксонців до поляків. На той час генерал не міг звернутися з цим питанням безпосередньо до Августа II, адже в перипетіях навколо інтронізації перебував у таборі противників саксонського курфюрста. Тож було знайдено інший вихід — Урсула поїхала до біскупа Анджея Залуського, аби поклопотатися про розмову останнього з Августом. Ця місія їй удалася, монарх розпорядився негайно повернути артилерію полякам³⁸. Дружина повністю була на боці свого чоловіка й у 1702—1703 рр., коли подружжя підтримало очільника угорського повстання проти Габсбургів Ференца II Ракоці, зокрема вони зустрілися з ним у Дроздовичах. В одній зі своїх реляцій про перебування в Польщі князь зазначав, що Марцин Контський, як і його дружина, «вели життя побожне та по-справжньому християнське»³⁹.

³⁴ Salamon P. Marcin Kazimierz Kątski (1635–1710). S. 101, 127; Wagner M. "Lud ognisty" dawnej Rzeczypospolitej. S. 48.

³⁵ Acta historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usque ad annum 1795. T. V: Archiwum spraw zagranicznych francuskie do dziejów Jana Trzeciego. T. II: Lata od 1677 do 1679 / Oprac. K. Waliszewski. Kraków, 1881. S. 329–330; Łoski J. Jan Sobieski, jego rodzina, towarzysze broni i współczesne zabytki. Warszawa, 1883. S. 45; Salamon P. Marcin Kazimierz Kątski (1635–1710). S. 129–130; Wagner M. "Lud ognisty" dawnej Rzeczypospolitej. S. 48.

³⁶ Łoski J. Jan Sobieski, jego rodzina, towarzysze broni i współczesne zabytki. S. 45.

³⁷ Gazette de France. Paris, 1680. № 58. P. 354; № 60. P. 365–366.

³⁸ Konarski K. Marcin Kątski, kasztelan krakowski, generał artylerii i piechoty koronnej. S. 695.

³⁹ Nagielski M. Marcin Kazimierz Kątski — generał artylerii koronnej w służbie króla i Rzeczypospolitej (1656–1710). S. 147; Wagner M. "Lud ognisty" dawnej Rzeczypospolitej. S. 49.

Очевидно, що дружина генерала не залишалась осторонь питань його служби й навіть якось у 1689 р. посприяла швидкій кар'єрі одного з його підлеглих артилеристів⁴⁰. Натомість значно більше значення мав її внесок у посилення обороноздатності подільської твердині, коли у травні 1699 р. перед вступом польських військ до Кам'янця Урсула виділила 800 злотих на відновлення фортеці⁴¹.

При розповіді про подружжя Контських видається доречним згадати також, що одна з версій відомої любовної пригоди Івана Мазепи пов'язує майбутнього гетьмана саме з дружиною Марцина. Згідно з розповіддю польського мемуариста Еразма Отвіновського, Мазепа внадився до дружини Контського, який був його сусідом у Белзькому воєводстві. І, нібито, саме той спіймав та покарав перелюбника⁴². І хоча будь-яких слідів такого інциденту в біографії генерала немає, історики подеколи й далі згадують цю пригоду і продовжують виставляти в ролі ображеного чоловіка саме Марцина Контського (не наполягаючи, втім, на правдивості цієї оповідки)⁴³.

На доказ того, що зв'язок І. Мазепи з Урсулою є вигадкою, можна навести й слова М. Контського у згаданому раніше листі від 23 березня 1695 р. щодо повернення до чоловіка сестри українського гетьмана Олександри з дітьми. Тоді, звертаючись до Івана, Марцин покликався на їхні давні добрі взаємини: «Сподіваючись на ту дружбу, яку мав у молодих літах із вельможністю вашою»⁴⁴. Як раніше справедливо зауважив С. Павленко, якби І. Мазепа справді мав любовний зв'язок із дружиною генерала, то той не згадував би про колишню дружбу⁴⁵.

Прикметною та зворушливою видається реакція генерала на смерть дружини. Урсула пішла з життя у квітні 1709 р., а Марцин залишився «в тяжкому горі по смерті коханої дружини», про що він сам писав Адамові Сенявському 22-го числа того місяця з Кам'янця-Подільського⁴⁶. Ставлення урядника до дружини було настільки привітним, що це відзначали багато сучасників і навіть перші особи держави. Коли 17 квітня новина про її смерть у Кам'янці дійшла до короля Станіслава Лещинського, то дуже засмутила його. Тоді ж почали віщувати близьку смерть і самому генералові через те, що він надто переймався з приводу втрати дружини, «яку дуже кохав і цінував»⁴⁷. Можливо, ця сумна подія і справді пришвидшила смерть самого М. Контського.

На додаток до цієї короткої оповіді про взаємини Марцина Контського з дружиною, дозволю собі висловити припущення щодо назви одного з елементів тодішніх фортифікацій Кам'янця-Подільського, а саме батареї Св. Урсули. Тобто, якщо ця батарея будувалася за життя Марцина, а часом завершення робіт прийня-

⁴⁰ Wagner M. "Lud ognisty" dawnej Rzeczypospolitej. S. 49.

⁴¹ Ibid.

⁴² Otwinowski E. Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II od roku 1696–1728. S. 169.

⁴³ Muratori-Philip A. Stanisław Leszczyński. Warszawa, 2007. S. 35–36.

⁴⁴ Письма к гетману Мазепе об его сестре, госпоже Войнаровской. С. 70.

⁴⁵ Павленко С. Кохання гетьмана Мазепи. Чернівці, 2008. С. 84–85.

⁴⁶ Wagner M. "Lud ognisty" dawnej Rzeczypospolitej. S. 49.

⁴⁷ Przy boku króla Stanisława Leszczyńskiego (1706–1709). T. II: W wędrówkach po Polsce między Gdańskiem a Lwowem w latach 1708–1709: Listy królewskiego sekretarza Józefa Michała Karpia oraz fragmenty z gazet pisanych i dzienników / Wyd. J. Dygdała. Warszawa, 2019. S. 202.

то вважати 1707 р.⁴⁸, виглядає цілком логічним, що її назвали на честь святої покровительки дружини генерала і старости. Адже не доводиться сумніватися, що питання про назву батареї узгоджувалося саме з ним.

Джерела свідчать, що, певно, через поважний вік, або й через інформацію про стан здоров'я, хибні новини про смерть М. Контського призводили до передчасного вирішення питань про зайняття посад краківського каштеляна та генерала коронної артилерії іншими людьми, як і про передачу іншим особам деяких його володінь. Відомо, що так чинили в таборі С. Лещинського. У вересні 1708 р. розмови про смерть Марціна призвели до призначення краківським каштеляном краківського воєводи Януша Антонія Вишневецького; у травні 1709 р. через наступну неправдиву звістку про смерть каштеляна й генерала очільництво над коронною артилерією було декларовано вінницькому старості Казимиру Ігнацію Лещинському; в серпні 1709 р. в очікуванні смерті Контського його посаду краківського каштеляна знову обіцяли Янушу Вишневецькому, а на деякі володіння каштеляна та генерала вже було визначено нових власників, зокрема Ужендовське староство мав отримати литовський підканцлер Станіслав Антоній Щука, а Марієнгаузке (в документі Marianowskie) призначалося мінському старості Криштофу Станіславу Завіші⁴⁹. При цьому, ще за життя генерала, в лютому 1710 р., на сеймі ухвалювалося рішення про повернення його родині значних коштів, виданих Марцином Контським на потреби Кам'янецької фортеці, а під ухвалами сейму вже Адам Миколай Сенявський підписувався як краківський каштелян⁵⁰.

При визначенні точної дати відходу з життя генерала слід орієнтуватися на два документи. Це лист від 27 березня 1710 р., підписаний ним власноруч⁵¹. А також лист кам'янецького фортифікатора підполковника Арчибальда Анджєя Гловера до великого коронного гетьмана Адама Миколая Сенявського від 23 квітня того року, в якому повідомлялося про смерть «принципала й добродія»⁵² М. Контського. Крім цих листів є ще повідомлення з Гамбурга від 2 травня 1710 р., опубліковане в «Gazette de France», про надання 23 квітня того року вакантної посади очільника коронної артилерії Якобу Гайнріху фон Флеммінгу. Причиною нового призначення називалася смерть попередника, яка сталася в Кам'янці⁵³. Нині вважається, що М. Контський помер перед 22 квітня 1710 р.⁵⁴

⁴⁸ Król-Mazur R. Miasto trzech nacji: Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII w. Kraków, 2008. S. 167; Петров М.Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х рр. XV–XVIII ст.: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Миське і замкове управління. Кам'янець-Подільський, 2012. С. 43.

⁴⁹ Przy boku króla Stanisława Leszczyńskiego (1706–1709). T. II. S. 49, 222, 276.

⁵⁰ Volumina legum. T. VI. Petersburg, 1860. P. 96, 99; Salamon P. Marcin Kazimierz Kątski (1635–1710). S. 214.

⁵¹ Wagner M. "Lud ognisty" dawnej Rzeczypospolitej. S. 46.

⁵² Nowak T. Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w. // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. T. XIX. Cz. I. Warszawa, 1973. S. 179; Ciesielski T. Archibald Andrzej Głower: Podpułkownik artylerii koronnej – XVIII-wieczny fortyfikator Kamieńca Podolskiego // Primum vivere deinde philosophari: O ludziach czynu w dziejach Europy Środkowej i Wschodniej. Opole; Toruń, 2009. S. 130–131.

⁵³ Gazette de France. 1710. № 20. P. 230–231.

⁵⁴ Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku: Spisy. T. X: Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. S. 37.

І насамкінець варто згадати про дітей подружжя Контських, а найбільше про сина, котрий також залишив слід в історії Кам'янця-Подільського. Отже в них були дві доньки — Тереза Софія й Маріанна. Обидві мали за чоловіків представників верхівки Речі Посполитої⁵⁵. Син Марцина та Урсули Ян Станіслав народився близько 1685 р. З 1702 р. він служив у Кам'янці-Подільському в регіменті піхоти коронної артилерії у званні капітана, маючи на той час досвід служби мушкетером у Людовика XIV. Того ж року він уже майор, а в 1710 р. — полковник піхоти. Слідом за батьком, у 1710 р., Ян Станіслав Контський став «генералом подільських земель», як іноді називали генерального подільського старосту, і був ним до своєї смерті в 1727 р. Він відомий як прихильник Тарногородської конфедерації. В 1717 р. отримав звання полковника коронної артилерії, а в 1720 р. став генерал-майором коронних військ. Того ж року був послом на сейм від Подільського воєводства, в 1722 р. став коронним мечником, а в 1724 р. був обраний депутатом і віце-маршалком Коронного трибуналу в Любліні. Врешті в 1726—1727 рр., а загалом лише близько півтора року, Ян Станіслав був генералом коронної артилерії. Як шанувальник літератури він перекладав польською мовою епіграми французького драматурга й поета Жана-Батиста Руссо⁵⁶.

Один із документів щодо діяльності Яна Станіслава в перші кілька років служби в Кам'янці, згаданий А. Перлаковським, свідчить про його активність у логістичних справах. Займаючись постачанням припасів для залоги, в 1708 р. він позичив у місцевих купців 600 злотих, які, вочевидь, були використані на потреби жовнірів та офіцерів гарнізону⁵⁷. Є також дані, що в 1722 р. Ян Станіслав був призначений комендантом фортеці, однак цьому призначенню чинив супротив Флоріан Шилінг — комендант пішого регіменту в місті⁵⁸. Натомість у спеціальних монографіях з історії Кам'янця-Подільського прийнято версію, що тоді й надалі комендантом був саме останній⁵⁹.

Такими у загальних рисах були життєві шляхи відомого військового та політичного діяча Речі Посполитої другої половини XVII — початку XVIII ст. Марцина Контського, його дружини Урсули та їхнього сина Яна Станіслава. М. Контського можна без сумніву вважати видатною постаттю, яка мала значення й для Польсько-Литовської держави, і для українських земель в її складі. Його біографію (як і багатьох інших діячів) необхідно вивчати й надалі, не залишаючи лише на розгляд польським дослідникам. Огляд життя та діяльності М. Контського переконливо доводить його непересічну роль в історії Поділля.

⁵⁵ Salamon P. Marcin Kazimierz Kański (1635–1710). S. 132, 134; Antoń R. Ród Kańskich vel Kańskich z Kańtów H. Brochwicz. S. 88.

⁵⁶ Про біографію Яна Станіслава Контського див. докл.: Rabowicz E., Stok P. Kański Jan Stanisław h. Brochwicz (ok. 1685–1727) // Polski Słownik Biograficzny. T. XII: Kapostas Andrzej — Klobassa Zręcki Karol. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966–1967. S. 314–315; Perłakowski A. Kariera z przypadku? Jan Stanisław Kański “dowódca” artylerii koronnej (1726–1727) // Studia Artyleryjskie. T. 4. Toruń, 2012. S. 175–211; Antoń R. Ród Kańskich vel Kańskich z Kańtów H. Brochwicz. S. 99–105. Також див.: Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku: Spisy. T. III: Ziemie ruskie. Z. 3: Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku. S. 209.

⁵⁷ Perłakowski A. Kariera z przypadku? Jan Stanisław Kański “dowódca” artylerii koronnej (1726–1727). S. 177.

⁵⁸ Perłakowski A. Kariera z przypadku? Jan Stanisław Kański “dowódca” artylerii koronnej (1726–1727). S. 181–183; Antoń R. Ród Kańskich vel Kańskich z Kańtów H. Brochwicz. S. 102.

⁵⁹ Król-Mazur R. Miasto trzech nacji: Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII w. S. 610; Пламеницька О. Castrum Camenecensis: Фортеця Кам'янець (пізньоантичний — ранньомодерний час). Кам'янець-Подільський, 2012. С. 438–439.

УДК 27.222-788-525.7:929.52Мокієвські(477.411)«16/17»

Аліна ВАРИВОДА

Національний заповідник «Києво-Печерська лавра»
Київ, Україна
var.alina77@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3315-1599>

ВКЛАДИ РОДИНИ МОКІЄВСЬКИХ ДО КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ КІНЦЯ XVII — ПОЧАТКУ XVIII ст.

Узагальнюється інформація про богослужбові предмети-вклади родини білоцерківських шляхтичів Мокієвських до Києво-Печерської лаври, що нині зберігаються в Музейному фонді України. Висвітлено зв'язки близьких родичів гетьмана Івана Мазепи з роду Мокієвських, а саме його матері — ігумені Києво-Вознесенського дівочого монастиря і двоюрідного дядька — київського полковника з Печерським монастирем. Уточнено атрибуцію літургійних тканин із колекції Національного заповідника «Києво-Печерська лавра», наданих до лаврських храмів представниками цієї родини. Введено до наукового обігу фотовідбиток (скляний негатив) фелона з ризниці Успенського собору Києво-Печерської лаври ігумені Вознесенського, а згодом Флорівського жіночого монастиря, Марії Магдалини Мокієвської.

Ключові слова: церковна благодійність, вклад, богослужбові предмети, Києво-Печерська лавра, Мокієвські, Мазепа.

Доба Івана Мазепи відіграла напрочуд важливу роль у розбудові православної церкви на українських землях. У цей час під патронатом гетьмана та його старшинського оточення велося масштабне храмовбудівництво, відроджувалися монастирські комплекси. Крім маєтностей і значних грошових внесків, церковні надання ктиторів включали богослужбові предмети: священні посудини, напрестольні Євангелія, хрести, ризи, книги. Незважаючи на значні втрати артефактів, розвиток української культури мазепинської доби вражає своєю масштабністю.

Питання церковного благодійництва часів І. Мазепи неодноразово привертало увагу дослідників і знайшло відображення в низці наукових публікацій¹. Розкриваючи передусім соціальні та релігійні аспекти добродійного ставлення гетьмана та його оточення щодо церкви, ці праці містять недостатньо інформації про богослужбові предмети-пожертви представників козацького нобілітету, що нині зберігаються в музейних колекціях. Мета цієї статті полягає у систематизації інформації щодо вкладів представників близької до І. Мазепи родини Мокієвських, наданих до найшанованішої святині українських земель – Києво-Печерської лаври.

Генеалогія старовинного білоцерківського шляхетського роду Мокієвських, представники якого за часів Гетьманщини мали уряди також у Києві та на Переяславщині, ще недостатньо досліджена. Але особи з гілки Мокієвських, що перебувала у кровній спорідненості з І. Мазепою, добре відомі. Безумовно, першою і найвпливовішою представницею серед них в оточенні гетьмана була його мати – Марина Мокієвська (?–1707 рр.; у схімі Марія Магдалина)². Упродовж 1683(?)–1707 рр. вона очолювала Києво-Вознесенський дівочий монастир. Ця обитель, відома з XVI ст., розташовувалася навпроти Святої брами Києво-Печерської лаври й перебувала в підпорядкуванні лаврських архімандритів. У Вознесенському монастирі часто приймали постриг представниці шляхетських родів. Черниці славилися побожністю та освіченістю, займалися вишиванням золотими і срібними нитками. В період ігуменства Марії Магдалини Мазегиної обитель набула нових маєтностей, отримала в підпорядкування Преображенський жіночий монастир у Глухові (1688 р.). За особистої участі ігумені архітектурний ансамбль збагатився муrowаним храмом на честь Вознесення Господнього, теплою Покровською церквою та мурами із дзвіницею. Наприкінці правління Марії Магдалини Вознесенський монастир досяг свого найбільшого розквіту³.

За свідченнями подорожніх XVII ст. вознесенські черниці вправно володіли мистецтвом гаптування. Військовий інженер француз Гійом Левассер де Боглан, який подорожував Україною в 1630–1647 рр., зазначав, що в монастирі можна було купити гарні вишивки безпосередньо в майстринь⁴. Існування гаптарського ремесла в обителі підтверджують і збережені артефакти, найдавніший з яких – фелон, що належав єпископові луцькому й острозькому Ісаакію, датується 1625 р.⁵ Особлива наближеність ігумені Марії Магдалини до гетьмана позитивно вплину-

¹ Кагамлик С. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII–XVIII ст.). Київ, 2005. С. 79–83; Коцур В. А. Благодійність полково-сотенної козацької старшини середини XVII–XVIII ст. в оцінці сучасної української історіографії // Часопис української історії. 2014. Вип. 28. С. 61–71; Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. Київ, 2005. С. 124–154; Ступак Ф. Добродійність епохи козащини // Київська старовина. 2003. № 4. С. 17–22.

² Крайня О.О. Києво-Печерський жіночий монастир XVI – початку XVIII ст. і доля його пам'яток. Київ, 2012. С. 40–45; Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. Київ, 2004. С. 228–229; Павленко С. Оточення гетьмана Івана Мазепи: соратники та прибічники. 2-ге вид. Київ, 2009. С. 65–67.

³ Крайня О.О. Києво-Печерський жіночий монастир XVI – початку XVIII ст. ... С. 40.

⁴ Кара-Васильєва Т. Церковне шитво X–XVIII ст. // Церковне мистецтво України: У 3 т. Т. III: Декоративне мистецтво. Харків, 2019. С. 695.

⁵ Кара-Васильєва Т. Церковне шитво X–XVIII ст. С. 683, іл.

ла на репутацію обителі як центру з виготовлення ексклюзивних творів гаптарства. Крім цього, в Печерському дівочому монастирі робило замовлення на виготовлення літургійних тканин і духівництво лаври.

Серед лаврських храмів вознесенські черниці особливо виділяли церкву Різдва Богородиці на Дальніх печерах, що підтверджують численні записи з поминаннями родів монашок Вознесенського дівочого монастиря в її синодику (поменнику)⁶.

Тризрубний дерев'яний храм на честь Різдва Богородиці звели на місці першого храму Печерського монастиря в 1635 р. за часів архімандрита Петра Могили. Церква знаходилася поблизу монастирського виноградника й називалася Виноградною. На початку 1680-х рр. стараннями блюстителя печери прп. Феодосія – ієромонаха Інокентія (помер 1693 р.), церкву було поновлено та розбудовано. Тоді архітектурний об'єм храму доповнила невелика дзвіниця над галереєю-опасанням⁷. У цей час до церковної ризниці надійшли нові богослужбові предмети. Зокрема, гаптований літургійний покров (воздух)⁸ із композицією «Різдво Богородиці», замовлений ієромонахом Інокентієм 1682 р., скоріше за все, у Вознесенському монастирі⁹; срібний визолочений потир – вклад 1683 р. ієромонаха Лукіяна, уставника Печерського монастиря¹⁰.

У 1689 р. старець Інокентій та ігумена Марія Магдалина Мазепина зробили коштовний вклад до Києво-Печерської лаври – оксамитовий воздух із гаптованою композицією «Не ридай мене, Мати» (іл. 1)¹¹. Воздух надали до лаври як

⁶ Згідно з текстом передмови, книгу переписали 1761 р. з попереднього синодика, укладеного «тщанням» ієромонаха Інокентія в 1670 р. Протографом для списку 1670 р. став синодик 1577 р., розпочатий за часів архімандрита Мелетія Хребтовича-Богуринського. Див.: Фонди НЗКПЛ, КПЛ-КН-858. Синодик церкви Різдва Богородиці на Дальніх печерах. 1761 р., арк. 3.

⁷ Вигляд храму після поновлення 1680 р. зафіксовано на нижній дошці окладу на престольного Євангелія другої половини XVII ст. з колекції Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» (НЗКПЛ) за інв. № КПЛ-Т-9994. Див.: Курлов В., Онопрієнко Н. Оклад Євангелія другої половини XVII ст. з гербом архімандрита Варлаама Ясинського: реставрація та дослідження // Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності: Мат. VII Міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 2022. С. 63–78.

⁸ Воздух (гр. ἀήρ – «повітря») – великий прямокутний покров для одночасного накриття посудин зі святими дарами під час літургії. Про використання воздухів згадується з VI ст. Первісно їх виготовляли з тонких напівпрозорих матерій, що й відобразилося в назві. З часом вони перетворилися на масивні шовкові покрови з вишитим зображенням тіла Спаси або сценою оплакування Христа.

⁹ Кара-Васильєва Т. Церковне шитво X–XVIII ст. С. 692, іл.

¹⁰ Скарбниця Національного музею історії України, ДМ-7877.

¹¹ Фонди НЗКПЛ, КПЛ-Т-139, 78,0х58,0 см. Див.: Варивода А.Г. Пам'ятки сакрального гаптування мазепинської доби в колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. за матеріалами XXIV Міжнар. конф. Київ, 2015. С. 336–337; Ї ж. Техніко-технологічні особливості гаптування в атрибуції пам'яток Києво-Вознесенського монастиря мазепинської доби // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії: Мат. Вісімнадцятої Міжнар. наук. конф. Київ, 2020. С. 156–158; Герелес К.С. Гаптарська майстерня Києво-

молитовний дар за родину Мазеп. На це вказує зображення герба гетьмана «Курч» з ініціалами І. М. (Іван Мазепа) та аббревіатурою титулу Г. В. И. Ц. П. В. З. (Гетьман Війська Их Царської Пресвітлої Величності Запорозжского), розміщене в нижній частині покрову, та образи покровителів цього роду: Марії Магдалини, Іоанна Предтечі, архідіякона Стефана, мучениці Юліанії, вишиті на каймі. Збереження герба І. Мазепа в оздобленні воздуха – рідкісне явище, оскільки після виголошення йому анафеми за велінням царя Петра І, пам'ять про гетьмана систематично нищили. На воздуху спороті лише ініціали його імені та перша літера його титулу (іл. 2).

Воздух має дві підкладки: первісну – з синьої крашенини та пізнішу жовтого шовку з нанесеним золотавою фарбою написом півуставом: «Року АХПД (1689) тцанієм че(с)того Старца Іеромонаха / Інокентія строителя¹² пещери Прпб(д)на Феодосія и д(у)ховника / Декладо(м) Че(с)нои Г(с)гжи Маріи Магдалини Мазепиной Ігуменіи Мн(с)тыр[...] Пече(р)спане(н)ского Зделан сей Воздухъ» (іл. 3). Тобто виготовлення воздуха було ініційовано й організовано стараннями іеромонаха Інокентія, тоді як гаптарську роботу та матеріал забезпечила ігуменя Марія Магдалина.

Від першої третини XVIII ст. Мазепинський воздух обліковувався в ризниці Успенського собору Києво-Печерської лаври, проте логічно припустити, що благодійник печери преподобного Феодосія замовив воздух саме для храму Різдва Богородиці, яким він опікувався. Додатковим аргументом на користь цього припущення може слугувати той факт, що старець Інокентій, який ніс послух духівника братії Києво-Печерської лаври, був духівником і черниць Вознесенського монастиря, можливо й самої ігумені Марії Магдалини. Воздух, як особливо цінна річ, міг бути перенесений до ризниці Успенського собору після пожежі 1718 р. Перебування покрову у соборній ризниці разом з іншими предметами з церков Дальніх печер уперше згадується в реєстрі 1739 р. Тут також ідеться про те, що воздух був у комплекті з парою оксамитових покрівців із гаптованими зображеннями Спасителя та Божої Матері¹³. Однак від початку XIX ст. вони вже не згадувалися. В описах соборної ризниці XVIII ст. йшлося і про незбережені дотепер прикраси літургійного покрову, зокрема велику коштотну перлину у вінці Богородиці¹⁴.

Воздух пошитий із двох видів оксамиту – шовкової тканини з густим ворсом на лицевій стороні. Центральна частина виготовлена з вишневого «двоєморхового» оксамиту венеційського виробництва. Для нього характерна наяв-

Вознесенського монастиря за часів ігуменства Марії Магдалини Мазепа // Могилянські читання 1999 року: Гетьман Іван Мазепа і Києво-Печерська лавра: Зб. наук. праць. Київ, 2000. С. 52–54; Кара-Васильєва Т. Церковне шитво X–XVIII ст. С. 693, іл.; С. 696–697.

¹² «Строїтелем» називали керівника невеликої чернечої громади у процесі розбудови чи відновлення. На Дальніх печерах на той час існувала автономна община у складі лаври. Див.: Жиленко І.В. Усна традиція Києво-Печерського монастиря. Історія канонізації печерських святих // Могилянські читання 2005. Київ, 2006. С. 139.

¹³ Фонди НЗКПЛ, КПЛ-А-387. Реєстр ризниці Успенського собору 1739 р., арк. 20.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 128. Оп. 2заг. Спр. 8, Опис ризниці Успенського собору 1763 р. Арк. 106; Фонди НЗКПЛ, КПЛ-А-304, Опис ризниці Успенського собору 1767 р., арк. 209.

ність двох ворсів («морхів») різної висоти, один з яких служить для утворення ґрунту тканини, а інший, високий, – візерунку у вигляді листя і квітів. Кайма покрыву виготовлена з гладкого оксамиту зеленого кольору. Її нижню та бічні сторони декоровано візерунком у вигляді виткого стебла зі стилізованими гвоздиками, трояндами і плодами гранату. За периметром виробу нашиті торочки з червоних, вицвілих до світло-коричневих, шовкових ниток. Сюжетні й орнаментальні зображення гаптовані золоченими і срібними нитками та вишиті шовком. Вони мають багате декорування перлами й різнокольоровим камінням у срібних кастах.

Композиція у центрі воздуха представляє Христа у гробі на тлі хреста. Його оголене тіло наполовину опущене до саркофага, голова схилена вправо, руки схрещені на грудях. Обабіч Спасителя – Богородиця та його улюблений учень Іоанн Богослов, що плачуть. Іконографія сюжету склалася в Константинополі у XII ст. Як уважають, основою для зображення стала Господня плащаниця (в подальшому відома як Туринська), виставлена у церкві Св. Софії для поклоніння. Ще одним джерелом образу є текст страсного піснеспіву у Велику суботу «Не ридай мене, Мати, узрівши в гробі Сина...», присвяченого оплакуванню Богородицею мертвого Спаси. У західноєвропейському мистецтві композиція з образом Христа у гробі отримала назву «Муж скорботи». Вона відома за творами багатьох видатних митців XIV–XVI ст. Спаси в ній зображували з акцентованими ранами, що мало викликати співчуття віруючих до страждань Сина Божого. Європейські гравюри з цієї тематики нерідко слугували зразками для українських майстрів.

Розміщення подібної сцени на воздуху пов'язано з його символікою. Згідно з тлумаченням літургії воздух означав камінь, яким закрили гроб Христа, або плащаницю, якою огорнули його тіло для погребіння. І все ж таки мазепинський вклад є унікальним за своєю іконографією, оскільки на інших відомих нам воздухах ця композиція не зустрічається. Загалом елітні вироби Вознесенської майстерні часів Мазепи, пов'язані з відповідними статусними вкладами, наразі відомі переважно в одиничних екземплярах. До таких належить і воздух «Коронування Богородиці» з Хрестовоздвиженської церкви на Ближніх печерах лаври¹⁵. В композиції пам'ятки поєднані теми прославлення Божої Матері й викупної жертви Христа. На воздуху є гаптований вкладний напис «Спаси Гди Антонія Ксенію и чад их», що вказує на замовників покрыву¹⁶.

Серед представників родини Мокієвських, які опікувалися Києво-Печерською лаврою, особливе місце належить Костянтинові (1691–1708 рр.). Військовий і політичний діяч, двоюрідний брат матері гетьмана, він був учасником 2-го Кримського походу 1689 р., а також виконував дипломатичні доручення І. Мазепи, котрий призначив його на полковницький уряд Київського (1691–1709 рр.), а згодом Чигиринського (1708–1709 рр.) полків¹⁷.

¹⁵ Фонди НЗКПЛ, КПЛ-Т-1029, 57,0×80,0 см.

¹⁶ Із певною обережністю можна припустити, що згадані у вкладному написі особи – це Антон Дмитрович і Ксенія Солонини. Рідні брати Антона обіймали уряд київського полковника: Костянтин у 1669–1678, 1687–1688 рр., Яків – наказний полковник київський у 1671, 1672, 1674 рр. Див.: Аброскін П., Кривошея В., Стасенко О. Київщина козацька: люди і долі. Київ, 2004. С. 69.

¹⁷ Аброскін П., Кривошея В., Стасенко О. Київщина козацька... С. 71; Павленко С. Оточення гетьмана Івана Мазепа... С. 79–83.

У 1696–1698 рр. на місці дерев'яної церкви Різдва Богородиці коштом К. Мокієвського звели однойменну кам'яну, увінчану сімома банями¹⁸. На стіні північної каплиці храму ще в 1980-х рр. розміщувався ліпний герб фундатора¹⁹. Рід Івана й Костянтина Мокієвських із Білої Церкви був записаний до синодика цього храму²⁰.

Піклуючись про належне облаштування новозбудованої церкви, полковник Мокієвський на початку XVIII ст. зробив до неї низку вкладів. Серед них і срібний визолочений потир, створений на початку XVIII ст. у Вроцлаві (Бреслау) (іл. 4). Попри невибагливе оздоблення, витвір вирізняється гармонійними пропорціями, витонченим бароковим срібним декором та високою якістю виготовлення. Автором потиру, вірогідно, був Крістіан Ментцель-мол. – представник відомої родини майстрів ювелірної справи²¹. На звороті краю піддону вирізьблено вкладний напис: «Сей сосуд надал рабъ Божий Константин Мокиевский полковник Киевский до храму Рождества Присвятой Богородицы на пещеру приподобного Феодосия року 1703 сентября». Треба зазначити, що серед вкладів козацької старшини переважали вироби саме європейських майстрів: вкладники вважали їх достатньо цінними, щоб стати гідними пожертвами на вічне поминання.

До церкви Різдва Богородиці полковник Мокієвський надав і два коштовні священницькі фелони. У вкладному написі, вишитому на огліччі одного з них, зазначено, що ризи надані на пещеру преподобного Феодосія до церкви Різдва Богородиці 1702 р. Фелони були парними, тобто пошитими з тканини однакового матеріалу та кольору: стан (нижня частина) – з італійського зеленого, огліччя – з червоного оксамиту²². Повністю зберігся лише один із них (іл. 5), нижня частина іншого – втрачена²³.

Огліччя обох фелонів прикрашає вигаптувана золотими та срібними нитками композиція «Деїсус з апостольським чином». Вона побудована за зразком апостольського ряду українських іконостасів. Центральне ядро фігуративного фризу – «Триморфон» традиційно складається з масштабно виділеного зображення Христа на троні (у цьому випадку в іконографічному варіанті «Христос Великий Архієрей», але з підписом «Христос Вседержитель») та звернених до нього Богородиці й Іоанна Предтечі. За престолом Спасителя – архангели Михаїл і Гавриїл із зерцалами в руках. Розміщений обабіч триморфона апостольський чин включає у себе постаті Петра й Павла, чотирьох євангелі-

¹⁸ Наприкінці 1690-х рр. полковник Мокієвський спорудив ще дві кам'яні церкви за фортечними мурами Києво-Печерської лаври: Воскресенську та Феодосіївську на місці старої дерев'яної.

¹⁹ Бартош А. Меценатська діяльність козацького роду Мокієвських у Києво-Печерській лаврі // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. за матеріалами ХХІV Міжнар. конф. С. 238.

²⁰ Фонди НЗКПЛ, КПЛ-КН-858, Синодик церкви Різдва Богородиці 1761 р., арк. 76 зв.

²¹ Скарбниця НМІУ, ДМ-1541, h-24,5 см, d піддона-15,8 мм. Див.: Бартош А. Меценатська діяльність козацького роду Мокієвських... С. 239–240; Березова С.А., Волковинська О.А. Вроцлавське срібло із зібрання Музею історичних коштовностей України // Музейні читання: Матеріали наук. конф. «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки» 2002–2003 рр. Київ, 2006. С. 52.

²² Фонди НЗКПЛ, КПЛ-А-945, Опис ризниці Успенського собору 1758 р., арк. 63.

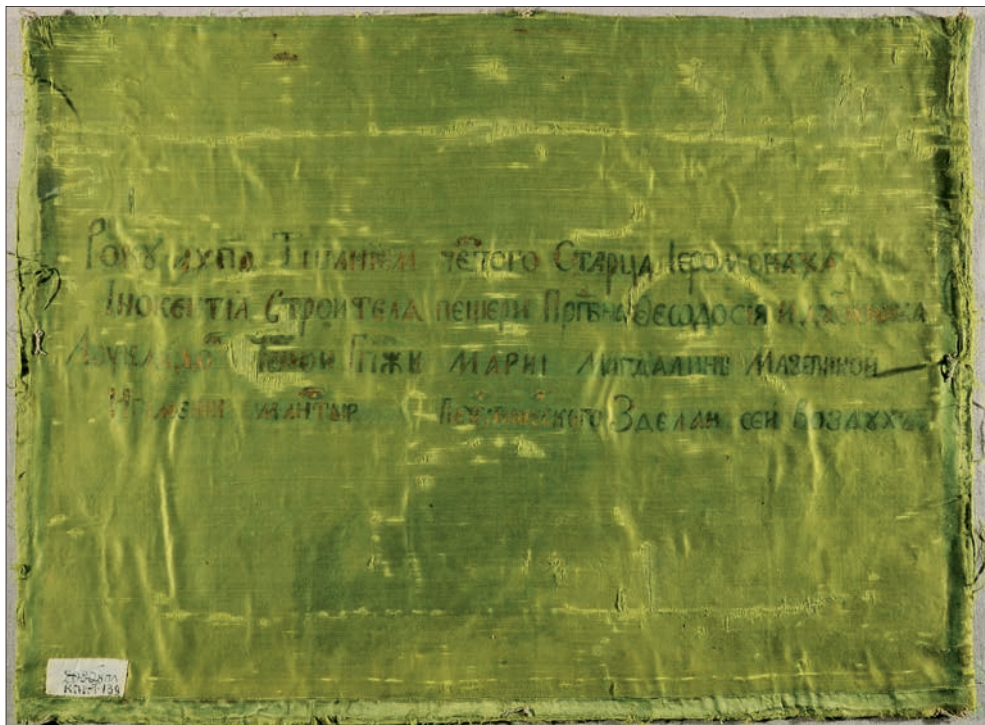
²³ Там само, КПЛ-Т-4, 140,0×175,0 см; КПЛ-Т-1379, 36,0×76,0 см.

Ил. 1. Воздух із гаптованою композицією «Не ридай мене, Мати». 1689 р. Колекція НЗКПЛ, КПЛ-Т-139

Ил. 2. Герб гетьмана Івана Мазепи на воздуху 1689 р.

Іл. 3. Підкладка воздуха 1689 р. зі вкладним написом

Іл. 4. Потир. Початок XVIII ст. Вроцлав. Скарбниця НМІУ, ДМ-1541. За: Бартош А. Меценатська діяльність козацького роду Мокієвських у Києво-Печерській лаврі // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. за матеріалами XXIV Міжнар. конф. Київ, 2015. С. 239, іл. 1

стів, апостолів Андрія та Симона. Особливості цієї іконографії полягають, зокрема, у зображенні Богородиці й Іоанна Предтечі зі схрещеними на грудях руками; усталених атрибутів у руках апостолів (ключі в ап. Петра, меч і книга послань в ап. Павла, книги Євангелій в євангелістів); зображенні євангеліста Луки із закинutoю головою. Шитву притаманна особлива типологія образів дещо приземкуватих, із круглими обличчями. За своїм характером композиція надзвичайно статична, побудована на ритмічному повторенні вертикалей однакових фігур і компонованих по одній лінії облич, рук і ніг. Загалом підібрані формотворчі засоби та прийоми трактування постатей наближають образний лад цієї композиції до народної станкової гравюри. Периметр обох опліч оточено горизонтальними смугами стилізованого рослинного орнаменту, утвореного зображеннями три- й шестипелюсткових квіток, розмежованих

між собою плодами граната в поздовжньому розрізі. Вказані пам'ятки вирізняє висока якість технічного виконання, яка споріднює їх із класичними витворами вознесенського осередку 1680–1690-х рр.

Фелони з апостольським Деїсусом на опліччі широко тиражувалися в гаптарських майстернях Вознесенського і приписного до нього Глухівського монастирів до 1710–1720-х рр. Така іконографічна схема-шаблон, з усіма її характерними особливостями, повторюється в гаптуванні принаймні ще кількох опліч фелонів кінця XVII – початку XVIII ст. з українських музеїв. Це є вагомим доказом на користь виготовлення фелонів із зазначеною схемою в одному гаптарському осередку, де прориси для шитва переходили від однієї майстрині до іншої впродовж багатьох років. Численні повтори цієї схеми свідчать про налагоджене серійне виробництво, можливо, як відповідь на зростання попиту на церковне начиння у зв'язку з активним храмобудівництвом мазепинського часу²⁴. Слід зауважити, що вкладні фелони Мокієвського не правили за зразки, оскільки відомі більш виразні опліччя, що їм передували.

«Пара риз Мокієвського», так само, як і воздух із композицією «Не ридай мене, Мати» з 1739 р. згадуються у складі ризниці Успенського собору Києво-Печерської лаври. У головному храмі обители зберігалися і два парні срібні кубки, надані Костянтином Мокієвським 1697 р. «до обители монастира Печерського»²⁵. Витончені посудини великого розміру були виготовлені Натанаелем Шлаубітцем у Гданську наприкінці XVII ст. Чаші прикрашені карбованими зображеннями християнських чеснот, а стояни вирішені у вигляді скульптурних композицій (іл. 6)²⁶.

Іл. 5. Фелон. 1702 р. Колекція НЗКПЛ, КПЛ-Т-4

Іл. 6. Кубки парні. 1697 р. Гданськ. Майстер Натанаель Шлаубітц. Скарбниця НМІУ, ДМ-2231, 2232

²⁴ Варивода А.Г. Гаптарські майстерні Києво-Вознесенського і Глухівського Успенського монастирів початку XVIII ст.: серійне виробництво гаптованих творів // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Сімнадцятої Міжнар. наук. конф. Київ, 2019. С. 193–195.

²⁵ Фонди НЗКПЛ, КПЛ-А-945, Опис ризниці Успенського собору 1758 р., арк. 120; КПЛ-А-1405, Опис ризниці Успенського собору 1778 р., арк. 104 зв.

²⁶ Скарбниця НМІУ, ДМ-2231, h-6,5 см, d-16,0 см; ДМ-2232, h-37,3 см, d-16,0 см. Див.: Березова С., Онопрієнко Н., Варивода А. Предмети з Лаврської ризниці у колекції Скарб-

Іл. 7. Фелон. Початок XVIII ст. Фотографічний знімок (негатив на склі). Колекція НЗКПЛ, КПЛ-Н-6243

Іл. 8. Гагтована нашивка «Вознесіння». Початок XVIII ст. Колекція НЗКПЛ, КПЛ-Т-455

До представниць роду Мокієвських, чий вклади фіксуються в ризницях храмів Києво-Печерської лаври, належала й Марія Магдалина Мокієвська, ігуменя Вознесенського монастиря після смерті Марії Магдалини Мазепиної. Разом зі своєю дочкою черницею Памфілією вона переїхала до Вознесенської обителі з приписного Глухівського Преображенського монастиря орієнтовно 1708 р. Одразу по прибутті вознесенські черниці обрали її намісницею, а за рік поставили ігуменею²⁷. За правління Марії Магдалини Мокієвської відбулося переведення вознесенських черниць до Києво-Флорівського монастиря на Подолі в 1711 р., де вона продовжила бути ігуменею переміщеної Вознесенської громади. Після 1718 р. в її підпорядкування ввійшли також флорівські черниці. Померла Марія Магдалина Мокієвська 1737 р.²⁸

Досі залишається загадкою походження Марії Магдалини Мокієвської. Існує думка, що вона могла бути родичкою (племінницею?) ігумені Марії Магдалини Мазепиної, оскільки разом із дочкою черницею Памфілією згадується в поминаннях роду матері гетьмана²⁹. Також є версія, що Марія Магдалина могла бути сестрою або дружиною Костянтина Мокієвського³⁰.

Більш аргументованим виглядає припущення В. Кривошеї про те, що Марія Магдалина була вдовою Михайла Мокієвського, полкового писаря переяславського, сотника баришівського. М. Мокієвський володів Борисполем і Кучаковим, але був позбавлений останнього

ниці Національного музею історії України // Музейні читання: Матеріали наук. конф. «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». Київ, 2023. С. 119, рис. 1:20; Музей історичних коштовностей України: Альбом / Упоряд. Л.С. Клочко, О.П. Підвисоцька, О.В. Старченко та ін. Київ, 2004. Кат. № 240.

²⁷ Крайня О.О. Києво-Печерський жіночий монастир... С. 45.

²⁸ Малиженевский Н.Ф. Киевский женский Флоровский (Вознесенский) монастырь / Сост. О. Крайняя. Киев, 2010, С. 39, 69.

²⁹ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків... С. 228; Малиженевский Н.Ф. Киевский женский Флоровский (Вознесенский) монастырь. С. 39.

³⁰ Павленко С. Оточення гетьмана Івана Мазепа... С. 84.

універсалом І. Мазепи (10 листопада 1688 р.) через учинені у своїй сотні «прикrostі»³¹. На користь родинних зав'язків Марії Магдалини із запальним Михайлом Мокієвським може свідчити і згадка старожилих вознесенських черниць про те, що Марія Магдалина з дочкою Памфілією «в едних рубашках бежали от покойного Мокієвського» з Глухівського монастиря, а розбагатіли вже у Вознесенському³².

Не виключено, що сама Марія Магдалина походила з козацького роду Новаковичів. З архівних джерел відомо, що рідним дядьком її дочки Памфілії (братом матері?) був Семен Іванович Новакович (?–1735 рр.) – сотник бориспільський у 1705–1717 рр., значний військовий товариш (1719 р.), суддя Переяславського полку (1723–1730 рр.)³³.

Як ігуменя Вознесенського монастиря, Марія Магдалина надала до Успенського собору фелон із золотої парчі на червоно-пурпуровому тлі з гаптованою нашивкою з образом Христа на огліччі³⁴. Фелон зберігався у соборній ризниці до 1920-х років, коли разом з іншими націоналізованими предметами ризниць лаврських храмів надійшов до колекції Лаврського музею культур та побуту (з 1926 р. Всеукраїнський музейний городок). Під час проведення чергової акції радянської влади з відбору музейних предметів для продажу, коштовну пам'ятку було вилучено.

Збереглися фотографічні знімки (негативи на склі) фелона Мокієвської, виготовлені в 1920–1930-х рр., за якими було ідентифіковано гаптовану нашивку з огліччя фелона у колекції НЗКПЛ (іл. 7)³⁵. Пам'ятка представляє собою невеликий овал у променистому обрамленні із зображенням Христа, який возноситься на веселці в оточенні чотирьох херувимів (іл. 8)³⁶. Спаситель представлений в іконографічному типі «Вседержитель»: у хітоні та гіматії з благословляючою правицею. На його руках і ногах червоним шовком відмічені рани від цвяхів. Шитво нашивки надзвичайно майстерно виконане золотими і срібними нитками прикріпною рахувальною технікою. Гіматій Христа суцільно низаний дрібними перлами. Гаптування вирізняє багате декоративне оздоблення з крупних перлин, дорогоцінних і напівдорогоцінних каменів. Деякі з них розміщені у золотих і срібних кастах, інші мають обрамлення з дрібних перлів. Такі гаптовані нашивки часто використовували для оздоблення священницьких фелонів, пошитих із парчі та оксамиту, рідше – інших різновидів шовку³⁷. Можливо, що

³¹ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк. Київ, 2004. С. 103–104.

³² Крайня О.О. Києво-Печерський жіночий монастир... С. 45.

³³ ЦДАК України. Ф. 127. Оп. 1020. Спр. 673. Арк. 50–50 зв.; Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк... С. 89–90.

³⁴ Фонди НЗКПЛ, КПЛ-А-945, Опис ризниці Успенського собору 1758 р., арк. 53 зв. У друкованому описі соборної ризниці початку ХХ ст. інформацію про фелон наведено з помилковою атрибуцією як вклад невідомої особи. Див.: Там само, КПЛ-А-365, арк. 483, № 953/92.

³⁵ Там само, КПЛ-Н-6243, 6244.

³⁶ Там само, КПЛ-Т-455, 26,0×24,0 см.

³⁷ Див.: Варивода А.Г. Гаптовані нашивки з фігуративними зображеннями у декоруванні українських богослужбових тканин XVII–XVIII ст.: види, призначення, іконографія // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. Вип. 29. Ніжин, 2020. С. 254–256.

коштовний вклад був наданий Марією Магдалиною Мокієвською до лаври саме з нагоди возведення у сан ігумені Вознесенського монастиря 1709 р. або незабаром після того. В такому випадку композиція «Вознесіння» на фелоні мала вказувати на присвяту жіночої обителі, очолюваної дарителькою.

Отже, вклади родини Мокієвських до Києво-Печерської лаври, за незначним винятком, представляють собою предмети богослужбового начиння: літургійні посудини й облачення священства. Речі надавалися до тих храмів, якими опікувалися жертводавці через духовний зв'язок із лаврським духівництвом або як фундатори. Традиційним місцем вкладів також був головний храм Печерської обителі – Успенський собор. Стилїстика творів, обставини надання, вкладні написи, розміщені на них, виступають цінними джерелами для дослідження різних аспектів релігійності політичних діячів і духовних осіб мазепинської доби.

УДК 271.2-788-055.2(477.411):719]«17»

Ольга КРАЙНЯ

Національний заповідник «Києво-Печерська лавра»
Київ, Україна
olga.krainia@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7293-9872>

Наталія ОНОПРІЄНКО

Національний заповідник «Києво-Печерська лавра»
Київ, Україна
onoprienko_n@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-6205-2602>

Ольга ВОВК

Центральний державний історичний архів України, м. Київ
Київ, Україна
vovkhistory@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0005-6136-6318>

ПЕРТУРБАЦІЇ ПАМ'ЯТОК КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ВОЗНЕСЕНСЬКОГО МОНАСТІРЯ З ЧАСІВ ВЕЛИКОЇ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ

У статті, підготовленій на основі документів, що зберігаються у ЦДІАК України, фондах Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» та інших наукових, культурно-освітніх установах, а також досліджень, дотичних до історії Вознесенського Печерського жіночого монастиря, визначено причини припинення його функціонування на землях Києво-Печерської лаври й у безпосередньому сусідстві з нею; відтворено основні шляхи переміщення церковних цінностей після переведення вознесенських черниць на початку XVIII ст. до садиби жіночого монастиря Свв. мчч. Флора і Лавра, розташованого на Києво-Подолі; представлено зведену інформацію щодо сучасного місця збереження і стану речей, які пов'язані з діяльністю Вознесенського Печерського монастиря.

Ключові слова: пам'ятки, музей, черниці, ігуменя, Вознесенський монастир, Києво-Печерська лавра, Мазепа, Марія Магдалина.

Вознесенський Печерський жіночий (панянський) монастир був найбажанішим місцем чернечого підвизу для православних жінок Гетьманщини, адже функціонував на землі Києво-Печерської лаври й

у безпосередньому сусідстві з її головними святинами. Як розквіт, так і майже повне забуття на довгі століття Вознесенської обителі пов'язані з участю в її долі родини гетьмана Івана Мазепи. Не останню роль це зіграло й у сплеску інтересу до неї широкого загалу вже в незалежній Україні. Однак тривале панування російсько-імперської цензури, брак писемних джерел далися взнаки у часи популяризації української історії. Зазвичай лакуни у знаннях заповнюють міфи та бездоказові інтерпретації. Так вийшло й з переказами про Вознесенський монастир. Зокрема, можна зустріти гіперболізацію факту ігуменства в ньому матері гетьмана І. Мазепи як причини його «скасування». Проте вивчення документів та історичного контексту вказують на більш глобальні явища, що зумовили відчуження земельної ділянки Києво-Печерської лаври з садибою жіночого монастиря на користь військового відомства й переведення вознесенських черниць у Нижнє місто Поділ: підпорядкування церкви в Московській державі світській владі та утиски населення України через мілітарні проекти з розширення кордонів і створення імперії.

Відродження історико-церковних студій з 1980-х рр. та проведення археологічних розкопок у межах колишньої садиби Вознесенського монастиря у 2005–2007 рр. дали поштовх до поглиблення досліджень з його історії, в тому числі завдяки перевиданням дотичних праць кінця XIX – початку XX ст.¹ В останні десятиліття більше уваги приділяють питанню походження музейних предметів, серед яких збереглися й раритети Печерського паняньського монастиря. Переконливо візуалізувати один із напрямів діяльності черниць дозволяють гагтарські вироби, якими славилися Вознесенський Печерський і Флорівський на Подолі (зрештою об'єднані) монастирі в Києві. Завдяки систематичному вивченню гагтарських осередків на теренах України, такі пам'ятки стали достатньо відомими в колі поці-

¹ Senyk S. Women's Monasteries in Ukraine and Belorussia to the period of suppressions. Roma, 1983. P. 24–26; Крайня О.О. Культурно-мистецька спадщина Києво-Вознесенського Флорівського монастиря // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Вип. 14. Київ, 2005. С. 65–80; Ї ж. Києво-Печерський жіночий монастир XVI – початку XVIII ст. і доля його пам'яток. Київ, 2012; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ, 2004. С. 65–67; Ласкаревська Т. Втрачена пам'ятка української культури Києво-Вознесенський монастир XVII–XVIII ст. у Печерському містечку // Художня культура. 2007. № 4. С. 671–681; Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Балакін С.А. Археологічні дослідження на території київського Арсеналу 2005 р. (попередня інформація) // Праці Центру пам'яткознавства. Вип. 8. Київ, 2005. С. 119–145; Чміль Л.В. Ужиткова кераміка XVII ст. з розкопок Вознесенського жіночого монастиря в Києві // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Вип. 17. Київ, 2007. С. 164–170; Козак О.Д., Хасанова К.О., Дзনেладзе О.С., Вікторова П.Є. Антропологічні дослідження поховань з території Арсеналу в м. Києві у 2007 р. // Археологічні дослідження в Україні за 2006–2007. Вип. 19. Київ, 2007. С. 169–171; Долженко Ю. Мешканці Київського Арсеналу XVII–XVIII ст. за даними краніоскопії // Болховітіновський щорічник 2010. Київ, 2011. С. 118–134; Його ж. Краніологія похованих у Вознесенському некрополі (Київський Арсенал) // Історична пам'ять. Вип. 37. Полтава, 2017. С. 88–110; Charipova L.V. Earthly mother, holy witch: social perceptions of Maria-Magdalena Mazepa (1687–1707) // Russian History: Witchcraft Casebook: Magic in Russia, Ukraine, Poland, and the Great Duchy of Lithuania, 15th–21st Centuries, ed. by V. Kivelson. 2013. № 40(3–4). P. 451–468; Прокоп'юк О.В. Жінки-вкладниці київських монастирів за ризничними описами XVIII ст.: соціальний склад та гендерні особливості // Історія релігій в Україні. Вип. 31. Львів, 2021. С. 74–84 та ін.

новувачів цього мистецтва й часто експоновані в музейному просторі². Сучасні міждисциплінарні студії, які проводяться в Національному заповіднику «Києво-Печерська лавра» (НЗКПЛ) вивели цей напрям досліджень на новий рівень³. Утім, є складнощі в розрізненні за походженням музеєфікованих пам'яток гаптарства, що близькі за часом виготовлення, стилістикою, географічним положенням монастирів, в яких вони були створені, як-от Вознесенський і Флорівський. Власне, це стосується й інших творів мистецтва. До того ж специфіка обліку музейних надходжень у радянський період та втрата частини перших інвентарних книг спричинили «пробіли» у графі «Спосіб придбання» або «Місце походження речі». Описи часів СРСР часто «позбавляли» предмети культу первісної адреси. В результаті поширеним став запис про «надходження з евакуації» 1947 р. Тож у тематичному відборі музейних предметів, які походять із Вознесенського Печерського монастиря, що є одним із пріоритетних завдань цієї статті, ми зорієнтовані на переконливі маркери – перш за все на вкладні написи й облікову документацію, яка потребує обережного критичного підходу, перехресної перевірки джерел навіть за наявності прямих свідчень.

Відтворити реалістичну картину побуту, вподобань, духовних прагнень черниць XVII – початку XVIII ст. та пов'язаних із монастирем осіб допомагають богослужбові книги, твори металопластики. Столове начиння з металу, яке в 1920-х рр. надійшло з Флорівського монастиря до фондів Всеукраїнського музейного городка, ужиткова кераміка, виявлена під час розкопок на місці колишньої Вознесенської обителі з певними застереженнями можуть презентувати побут вознесенських черниць (адже маємо пам'ятати про заміщення військовиками та членами їхніх родин чернечої громади на Печерську вже близько 1710 р.)⁴.

Дивом зберігся *гзвін*⁵ зі вкладним написом І. Мазепи, датованим 1683 р., на молитовне поминання батьків у Вознесенській обителі. У 2022–2023 рр. здійснено реставрацію та комплексне дослідження цієї пам'ятки історії та ливарного мистецтва⁶.

² Новицька М. Датовані епітрахілі Лаврського музею 1640–1743 р. // Український музей. Збірник 1. Репринтне перевидання 1927 р. Київ, 2007. С. 52–69. Табл. V–VIII; Кара-Васильєва Т.В. Літургійне шитво України XVII–XVIII ст.: Іконографія. Типологія, стилістика. Львів, 1996; Прасолова К.С. Мазепинський воздух 1689 року (Видатна пам'ятка українського гаптарства) // Українська культура. 1998. № 6. С. 24–25; Герелес К.С. Гаптарська майстерня Києво-Вознесенського монастиря за часів ігуменства Марії Магдалини Мазепи // Могилянські читання 1999 року: Гетьман Іван Мазепа і Києво-Печерська лавра: Матеріали щорічної наукової конференції. Київ, 2000. С. 52–55.

³ Варивода А.Г. Пам'ятки сакрального гаптування мазепинської доби в колекції НЗКПЛ // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: 36. наук. ст. за матеріалами ХХІV Міжнар. конф., 19–20 берез. 2015 р. Київ, 2015. С. 333–340; її ж. Техніко-технологічні особливості гаптування в атрибуції пам'яток Києво-Вознесенського монастиря мазепинської доби // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії: Мат. Вісімнадцятої Міжнародної наукової конференції (травень – червень 2020 р.). Київ, 2020. С. 155–160.

⁴ Крайня О.О. Культурно-мистецька спадщина Києво-Вознесенського Флорівського монастиря... С. 66, 77.

⁵ Тут і далі музеєфіковані пам'ятки Печерського Вознесенського монастиря виділено курсивом.

⁶ НЗКПЛ, КПЛ-М-11195; Крайній К., Онопрієнко Н., Ралемський В., Андреев О. Дзвін з вкладним написом Івана Мазепи: музеєфікація, реставрація, дослідження // Музеї та

Зауважимо, що тим самим 1683 р. датована й перша згадка матері І. Мазепи як ігумені цього монастиря – черниці Марії Магдалини (Маріанни Мазепиної з роду Мокієвських)⁷. Отже зафіксуємо вказаний рік як хронологічний початок безпосереднього опікування Вознесенським монастирем порідненими Мазепами та Мокієвськими, а також їхньої особистої участі у справах Києво-Печерської лаври, до чиеї юрисдикції належала панянська обитель. Однак реалізація більш витратних проєктів на користь церкви (як-от цегляне будівництво, оздоблення храмів) спостерігається вже після 1687 р., коли І. Мазепа став гетьманом Війська Запорізького.

Попри складну долю історичних пам'яток доби Гетьманщини, крихти минувшини, розподілені поміж різними сховищами, можуть бути віртуально зведені разом і показані в одному каталозі, у спільному експозиційному проєкті. Це, безумовно, підживить наукові студії та підкорегує верифікованими даними уявлення про Вознесенський панянський монастир, який близько трьох десятиліть свого існування перебував під особливим заступництвом гетьмана І. Мазепи.

Мета дослідження полягає у висвітленні історії переміщень старожитностей та у фіксації сучасного місця зберігання деяких унікальних предметів, що походять із Вознесенського Печерського монастиря. Увагу акцентуватимемо на артефактах доби І. Мазепи.

З невеликого обсягу вцілілих до нашого часу речей XVII – початку XVIII ст. найбільш виразні датуються періодом понад двадцятирічного господарювання в обителі (до самої смерті наприкінці 1707 р.) матері гетьмана І. Мазепи. Однак, слід зазначити, що перші свідчення про печерських стариць відносяться до 1540-х рр., а переконлива інформація про розбудову панянського монастиря з'являється в панегірику 1618 р. на честь архімандрита Єлисея Плетенецького⁸. Активізація інтелектуального життя за ініціативи цього непересічного церковного діяча в поєднанні із загальноєвропейськими тенденціями розвитку України у складі Речі Посполитої обумовили й особливості організації жіночої чернечої громади, важливими функціями якої були релігійне виховання, освіта, написання власних творів. Про це свідчать нотатки іноземців, однак підтвердити інтелектуальну складову діяльності вознесенських черниць не вдається, значною мірою через знищення та вилучення їхнього писемного спадку в останні роки функціонування монастиря. Зупинімося на перебігу цих подій докладніше, перш за все для висвітлення стану джерельної бази з огляду на поставлену мету.

Ділянку дівочої обителі було внесено у план модернізації Києво-Печерської фортеці під час Північної війни. Справа перебувала під особистим контролем Петра I, котрий задля цього навідувався в Київ 15 серпня і 24 грудня 1706 р. Одночасно місцеві монастирі отримали замовлення на термінове виготовлення військового спорядження, про що з посиланням на архів Військово-історичного музею артиле-

реставація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності: Мат. VIII Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 22 вересня 2023 р. Київ, 2023. С. 73–84.

⁷ Крайній К.К., Крайня О.О. Мазепіана: проблеми верифікації // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії: Мат. Сімнадцятої Міжнародної наукової конференції (28 травня – 1 червня 2019 р.). Київ, 2019. С. 163.

⁸ Крайня О.О. Києво-Печерський жіночий монастир XVI – початку XVIII ст. і доля його пам'яток. С. 34.

рії, інженерних військ та військ зв'язку у Санкт-Петербурзі згадано в монографії О. Сіткарьової (утім, без розширеної інформації)⁹.

Щойно зведена стараннями Марії Магдалини Мазепиної й за підтримки синагетьмана та освячена 1705 р. монастирська Вознесенська церква вже в 1710 р. діяла як парафіяльна гарнізонна. Все колишнє господарство обителі перейшло під нагляд Київської інженерної команди. Більшість споруд використовували як артилерійські склади й ремонтні майстерні¹⁰.

У 1920-х рр. було поширено думку, що «Вознесенський монастир (проти Печерської лаври)... з помсти до Мазепи, зруйнував Петро I 1711 р., перевівши черниць до Флорівського монастиря»¹¹. М. Андрусак зазначав, що «цей монастир був скасований після полтавської катастрофи»¹². Версія про те, що Печерську жіночу обитель «було закрито» через особисту помсту Петра I Івану Мазепі у зв'язку з багаторічним управлінням нею матір'ю гетьмана популярна й у наш час. Однак документального підтвердження саме такої причини переведення черниць на Поділ не знайдено. Більш того, «покарання» монастиря за військово-політичний маневр сина ігумені не мало сенсу, адже вона померла раніше зазначених подій. Переміщення черниць намагались обґрунтувати малолюдністю обителі після епідемії 1710 р. Але аналіз документів зміцнює висновок про те, що воно здійснене внаслідок просування проєктів нових військових укріплень на Печерській і Старокиївській висотах, коли московське командування вже розглядало місто як власний опорний пункт.

Петро I віддав справу звільнення від монастирів потрібних для поліпшення фортифікації ділянок «на відкуп» Дмитрові Голіцину як «градоначальнику» (з 1707 р. київський воєвода, від 1711 р. генерал-губернатор)¹³. Однак, якщо місце розташування Вознесенського монастиря ще в 1706 р. військові інженери визнали оптимальним для розміщення збройових складів, то реалізувати цей план удалося тільки в 1711 р. — після епідемії чуми й розширення повноважень Д. Голіцина.

Переміщення черниць відбувалося на тлі другої хвилі репресій щодо мазепинців, яка, припускають, була пов'язана з невдалим походом на Правобережжя гетьмана в екзилі Пилипа Орлика. Тоді запровадили превентивні дії щодо «неблагонадійних» старшин і членів їхніх родин, серед яких були й особи чернечого стану¹⁴. Отже перипетії остаточного вирішення долі Вознесенського монастиря були, скоріш за все, складнішими, ніж уявляється на перший погляд. Стверджувати можна лише те, що доля святинь Гетьманщини мало хвилювала царя, одержимого своїми проєктами. Відчуження лаврської землі, на якій стояв Печерський Вознесенський монастир, на користь військового відомства через плани розбудови фортеці не було якимось винятком. Це видно, зокрема, з документів, що зберігаються в

⁹ Сіткарьова О.В. Киевская крепость XVIII–XIX вв. Киев, 1997. С. 31, 33.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). Ф. 128. Оп. 1 заг. Спр. 62. Арк. 1а — 1а зв. [за:] Крайня О. Нові матеріали до історії Вознесенського монастиря // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Вип. 21. Спецвип. 8. Київ, 2008. С. 79–81.

¹¹ Новицька М. Датовані епітрахілі... С. 54.

¹² Андрусак М. Гетьман Мазепа як культурний діяч // Мазепа. Т. 2. Варшава, 1938. С. 80.

¹³ Крайня О. Нові матеріали до історії Вознесенського монастиря. С. 101.

¹⁴ Бовгира А. «Изменичьи родственники»: до питання про долю мазепинців у пост-полтавську добу // Сіверянський літопис. 2018. № 6. С. 45.

Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, які ввела в науковий обіг С. Сохань. Одночасно з вознесенськими на Києво-Поділ перевели черниць Софійської обителі з ділянки Золотоверхо-Михайлівського чоловічого монастиря у Верхньому місті. Впродовж 1711–1712 рр. ці дві чернечі громади доєднали до Флорівського та Йорданського монастирів, де переселенки сподівалися невдовзі отримати земельні компенсації взамін за втрачені престижні місця¹⁵.

Стратегія бойових дій на території України Петра I і його оточення була спрямована на ослаблення противника з використанням козацького «бастіону всього християнства» (за виразом гетьмана І. Мазепи). Після досягнення імперських цілей у воєнних змаганнях зі шведами, поляками, кримськими татарами й турками в московського уряду зникла необхідність підтримувати «козацький бастіон», який, до того ж, ніс загрозу абсолютизму¹⁶. Символічно, що у близькому часі з остаточною ліквідацією за наказом імператриці Катерини II козацької автономії, наприкінці XVIII ст. на колишньому місці Печерського жіночого монастиря були знищені останні ознаки його минулої слави. Реалізація проекту І. Міллера щодо будівництва цегляного Арсеналу, який і сьогодні бачимо навпроти Києво-Печерської лаври, потягнула за собою повний демонтаж церкви Вознесіння Господнього. Підрядник купець М.І. Григоренко підписав контракт із представниками військового відомства в 1797 р., за яким, між іншим, бажав отримати всі матеріали розібраної його коштом церкви, включно з іконостасом, іконами й рештою начиння¹⁷. Отже, якщо до цього часу щось і залишалось від мазепинської доби у храмі, то знайти сліди означених цінностей неможливо. Найпростіше та найрезультативніше досліджувати вкраплення вознесенських пам'яток у контексті культурної спадщини Флорівського монастиря, що діє дотепер. Там регулярно велися інвентарні книги, в яких фіксувалися й деякі речі вознесенського походження. Ця облікова документація в достатньому обсязі збережена в колекції ЦДІАК України (ф. 167 «Києво-Флорівський Вознесенський жіночий монастир», 1745–1921), що дозволяє порівняти записи в ній з інформацією про надходження, а, за наявності, й із самими предметами у зібраннях музеїв, архівів, бібліотек. Відштовхуючись від цього, для здійснення історичної реконструкції можна вести розшуку збережених речей та накопичувати матеріал щодо зниклих (можливо, знищених) церковних цінностей, як-от чудотворна Руднянська ікона Божої Матері.

Показником соціально-майнового стану черниць, їхньої релігійності слугують, між іншим, вклади до церков за межами свого монастиря. На сьогодні успішно апробована методика аналізу синодиків для таких досліджень, ризничних описів¹⁸

¹⁵ Сохань С.В. Київський Богословський та Йорданський дівочі монастирі XVI–XVIII ст.: сплетіння долі в історичному просторі // Рукописна та книжкова спадщина України. Вип. 13. Київ, 2009. С. 83, 86–88, 97; Крайня О. Києво-Печерський жіночий монастир XVI – початку XVIII ст. і доля його пам'яток. С. 32, 78, 123–125.

¹⁶ Іванюк С.А. Крепостные сооружения города Киева в период Великой Северной войны (1700–1721 гг.) // Вопросы истории фортификации. Вип. 2. Москва, 2011. С. 61; Бережная Л. Казацкий бастион 17 века – взгляд изнутри и снаружи // Religion und Integration im Moskauer Russland. Konzepte und Praktiken, Potentiale und Grenzen, 14–17. Jahrhundert, hrsg. v. Steindorff L., Wiesbaden 2010. S. 294.

¹⁷ Ситкарєва О.В. Киевская крепость XVIII–XIX вв. С. 178.

¹⁸ Шульга Я.М. Паломничество до київських православних святинь у XVIII ст.: соціо-антропологічний вимір: Дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2015. С. 190, 268, 270–271; Прокоп'юк О. Жінки-вкладниці київських монастирів за ризничними описами... С. 76–77.

та облікової документації радянських часів. Однак у разі використання останніх нам загрожує оманливе враження — про походження значної частини вкладів із ризниці Успенського собору. Слід ураховувати звезення у це сховище в перші роки радянської влади церковних скарбів із різних релігійних осередків.

Ще одне застереження стосується помилкового ототожнення черниць Вознесенської обителі у часи проживання їх на Печерську, біля лаври, з флорівськими черницями Києво-Подільського монастиря, оскільки в 1720-х рр. назва останнього стала подвійною (Вознесенський Флорівський) і вкладні речі від флорівських черниць легко можуть бути трактовані як «вознесенські» та навпаки. Плутанина тим більш імовірна, що частина цінностей Вознесенського монастиря потрапила в ризницю Флорівської обителі. Після інвентаризації 1919 р. й вилучення церковних речей у 1920-х рр. уже звідти культові пам'ятки перевезли в ризницю Успенського собору як націоналізоване майно, що не було враховано під час укладання каталогу 2005 р.¹⁹

Показовим прикладом цього є гаптована зі вкладним написом і літерною датою епитрахиль ігумені Вознесенської обителі Марії Магдалини Мазепиної, що її внесено в каталог як пожертву до Успенського собору²⁰. Насправді цей твір гаптарства надійшов із Флорівської обителі в 1923 р. до Лаврського музею, а саме — до фондосховища на базі ризниці Великої церкви²¹. Він привертав увагу поціновувачів церковного мистецтва вже в ХІХ ст. Вперше фототипію С. Кульженка із зображенням епитрахилі Марії Магдалини Мазепиної було опубліковано у книжці викладача училища-притулку при Флорівському жіночому монастирі священника Ф. Маніковського. Перевидання 2010 р. праці з історії Флорівської (Вознесенської) обителі М. Маліженовського, яка виходила в 1895 р. без ілюстрацій, було доповнено репродукцією зображення з книги Ф. Маніковського²². На епитрахилі гаптовані написи: зверху — «рѣкъ АХЧ [1690] / [ѣ]пѣтрахѣлѣ сѣ [16]», знизу — «вѣѣнна глѣлѣ ѣѣмѣнѣлѣ Мѣрѣлѣ Мѣгдѣлѣнѣлѣ / Мѣзѣпѣнналѣ спѣрѣнналѣ сѣѣлѣ епѣтрахѣлѣ» (іл. 1, 2). «В орнаментальному облямуванні під арками — постаті Богородиці, архангела Гавриїла, апостола Петра [і Павла], Антонія і Феодосія з відповідними написами. Обличчя і руки шиті контурно по шовку»²³. В огорожі Києво-Печерської лаври під час Другої світової війни епитрахиль Марії Магдалини Мазепиної розділила трагічну долю Великої церкви, майже вщент зруйнованої 3 листопада 1941 р. Залишилися «два фрагменти епитрахилі з жовтого репсу, шиті золотними, срібними нитками і синеллю»²⁴. Втрачено образ апостола Петра й частину орнаментів із характерними українськими мотивами (іл. 2, 3). На думку мистецтвознавиці А. Вариводи та за міркуваннями художни-

¹⁹ Вклади і вкладники Успенського собору Києво-Печерської лаври ХVІ — поч. ХХ ст. (Сакральні тканини і вироби з металу у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника): Каталог / Упоряд. В.В. Щербакова, Г.І. Листопад. Київ, 2005.

²⁰ НЗКПЛ, КПЛ-Т-2695/1-2; Вклади і вкладники... С. 17.

²¹ Крайня О.О. Культурно-мистецька спадщина Києво-Вознесенського Флорівського монастиря... С. 75.

²² Маниковский Ф. Исторически-статистическое описание Киево-Флоровского Вознесенского женского монастыря. Киев, 1894; Малиженовский Н.Ф. Киевский женский Флоровский (Вознесенский) монастырь. Киев, 2010. С. 117, илл. 17.

²³ Вклади і вкладники... С. 17.

²⁴ Вклади і вкладники... С. 17; Варивода А.Г. Техніко-технологічні особливості гаптування в атрибуті пам'яток Києво-Вознесенського монастиря... С. 158.

ка-реставратора творів із тканин вищої категорії В. Назара, такі давні гаптки вже в XIX ст. мали значні переробки. Поновлення здійснювали, зазвичай, із використанням менш дорогих матеріалів.

Складні й копіткі реставраційно-відновлювальні роботи В. Назар розпочав у 2004 р.²⁵ Вони проводяться з тривалими вимушеними перервами. Втім, ми вже маємо змогу оцінити як чудову роботу золотошвейного центру Вознесенського монастиря XVII ст., так і майстерність реставратора.

На відміну від попередньої пам'ятки, підтверджується вклад у Велику церкву Києво-Печерської лаври тією ж Марією Магдалиною Мазепиною літургійного покрива (або воздуха) 1689 р. з вигаптованим по центру нижньої частини крайки гетьманським гербом²⁶. Підпис на підкладці зеленого шовку нагадує також про долученість до цього вкладу, очевидно, духівника ігумені – блюстителя Феодосієвих (Дальніх) печер ієромонаха Інокентія. Цей воздух показують збережені ризничні описи Успенського собору Києво-Печерської лаври XVIII ст., зведений реєстр яких уклала О. Прокоп'юк. Дані про дарувальників дослідниця відтворила також за записами в інвентарях²⁷. На наш погляд, потребує окремого коментаря внесення в реєстр Марії Магдалини Мазепиної як «монахині Флорівського монастиря», котрою вона не була, та й померла до переведення вознесенських сестер в обитель на Подолі. Але така «рекомендація» за рукописним джерелом може подовжити непорозуміння, яке намагаються подолати дослідники історії монастиря з кінця XIX ст. Адже часто на біографічні дані Марії Магдалини Мазепиної (в дівочтві Мокієвської) накладаються фрагменти буття її родички Мокієвської – повної тезки за чернечим ім'ям, котра 1709 р. стала ігуменею Печерської обителі й очолила перехід вознесенських черниць у Флорівський монастир, де невдовзі змістила ігуменю Ангеліну та управляла об'єднаними монастирями до самої смерті в 1737 р. До середини XVIII ст. керівну ініціативу у справах монастиря на Подолі перехопили вознесенські черниці, що спричинило тривале напруження у взаємовідносинах старожилів із новоприбулими. Ситуація кардинально змінилася у другій половині XVIII ст., коли подробиці приєднання печерських насельниць поступово забувалися (небажані згадки трансформувались у неважливі для наступних насельниць), і через це в монастирських інвентарях з'явилися записи про Марію Магдалину Мазепину як про «флорівську монахиню», що спричинило хибні уявлення про її довге служіння, ототожнення з родичкою Марією Магдалиною Мокієвською – ігуменею вознесенською (останніх років перебування на Печерську) та флорівською, і навіть легенди про поховання матері І. Мазепи у Флорівському монастирі. Це тим більш неймовірно, оскільки вона померла на Печерську у віці близько 90 років.

До того ж у Флорівському, як у кожному жіночому монастирі, насельниці традиційно займалися шитвом і ткацтвом. Вони мали доволі міцні зв'язки з вознесенськи-

²⁵ Вклади і вкладники... С. 17.

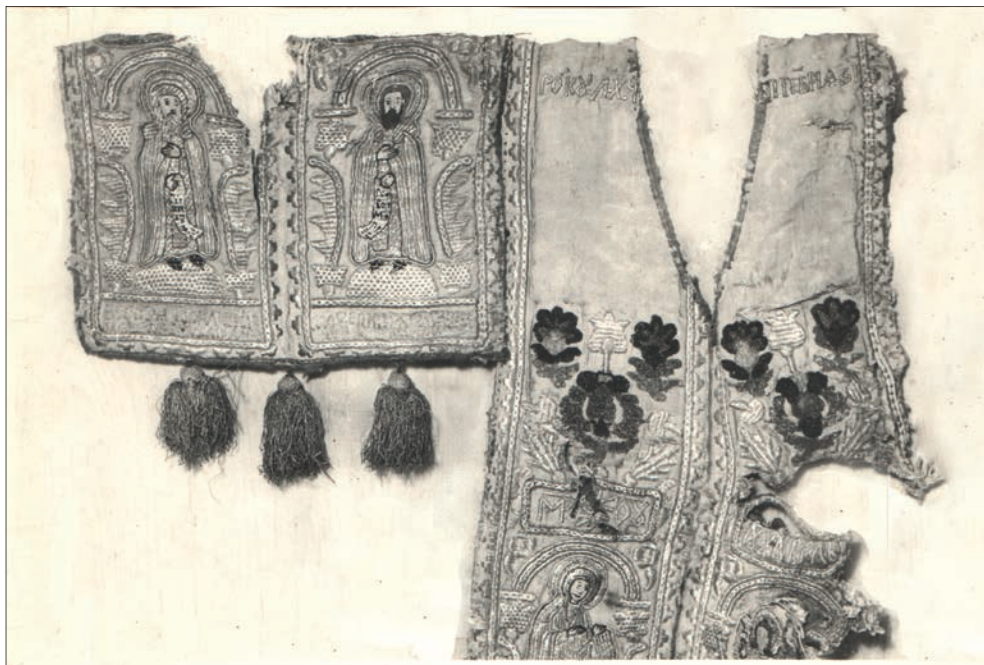
²⁶ НЗКПЛ, КПЛ-Т-139; Прасолова К.С. Художні особливості українського образотворчого гаптування... С. 83; Ї ж. Мазепинський воздух 1689 року... С. 24–25; Вклади і вкладники... С. 7, 16, № 5; Варивода А.Г. Пам'ятки сакрального гаптування мазепинської доби... С. 337–338; Ї ж. Техніко-технологічні особливості гаптування в атрибуції пам'яток Києво-Вознесенського монастиря... С. 155–160.

²⁷ Прокоп'юк О.Б. Реєстр вкладників Києво-Печерської лаври за описами ризниці Успенського собору // Rocznik Bołchowitowski=Болховітіноський щорічник 2017/2018. Poznań; Kijów, 2019. С. 394, 416.

Ил. 1. Єпитрахиль. 1690 р. Вклад Марії Магдалини Мазепиної. Фототипія С. Кульженка. Кінець XIX ст.

Ил. 2. Єпитрахиль 1690 р. КПЛ-Т-2695/1-2. Фотофіксація 16 жовтня 2023 р. Реставратор В. Назар

Ил. 3. Фрагменти епитрахилі 1690 р. Фотофіксація після виявлення на руїнах Успенського собору Києво-Печерської лаври, знищеного 3 листопада 1941 р.

Ил. 4. Список чудотворної ікони Богородиці Руднянської в шаті XVIII ст. з колекції НЗКПЛ. КПЛ-Ж-2358, КПЛ-М-10005

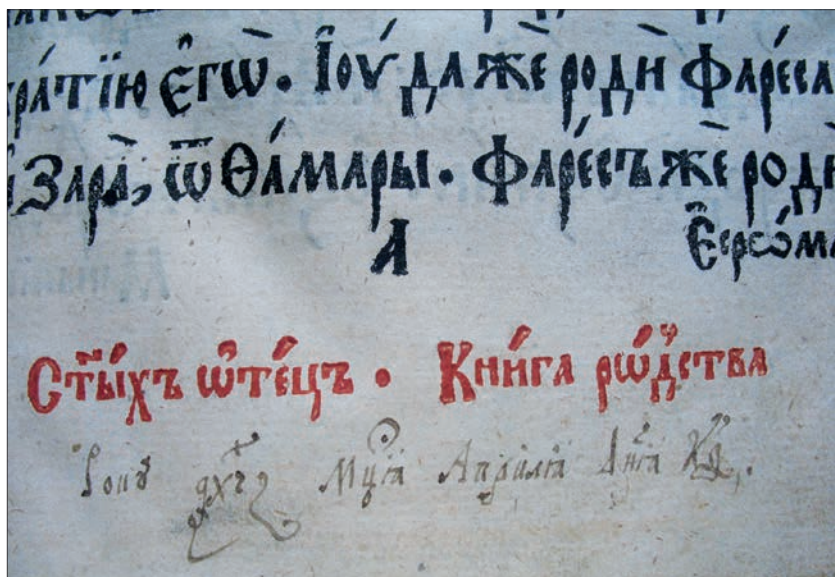
Ил. 5. Блюдо для антидору зі вкладним написом Марії Магдалини Мазепиної 1701 р. КПЛ-М-7087

Ил. 6. Оправа Євангелія. Чільна дошка. 1697 р. ЦДІАК України, ф. 739, оп. 1, стр. 159

Ил. 7. Нижня дошка Євангелія з вкладним написом 1697 р. ігумені Марії Магдалини Мазепиної на середнику. ЦДІАК України, ф. 739, оп. 1, стр. 159

Ил. 8. Фрагмент напису на Євангелії з датою вкладу Марії Магдалини Мазепиної (1697 р.) до монастиря Свв. мчч. Флора і Лавра. КПЛ-КН-172

ми черниціями й отримували вклади від печерської ігумені. Наразі ми зупинилися на двох гаптарських виробках, «достеменно пов'язаних з іменем Марії Магдалини Мазепиної» і золотошвейною майстернею Вознесенського Печерського монастиря. Решта дотичних творів потребує спеціального аналізу, додаткових аргументів на користь виготовлення їх саме у цій обителі та є предметом професійних дискусій²⁸.

Для виокремлення пам'яток, що переконливо пов'язані з Вознесенським монастирем на Печерську, важливе уточнення дати переведення черниць на Києво-Поділ, а також визначення, за яким наказом це було зроблено. Цього не могли з'ясувати вже в 1740-х рр., але пригадували, що сталося це після епідемії чуми, впродовж 1710–1711 рр.²⁹ Кілька насельниць затрималися на Печерську трохи довше, оскільки там було залишено частину монастирського майна. Черниці не вважали свою обитель «скасованою», й очікували компенсації у вигляді розбудови Нововознесенського монастиря на іншому місці, бажано знову неподалік від Києво-Печерської лаври, про що є свідчення від 1715 р.³⁰ Правдоподібно, що І. Мазепі вдавалося за життя матері, котра дуже хворіла в останній рік, гальмувати плани використання ділянки Вознесенського монастиря для військових цілей. Зневага з боку московського уряду до монастирів, розбудованих його родиною й козацькою старшиною на теренах України, безумовно, стала додатковим каталізатором рішучої зміни геополітичних міркувань гетьмана. Однак деталізувати перебіг подій щодо вирішення долі Печерського паняньського монастиря складно через знищення джерел як самими опонентами московської влади, котрі мали приховувати відповідні документи, так і через вилучення архіву Вознесенського монастиря в період переслідування мазепинців. Оскільки на жах репресій під час Великої Північної війни наклалися ще й жахи епідемії чуми, то, скоріш за все, реєстру речей Вознесенської ризниці напередодні переміщення черниць не було укладено. «Зондування» теми доводить, що цінності обителі не потрапили в повному обсязі до Флорівського монастиря. Ті, що опинилися все ж таки в киево-подільському жіночому монастирі, були включені впродовж XVIII ст. в єдині реєстри й виокремити за ними власне вознесенські, з Печерського містечка, можливо лише у виняткових випадках. Наприклад, циновий посуд XVII–XVIII ст. з Флорівського (Вознесенського) монастиря, який частково зберігся вже в музейній колекції, за виглядом не може бути віднесений до тієї чи іншої обителі. Гравійована на металі позначка «Ф. м.» не дає певної атрибуції, адже могла бути зроблена пізніше. Однак приблизне датування посуду і його походження дозволяють, на наш погляд, використовувати цей матеріал для візуалізації побуту вознесенських черниць, наприклад, у тематичній музейній експозиції. Усвідомлення окремими спеціалістами історичної цінності цих предметів не завадило радянським керівникам 1930-х рр. передати значну кількість посуду, вилученого у Флорівському монастирі, до господарської частини для повсякденного користування³¹.

Ускладнює студії відсутність окремого фонду писемних джерел Вознесенського монастиря. Ту частину документів, що їх описали в 1755 р. на хорах головного храму колишньої обителі, за назвами та датуванням справ можна віднести до залишків

²⁸ Варивода А.Г. Техніко-технологічні особливо сті гаптування в атрибуції пам'яток Києво-Вознесенського монастиря... С. 155.

²⁹ ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 заг. Спр. 62. Арк. 1а, 6, 11 зв., 12 зв., 15–17, 32, 144–145.

³⁰ Російський державний архів древніх актів. Ф. 124. Оп. 6. Д. 197. Л. 1 об.

³¹ Крайня О. Культурно-мистецька спадщина... С. 66.

архіву Києво-Печерського монастиря, який постраждав під час пожежі 1718 р. (документ ЦДІАК України зі справи про Вознесенський монастир опубліковано³²). Там трапляються вкраплення паперів військового гарнізону, парафіяльною церквою якого став колишній монастирський храм. Рідкісні відомості щодо функціонування Вознесенської обителі на Печерську розпорошені по різних збірках церковного та військово-адміністративного походження. Так само, як у випадку з речами, писемна спадщина Київського Вознесенського і Флорівського монастирів поєдналась, що досі має наслідком плутанину, особливо у фактах ранньої, XVI ст., історії.

Власне архів Печерського Вознесенського монастиря, за свідченням черниць у 1709 р., було вилучено військовим комендантом Києво-Печерської фортеці Миколою Геренком³³. Очевидно, це сталося наприкінці жовтня або на початку листопада 1708 р., коли Петро I отримав звістку про перехід І. Мазепи на бік Карла XII й видав накази, що легітимізували переслідування мазепинців. Тоді розпочалися слідчі дії з вилученням матеріалів, які, після допитів свідків і підозрілих осіб представниками військового командування на місці, скоріш за все, були направлені «в посольську канцелярію для розшуку»³⁴. Вони могли опинитися серед документів різних фондів Російського державного архіву давніх актів (РДАДА), як-от 124 («Малороссийские дела»), 125 («Монастырские дела»), 158 («Приказные дела новых лет») та ін. Зацікавленість справами мазепинців проявляв історіограф часів Катерини II Герард Фрідріх Міллер³⁵, котрий із 1766 р. служив, а з 1775 р. очолював Московський архів Колегії іноземних справ. Тож в іменній колекції документів ф. 199 («Портфели Г.Ф. Миллера») РДАДА теж можна припустити наявність деяких матеріалів, що походять із Вознесенського монастиря, але треба ураховувати і зміни складу фонду після викупу його за іменним указом 1782 р.³⁶ Загалом, слід визнати, що чимало матеріалів російських архівів, пов'язаних із київськими обителями, неможливо компенсувати наявною в Україні базою джерел. Тим більш, коли йдеться про зміни, спричинені мілітарними проектами.

За матеріалами ЦДІАК України вдалося з'ясувати, що після смерті ігумені Марії Магдалини Мазепиної, з півроку за нею правила намісниця черниця Марія Яблонська, котра, очевидно, й була ігуменею до своєї смерті в 1708 р. Їй допомагала соборна стариця Таїсія³⁷. Ще однією наближеною до ігумені Марії Магдалини черницею була її онука Маріанна (племінниця І. Мазепи, названа його сестрою Олександрою на честь бабусі – в миру Маріанни; варіант мирського імені матері гетьмана «Марина», поширений в історіографії, наразі документально не підтверджено³⁸). Згадана Маріанна Вітуславська, як більшість родичок, у чернецтві отримала ім'я Марія або Марфа (різна форма імені за документами). Вона була намісницею Глухівського монастиря, підпорядкованого Києво-Печерському Вознесен-

³² Крайня О. Нові матеріали до історії Вознесенського монастиря... С. 102–105.

³³ Там само. С. 68.

³⁴ Бовгиря А. «Похідна посольська канцелярія» та репресії проти мазепинців (1708–1710) // Сіверянський літопис. 2017. № 1–2. С. 48–50.

³⁵ Радовський В. Допит Войнаровського, небіжа Івана Мазепи // Дзвін. 1992. № 7–8. С. 124.

³⁶ Российский государственный архив древних актов: Путеводитель: В 4 т. / Сост. Ю.М. Эскин. Т. 4. Москва, 1999. С. 73–78, 491.

³⁷ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1076. Спр. 54. Арк. 74, 77.

³⁸ Крайній К.К., Крайня О.О. Мазепіана: проблеми верифікації. С. 163–164.

скому за ігуменства матері гетьмана. Останні місяці хвороби бабусі-ігумені провела біля неї в Києві. Свідчили, що спадок онуки (до восьми барил або баклажок із грошима) був замурований «у льоху» у Вознесенському Печерському монастирі³⁹. З документа РДАДА відомо, що Марфу Вітуславську заарештували у справі гетьмана І. Мазепи й заслали на «Біле озеро», її челядницю Катерину – до Сибіру⁴⁰. Натомість інша родичка Мазеп – Мокієвська, у чернецтві Марія Магдалина, була поставлена ігуменею Печерської Вознесенської обителі в 1709 р., тобто тоді, коли мазепинців переслідували, піддавали тортурам, страчували або відправляли у заслання. Схоже, Марія Мокієвська з донькою Памфілією навіть були обнадіяні залишитися на Печерську, хоч і не на колишньому місці, але у форштадті, поблизу лаври (на таку думку наводять непрямі свідчення). В усякому разі, до огорожі Флорівської обителі ще у жовтні 1709 р. вознесенські черниці аж ніяк не гадали потрапити. Тоді, на тлі репресій проти мазепинців, флорівська ігуменя Ангеліна вирішила скористатися обставинами й почала тяжбу з вознесенською настоятелькою за с. Дмитровичі. У «Наказній палаті» вона свідчила, що землю відібрала в них «зрадника Івашки Мазепи мати»⁴¹. Але в неї не тільки нічого не вийшло – невдовзі після переселення з Печерська на Поділ Марія Мокієвська змістила флорівську ігуменю з посади⁴². Черниці Марія Магдалина та її донька Памфілія до кінця 1730-х рр. самовладно керували об'єднаними чернечими громадами. Було б логічно припустити, що речі з різниці Печерського Вознесенського тоді «перекочували» на Києво-Поділ, у Флорівський монастир. Але це справджується лише почасти.

Слід сказати, що мати гетьмана в останні дні життя не кликала до себе майбутніх ігумен Мокієвських із Глухівської обителі, де вони тоді перебували, як запевняли очевидці, у злиднях. Навіть після смерті високопоставленої родички мати з донькою не відразу приїхали до Києва. Однак представники влади виявили дивну прихильність до цих черниць у часи переслідувань мазепинців: київський губернатор Д. Голіцин віддав їм знайдені гроші Марії Вітуславської⁴³, гетьман Іван Скоропадський універсалами 1709–1710 рр. підтвердив земельні маєтності Вознесенського Печерського монастиря, переданого в управління Марії Магдалині Мокієвській⁴⁴.

За нормами указів від 7 листопада 1708 р., «донощик», лояльний до царя, отримував право на частину «изменничьих» маєтностей⁴⁵. Якщо відкинути таку підозру, то захоплення «изменничьих родственниц» представниками влади втрачає логічне пояснення, адже за правничою практикою тих часів родичі звинувачених автоматично вважалися злочинцями⁴⁶.

Тож є підстави вбачати серйозні внутрішньородинні проблеми Мазеп-Мокієвських. Є свідчення про те, що найкоштовніші речі мати й донька Мокієвській не завезли у Флорівський монастир, а тримали у Преображенській церкві Пе-

³⁹ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1076. Спр. 54. Арк. 74.

⁴⁰ Бовгиря А. «Изменичьи родственники»... С. 44.

⁴¹ ЦДІАК України. Ф. 167. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1 зв.

⁴² Там само. Арк. 5 зв.

⁴³ Там само. Ф. 127. Оп. 1076. Спр. 54. Арк. 74 зв.

⁴⁴ Малиженковский Н.Ф. Киевский женский Флоровский (Вознесенский) монастырь. С. 242, 245.

⁴⁵ Бовгиря А. «Похідна посольська канцелярія»... С. 48–49.

⁴⁶ Бовгиря А. «Изменичьи родственники»... С. 44.

черської фортеці⁴⁷ – тобто у відомій нам церкві Спаса на Берестові. З огляду на судову тяжбу 1709 р., ініційовану флорівською ігуменею проти вознесенських черниць напередодні переміщення печерської громади на Києво-Поділ, не дивно, що тривалий час між ними зберігалася напруга та недовіра. Залишені Мокієвськими у Спасо-Преображенській церкві скарби пробули там до кінця XIX ст., коли протоіерей цього храму Климент Фоменко в 1889 р., разом із парафією, був переведений у новозбудовану церкву Олександра Невського в Маріїнському парку, куди й перевіз богослужбове начиння великого історико-культурного значення. Як активний член Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, він виконував завдання з опису парафіяльних храмів. Деякі предмети колишньої Спасо-Преображенської ризниці о. Климент передав уже з церкви Олександра Невського у церковно-археологічний музей⁴⁸, колекція якого згодом потрапила до Музею культур і побуту, створеного на території лаври, але через подальші зміни була розпорошена. Втім, окремі речі й тепер зберігаються у зібранні НЗКПЛ. Є щасливі випадки прямих указівок на їхнє походження. Наприклад, скріпа 1648 р. на восьми аркушах *Євангелія* 1644 р. з колекції НЗКПЛ (КПЛ-Кн-125) свідчить про його оздоблення і вклад у Вознесенську церкву Печерського містечка – тобто ще до ризниці дерев'яного храму жіночого монастиря (не виключено, що саме того, який ми бачимо на гравюрі з «Тератургим» ченця Афанасія Кальнофойського 1638 р.). Книга надійшла до музею в 1927 р. з Олександро-Невського храму Києва⁴⁹.

Такий контекст історії цінностей колишнього Вознесенського монастиря на першому етапі після його ліквідації на Печерську переконливо пояснює нечисленність у Флорівській ризниці речей вознесенського походження. Найсуттєвішим надбанням перших років ігуменства Марії Магдалини Мазепиної на Печерську була чудотворна ікона Богородиці Руднянської, яка стала в Києві головною святиною Покровської церкви Вознесенського монастиря (до 1690 р. знаходилась у Покровській церкві с. Рудні біля Любеча). Як не дивно, але під час переїзду черниці забрали її з собою на Києво-Поділ, а не залишили в лаврі, де нею цікавилися від самого початку появи в Києві. Пам'ять про культ зниклого в 1920-х рр. образу підкріплюють адресні вотивні дари до нього, яких, очевидно, було дуже багато. Відомо і про численні списки шанованої ікони. Одна з них, яка супроводжувала чудотворний образ *Богородиці Руднянської* вже у Флорівському монастирі, за обліковою документацією 1920-х рр. потрапила в Лаврський музей. У групі зберігання «Метал» НЗКПЛ виявлено коштовний *оклад із неї*, окремо – ікону, яка потребує додаткового вивчення. Результати комплексного дослідження опубліковано в 2022 р.⁵⁰ (іл. 4).

⁴⁷ Крайня О. Києво-Печерський жіночий монастир XVI – початку XVIII ст. і доля його пам'яток. С. 85.

⁴⁸ Крайній К.К. Дослідження церкви Спаса на Берестові наприкінці XIX – на початку XX ст. // Чернігівські старожитності. Вип. 6(9). Чернігів, 2020. С. 67–76.

⁴⁹ Напрестольні Євангелії XVI–XVIII ст. у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника: Каталог / Упоряд. Л.А. Юріна. Київ, 2005. С. 57, № 78.

⁵⁰ Крайня О., Онопрієнко Н. Ікона Богородиці Руднянської та її «точний знімок» з колекції Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» // Київські збірники історії, археології, мистецтва та побуту. Вип. 1(3). Київ, 2022. С. 66–90.

Зберігся також *потир* (КПЛ-М-9524)⁵¹, офірований до чудотворного образу Пресвятої Богородиці Руднянської полковником охочекомонного полку Гетьманщини Іллею Новицьким у 1691 р., про що сповіщає розлогий вкладний напис на поверхні чаші (тобто невдовзі після перенесення ікони з Чернігівщини до Києво-Печерського Вознесенського монастиря). Срібний золочений потир має гладку чашу з ажурним кошиком («сорочкою»), овальний нодус («яблуко») та шестилопатева ступа (піддон), декоровану почергово ман'єристичними та рослинними елементами, виконаними в низькому рельєфі. На тулубі чаші гравійований Голгофський хрест. Яскраво вирізняється на золоченому її тлі срібний карбований кошик, сформований із пагонів і квітів на високих стеблинах. Техніка їх карбування знаходить паралелі в роботах українських майстрів (як-от переяславських). Литий нодус оздоблено трьома напівпластичними жіночими фігурами з витягнутими навскоси назад руками, які тримають грона винограду. Стопа виготовлена у спосіб лиття з наступним карбуванням. Подібне оформлення сидесів було характерним для літургійних предметів, виготовлених, зокрема, в Польщі та Вільні у другій половині XVII ст., але технологічні особливості витвору дозволяють припускати виконання потира в одному з українських центрів золотарства наприкінці XVII ст.

Підпорядкування Вознесенського монастиря печерському архімандритові й розбудова його на лаврській землі давали підстави Духовному собору майже до кінця XVIII ст. сподіватися на повернення ділянки з чудовим архітектурним ансамблем у лаврське господарство. Однак військово-адміністративний вплив на всі сфери життя Гетьманщини тільки посилювався та, врешті-решт, будівництво так званого Старого Арсеналу не залишило каменя на камені від ансамблю колись квітучого панянського монастиря.

Через 300 років із небуття повертається історична пам'ять про чернечу оселю, яка була природним супутником Києво-Печерської лаври. З'явився суспільний запит на візуалізацію оповідей про Вознесенський монастир, але його задоволення тепер становить неабияку проблему.

Згадаємо ще кілька пам'яток, які беззаперечно є спадщиною панянської обителі на Печерську. Маловідома пам'ятка – *оклад Євангелія* з колекції стародруків ЦДІАК України (ф. 739, оп. 1, спр. 159). Гравійований напис під поясним зображенням Богородиці Знамення (Втілення) у сегменті хмарин на позолоченому овалному середнику нижньої дошки сповіщає, що це вклад Марії Магдалини (Мазепиної), ігуменні печерської, до храму Покрови Прсв. Богородиці Печерського монастиря року АХЧЗ [1697] березня ГГ [13] (іл. 7) – тобто до першої цегляної церкви обителі. На плані за підписом Ушакова 1695 р. ансамбль Вознесенського монастиря ще дерев'яний, однак він може не точно відповідати стану на зазначений рік, адже головною метою укладачі ставили визначення ділянок для зведення нових військових об'єктів Печерської фортеці, та цілком виправдане припущення про використання при цьому старих креслень для створення загальної картини⁵². Тож на сьогодні буде коректним відносити будівництво храму Покрови Богородиці до 1690-х рр. Його важлива роль для родини Мазеп маркована розміщенням саме там чудотворної ікони Руднянської Божої Матері. Хоча цю церкву зруйновано, у загальних рисах її можна

⁵¹ Полюшко Г. Щедрі козацькі вклади до храмів // Україна – козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. Київ, 2007. С. 862.

⁵² Алфёрова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII в.: Историко-архитектурный очерк. Киев, 1982. С. 22.

увияти за виглядом Микільської церкви Троїцького Болоньського монастиря Києво-Печерської лаври, що побудована майже синхронно та в тому ж стилі бароко (має традиційні форми трапезних церков XVII – початку XVIII ст., збережено).

Розташований у центрі нижньої дошки окладу Євангелія овальний медальйон із гравійованими зображеннями оточено хвилястими променями, що обведені ажурною рамкою з крупних півкуль, які імітують перлини. Навколо середника так само накладні зірочки, чотири пуклі по кутах та смуги наскрізної орнаментальної рамки по периметру.

Жуковини карбовані, з ажурними литими накладками, двох типів – овальні і круглі. Вірогідно, первісними є опуклі круглої форми з гладкими площадками, які кріпляться до накладок корінця за допомогою штифтів. Пуклі овальної форми перенесені з іншого окладу, очевидно під час монтування на нову книгу. Причому, ймовірно, для вирівнювання висоти у центрі кожної з доданих жуковин укріплено литі голівки херувимів, які первісно оздоблювали середник чільної дошки в нижній частині.

У центрі чільної дошки – прямокутний середник «Розп'яття з передстоячими Богоматір'ю та св. Іоанном Богословом» (іл. 6). Основу середника складає прямокутна платівка з заглибленням у формі арки. На горизонтальних балках хреста гравійовані написи: «ЇС ХС», «:И:Н:Ц:И:», на тлі між балками – літери «Ц», «Ї». В нижній частині семикінцевого хреста з фігурою Спасителя розміщено главу Адама, у верхній, згідно з написом на полі, знаходилося зображення Святого Духа, що додатково підтверджує опис предмета у старій інвентарній книзі НЗКПЛ⁵³. До поля середника прикріплено чотири голівки херувимів. Середник оточено фігурною рамкою з наскрізним рослинним орнаментом, до якої вище й нижче нього включені два краплеподібних картуші з накладними фігурами Саваофа та св. Марії Магдалини. Гравійований напис на нижньому полі середника: «Ї МАРИА МАГДАЛИНА» акцентує увагу на зображенні в нижньому картуші рамки. Свята сидить біля хреста, обома руками тримає чашу (алавастр) із кришкою, що увінчана хрестом. Вище та нижче рамки укріплені дві голівки херувимів. На випуклих овалах гладких фігурних наріжників – накладні рельєфні постаті євангелістів, по краях дошки – смуги ажурного бордюру.

На корінці – шість фігурних накладок, верхня й нижня з яких оздоблені ажурним накладним орнаментом. В аналогічній техніці виконані фігурні застібки. Наборні елементи окладу з боку корінця сполучені з накладками корінця за допомогою штифтів.

Дошки обтягнуті малиновим оксамитом (за описом у каталозі стародруків ЦДІАК України – фіолетовим⁵⁴) та оздоблені наборним срібним золоченим окладом; втрачено дві зірочки, накладка із зображенням Святого Духа у вигляді голуба, фрагменти крил у двох херувимів та, ймовірно, накладні оздоби наріжників. У верхньому куті нижньої кришки відокремлена жуковина, відламана верхня металева застібка.

Особливість іконографії Богородиці на нижній дошці – розташування на лоні монограми Христа «ІХС» у сядві, що було впливом західної іконографії і знаходить

⁵³ НЗКПЛ, КПЛ-А-1277, № 3000.

⁵⁴ Каталог стародруків, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (ЦДІАК України) 1494–1764 рр. / Упоряд. О.Г. Полегайлов [та ін.]. Київ, 1999. С. 183–184, кат. 319, іл. 46–47.

паралелі в репертуарі української книжкової гравюри кінця XVII ст. Фігури композиції «Розп'яття» та євангелістів є типовими зразками тиражованого репертуару оздоблення богослужбових книг другої половини XVII ст., але їх оформлення мало індивідуальний характер⁵⁵.

Очевидно, що оклад зібрано з різних елементів, стилістично відповідних періоду. Безумовно належними до окладу, створеному на замовлення Марії Магдалини Мазепиної, можна вважати середники обох дощок, з огляду на присутність патрональної святої та вкладного напису на них. Решта деталей, ураховуючи їх тиражованість, могли належати як цьому ж окладу, так й іншим, створеним у цей період.

Оклад давніший за книгу, яку він прикрашає. Євангеліє датоване 1735 р.⁵⁶ У 1920-х рр. ця унікальна пам'ятка надійшла з Флорівського монастиря до Лаврського музею. На форзаці, у правому куті аркуша збереглися старі інвентарні номери: 76 і 10618. На окремому аркуші, що не відрізняється за кольором і структурою паперу від використаного для форзацу, стоїть також номер 3000. Два з номерів знаходимо в інвентарних книгах Лаврського музею⁵⁷.

Наступна пам'ятка з колекції НЗКПЛ (КПЛ-Кн-172), навпаки, являє собою більш давню книгу в пізнішому окладі: *Євангеліє львівського друку 1636 р.*, яке оздобила й подарувала в 1697 р. Флорівському монастиреві печерська вознесенська ігуменя Марія Магдалина Мазепина. Літерна дата (#АХЧЗ) в каталозі «Напрестольні Євангелії XVI–XVIII ст. у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника» (2005 р.) трактована як #АХЧС (1696)⁵⁸, що спричинило надалі розбіжності в історіографії. Але у цілому бібліографічний опис пам'ятки у цьому виданні дуже докладний і достатньо інформативний. Уперше дату з вірним прочитанням (1697) навів М. Малиженевський у кандидатській дисертації кінця XIX ст.⁵⁹ (іл. 8). Оклад Марії Магдалини Мазепиної — очевидно, коштовний і вишуканий, не зберігся. Про нього дізнаємося лише зі вкладного напису на десяти перших аркушах. Книга збереглася в окладі другої половини XVIII ст.

До опублікованої інформації про пам'ятку вперше додаємо свідчення про ще один вкладний напис на вільному від друкованого тексту зворотному аркуші Євангелія. В ньому сказано, що Євангеліє «тетрь» купив для церкви архістратига Михаїла, що у с. Кузьминці, раб Божий Сахно, а хто насмілиться віддалити книгу від цього храму по смерті вкладника, окрім сина його, буде проклятий (це усталена форма погрози на випадок відчуження книги з церкви у клаузулі XVII ст.). Напис більш ранній, аніж вкладний напис про оздоблення книги коштом Марії Магдалини Мазепиної. Отже, залишається міркувати — чи то син означеного Сахна

⁵⁵ Див.: Гальченко О.М. Сюжет «Розп'яття» на сюжетних середниках українських тиснених оправ XVI–XVIII ст. та уніфікація описання для БД // Рукописна та книжкова спадщина. Вип. 18. Київ, 2014. С. 597–620.

⁵⁶ Малиженевский Н.Ф. Киевский женский Флоровский (Вознесенский) монастырь. С. 114, 196; Каталог стародрукованих книг... С. 183–184, кат. 319, іл. 46–47.

⁵⁷ Фонди НЗКПЛ, група зберігання «Архів»: № 10618 — у КПЛ-ндф-А-135; № 3000 — у КПЛ-А-1277 (Акт 27/II-28 р., № 13 з приміткою — «Флоров. м-р»). Стан пам'ятки після надходження до Лаврського музею зафіксовано на негативі (КПЛ-Н-5298).

⁵⁸ Напрестольні Євангелії XVI–XVIII ст. у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. С. 56–57, № 77.

⁵⁹ Малиженевский Н.Ф. Киевский женский Флоровский (Вознесенский) монастырь. С. 114.

продав її, чи то щось сталося з храмом у Кузьминцях і вознесенська ігуменя оновила оздоблення Євангелія. До музейних фондів воно надійшло зі Флорівського монастиря за актом 1928 р.

За підписом 1684 р. відомо про вклад інокіні Харитини до тоді ще дерев'яної Вознесенської церкви Печерського жіночого монастиря Євангелія «тетро» львівського друку 1670 р., яке тепер знаходиться в колекції НБУВ⁶⁰.

Розгорнутий вкладний напис 1693 р. начальника киево-печерської друкарні Софронія на 1–11 аркушах *Книги житій святих* за вересень – листопад Данила Туттала (Димитрія Ростовського) лаврського друку 1689 р. сповіщає, що це вклад до Печерського дівочого монастиря храму Вознесіння Господа нашого Ісуса Христа за ігумені Марії Магдалини Мазепиної. Книга має позначки бібліотеки Києво-Михайлівського монастиря⁶¹.

Відоме блюдо для антидору з колекції НЗКПЛ (КПЛ-М-7087) – вклад 1701 р. до храму Вознесіння Господнього Києво-Печерського панянського монастиря його ігумені Марії Магдалини Мазепиної (іл. 5). Воно часто згадувалося в різних описах Флорівського (Вознесенського) монастиря⁶². Блюдо кругле, діаметром 34 см, з трохи опуклим дном, низькими пологими стінками, декорованими радіально видовженими рельєфними розширеними догори опуклинами (gadroons) та гладким широким бортом. На поверхні розміщено сім гравійованих сюжетних композицій у круглих картушах, облямованих вінками: у центрі блюда – «Вознесіння Господнє»; по борту – шість сюжетів Страсного циклу – «Розп'яття», «Бичування», «Коронування терновим вінцем», «Моління про чашу», «Покладання у труну», «Таємна вечеря». Всі композиції мають відповідні підписи. Вкладний напис розташований по борту вздовж залому: «Σίε κλινδο σωφροδ-
жил / Мрія Маддалені Мазепиніа / дїжа ігуменіа монастира / паненікого печерского і глдохва/
ского до храмѣ Вознесеніа / Гда нїшего Ёс Хста Рокѣ АѢА [1701] мїа апрїл. К [20]». За записом 1930-х рр. в інвентарній книзі із підписом директора Центрального антирелігійного музею А.М. Шенгера (КПЛ-А-1279), блюдо має номер 9675. Вказівка на місце, звідки воно надійшло, відсутня. Його походження з ризниці Флорівського монастиря нам відомо за публікаціями кінця ХІХ ст. Ф. Маніковського та М. Маліженовського. Аналіз інформації, яку надають архівні інвентарні книги, свідчить, що вилучення відбулося близько 1927 р.⁶³

Згідно з описами, вага предмета становить 1 фунт 25 лотів⁶⁴ (приблизно 728,5 г), фактична вага – 726,5 г (верифіковано 2022 р.). Блюдо виготовлене зі сплаву на основі срібла нижче 600-ї проби, що відповідає старим описам, де зазначена лотова проба 9 (тобто нижче 600-ї метричної)⁶⁵. Техніка виконання: карбу-

⁶⁰ Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського / Упоряд. М. Шамрай. Київ, 2005. С. 110, кат. № 160.

⁶¹ Там само. С. 240–241, кат. № 470.

⁶² ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 233. Спр. 218. Арк. 19 зв., 66 зв.; Оп. 699. Спр. 46. Арк. 6 зв.

⁶³ Крайня О. Культурно-мистецька спадщина Києво-Вознесенського Флорівського монастиря. С. 72, 75–77.

⁶⁴ Малиженовский Н.Ф. Киевский женский Флоровский (Вознесенский) монастырь. С. 116.

⁶⁵ Перевірку проведено 1984 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0874-99#Text> п. 11. Найнижча проба, яку визначали під час перевірки на той час – 500-та.

вання і гравіювання, сюжетні композиції та вузька смуга по борту вкриті позолотою в амальгамний спосіб.

Подібні блюда були широко розповсюджені в Європі XVI–XVII ст. не тільки серед церковного начиння, але й, наприклад, у комплектах рукоминого посуду⁶⁶. Скоріш за все, вкладне блюдо Марії Магдалини Мазепиної зроблене місцевим золотарем, можливо іноземцем, який працював у Києві. Дарчий напис за розташуванням указує на польсько-литовську традицію. Його палеографічні, стилістичні, технологічні особливості, як і деякі деталі оздоблення, підказують, що сам предмет та напис на ньому виконані різними майстрами. Це унікальна пам'ятка, яка потребує подальших мистецтвознавчих і технологічних досліджень.

Найближчим аналогом є антидорне блюдо з колекції Національного музею історії України (НМІУ; Мт-2328), яке походить із ризниці Ближніх печер⁶⁷. Воно повністю позолочене, борт оздоблений рельєфним карбованим декором. Поверхню прикрашає композиція в техніці гравіювання: у центрі зображено трикупольну церкву з Богородицею «Знамення» у хмаринах над нею, обабіч – прп. Антоній і св. Іларіон митрополит київський, що є вказівкою на храм над печерою, від якої бере початок Києво-Печерський монастир.

Із числа вкладів Марії Мазепиної в колекції НМІУ відомий також срібний, частково золочений *потир* (№ РДМ-1445)⁶⁸. На ньому два дарчих написи. Один нанесений на конічному звуженні седеса, між листям аканту: «Σει/κελ"/ημδλ"/ηγδ: Μρῖα/Μγ: Μζεπν/Γπζλ μναστνρ/πετρῖκο/πανικακο/η γλζχ». Другий – зі споду основи седеса, повторне свідчення про надання цього «сосуда» ігумену Марією Магдалиною Мазепиною. Вирідно, потир вагою 1 фунт 11 лотів, був вкладений до Братського Богоявленського монастиря, принаймні з 1763 р. він уже фіксується в його ризниці⁶⁹, а 1923 р. звідти надійшов до Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка⁷⁰. Потир є зразком компілятивного твору – чаша й нодус із гравіюваними зображеннями тяжіють до робіт російських майстрів кінця XVII – початку XVIII ст., карбований седес виконаний імовірно українським золотарем за взірцями польсько-литовських виробів. Загалом більшість розглянутих пам'яток художнього металу були виготовлені українськими майстрами з використанням зразків переважно європейського золотарства.

⁶⁶ Vitkauskien B.R. *Złotnictwo wileńskie: Ludzie i dzieła: XV–XVIII w.* Warszawa 2006. S. 215, il. 24.

⁶⁷ НЗКПЛ, КПЛ-А-360. Арк. 22 зв.; Мироненко Т. Церковне блюдо з парним зображенням преподобних Антонія Печерського та Іларіона Київського в зібранні Національного музею історії України // *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності*: Мат. VII Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 22–23.09.2022 р. Київ, 2022. С. 87–98.

⁶⁸ Терещук О. Пам'ятні речі Марії Магдалини Мазепиної в колекції Національного музею історії України // *Іван Мазепа і його доба: історія, культура, національна пам'ять*: Мат. Міжнар. наук. конф. (15–17 жовтня 2008 р., Київ – Полтава). Київ, 2008. С. 430–431; Полюшко Г. Щедрі козацькі вклади до храмів. С. 877.

⁶⁹ Петров Н.И. *Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии*: Отд. II (1721–1795 гг.) (Т. 3). Киев, 1906. С. 122; ЦДІАК України. Ф. 168. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 20 зв. (№ 11); Мухин Н. *Киево-Братский училищный монастырь*. Киев, 1893. С. 292.

⁷⁰ Національний художній музей України. Архів відділу фондів. Спр. 1-206. Оп. № 1А. Од. зб. № 20. Арк. 399. № 4552; фотографію 1920-х рр. див.: Національний музей декоративного мистецтва України. Бібліотека-архів. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2. Од. 2. Арк. 23.

В підсумку зазначимо, що збереглося небагато пам'яток, які візуалізують історію розбудованого у цеглі й щедро оздобленого за часів гетьманування І. Мазепи Вознесенського панянського монастиря на Печерську, але спільними зусиллями дослідників у рамках міждисциплінарного підходу вдається розширити їх коло та поглибити пов'язані з ними студії. Власне, коли немає можливості вивчати безпосередньо «загублену» пам'ятку, як-от чудотворна ікона Руднянської Богородиці, ми можемо наблизитися до розуміння її культурно-мистецького й сакрального значення через дослідження писемних джерел і речового оточення святині.

Згадані у статті музейні предмети не є вичерпним списком культурної спадщини Печерського Вознесенського монастиря, яка дивом збереглася до наших часів в Україні, але він достатньо презентаційний для окреслення проблематики і практичного використання в разі укладання тематичного каталогу та підготовки музейних проектів.

На перспективу цілком імовірним є доповнення добірки через верифікацію атрибуції музейних предметів. Наприклад, за духівницею Памфілії Мокієвської (доньки Марії Магдалини, черниці вознесенської, а згодом флорівської) відомо, що великий спадок ігумені (включав і те, що залишилося їй від матері) перейшов у «диспозицію Рафаїла Заборовського» й надалі міг бути трактований як речі Софійської кафедри, частина його надана до Києво-Печерської лаври, Видубицького Свято-Михайлівського монастиря та ін.⁷¹

Також є сподівання на розширення кола печерських вознесенських пам'яток у результаті окремого дослідження надходжень у музейні фонди з Пустинно-Миколаївського (Пустинно-Микільського) монастиря, яких фіксується чимало за обліковою документацією НЗКПЛ. У синодику цієї обителі кінця XVIII ст. (зберігається в ІР НБУВ) згадано вклади печерських черниць – ризи від Єлизавети, стихарі від Олександри Шкуратиhi та Євтропії, срібні ложки і хрестик від схимниці Тетяни, срібна порційка (мірка) від писарки Олександри⁷². Однак ідентифікувати такі речі у сучасних колекціях, якщо якісь із них і збереглися, можливо лише за умови відповідного маркування предметів.

⁷¹ Крайня О. Києво-Печерський жіночий монастир XVI – початку XVIII ст. і доля його пам'яток. С. 85, 115.

⁷² Шульга Я.М. Паломництво до київських православних святинь у XVIII ст.: соціо-антропологічний вимір. С. 190, 268, 270–271; Прокоп'юк О. Жінки-вкладниці київських монастирів за різними описами... С. 76–77.

УДК 303.4:902.2(477.53) (І. Мазепа)

Юрій СИТИЙ

Національний історико-культурний
заповідник «Гетьманська столиця»
Батурин, Україна
yurisytyi@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-6117-3875>

ПЛАНУВАННЯ САДИБИ ІВАНА МАЗЕПИ НА ГОНЧАРІВЦІ У СВІТЛІ ДОСЛІДЖЕНИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ОБ'ЄКТІВ

Аналізуються виявлені на території садиби Івана Мазеви на Гончарівці в Батурині об'єкти забудови, робиться висновок про продумане планування всього комплексу. Оборонні укріплення та споруди, що там існували, були збудовані згідно з визначеним планом, що мало забезпечити господаря садиби під час воєнних дій.

Ключові слова: забудова, садиба Івана Мазеви, Батурин, планування.

Найбільшого економічного, культурного й політичного розвитку Батурин досяг за гетьманування І. Мазеви до 1708 р. В той час місто складалося з цитаделі, фортеці, відкритих посадів, замських монастирів і садіб (іл. 1). Серед останніх чільне місце займала укріплена садиба самого гетьмана, що розташовувалася на південно-східній околиці, в урочищі Гончарівка. Деякі об'єкти її забудови згадуються в літописах¹, спогадах іноземців² та сучасників³. Залишки окремих споруд були помітні над поверхнею землі навіть у ХІХ ст. та їх оглядали не лише мандрівники, а й історики, котрі під час свого перебування в Батурині залишили короткі згадки про стан пам'яток. У 1995 р. експедиція Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка та Ін-

¹ Самійло Величко. Літопис / Пер. В. Шевчука. Київ, 1991. Т. 2. С. 603.

² Січинський В. Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. Київ, 1992. С. 120–124.

³ Следственное дело о Кочубее и Искре по доношению их на Гетьмана Ивана Мазепу в измене Государю // Источники малороссийской истории: собр. Д.Н. Бантышем-Каменским. Ч. 2 (1691–1722 гг.). Москва, 1859. С. 100.

ституту археології НАН України провела на Гончарівці перші широкомасштабні роботи. Ці дослідження, хоч і з перервами, тривають до сьогодні.

Заміська резиденція гетьмана І. Мазепи знаходиться за 2 км на південний схід від центру Батурина, на околиці південно-східної частини міста XVII ст. Садиба була збудована від гирла рівчака, що мав назву Гончарівка, і займала вільну наприкінці XVII ст. ділянку лівобережної тераси р. Сейм.

Спорудження укріплень, імовірно, розпочалося десь наприкінці 1680-х рр., через певний час після обрання І. Мазепи гетьманом. Ділянка, визначена під облаштування резиденції, перед викопуванням ровів була досить рівною й ніщо не заважало розглянуванню території. На високому 12-метровому березі р. Сейм були зведені нові полігональні, трикутні у плані фортифікації. Укріплена площа садиби сягала 9,1 га (іл. 2–3). Василь Кочубей у своєму доносі писав про будівництво: «А подворок свой на Гончаровке обнести велел знатним валом для якоись неведомой причини»⁴. Вперше «столовий гетьманський дім на Гончарівці» згадується у творі Самійла Величка під 1700 р.⁵ Опис Батурина 1726 р. фіксував: «Дворъ с садомъ на Гончаровке, ... в оном дворе каменные полаты пустые и розбитые, там же церковь деревянная с некоторою частью иконостаса. В оном дворе гай березовой и около ево поле пахотное»⁶.

Маємо також картографічний матеріал та записи розповідей місцевих мешканців, які пам'ятають розташування укріплень до їх руйнації. Це дозволяє реконструювати розташування втрачених частин. Конструктивні особливості та розміри валу й рову, які розрізав кар'єр, були визначені у процесі археологічних робіт 1995 та 2009 рр. (іл. 4–5).

Вал мав висоту 2 м і ширину 8–9 м. Глибина рову сягала 2 м, а ширина – до 5 м. Між ровом і валом знаходилася півтораметрова берма. По периметру фортеці з напільного південного боку було насипано п'ять бастіонів. Розпочиналися укріплення з бастіону № 1, що знаходився за 260 м від гирла яру, в північно-західному кутку садиби. Від північного кута бастіону на південь відходив вал (висота 1,0–2,0 м, ширина підосви – 10 м) та рів (глибина 1,8–3,0 м, ширина 10–15 м). За 75 м від попереднього був розташований бастіон № 2, від якого вал і рів повертали на південний схід. На відстані близько 160 м від другого бастіону, за свідченнями місцевих жителів, знаходився бастіон № 3 (зараз повністю зруйнований кар'єром). За 160 м від цього місця був бастіон № 4, який досліджувався розкопом у 2009 р. Від нього вал та рів зберігали свою попередню орієнтацію на відстань ще 110 м, а потім повертали дещо на схід, де за 50 м на краю тераси р. Сейм було облаштовано бастіон № 5. Уздовж краю тераси (з боку заглави) рештки укріплень на поверхні не фіксуються, однак у районі палацу у процесі археологічних досліджень виявлено канавку від огорожі, яка проходила паралельно краю тераси й дотикалася до середини ширини гетьманського дому (іл. 6).

Укріплення були побудовані за останнім словом тогочасної фортифікаційної науки. Про це свідчить сама їх форма, так званий «пунічний» рів, гласіс перед ним, невисокий, але широкий вал. Скоріше за все, ці укріплення можна віднести до класичної голландської школи фортифікації⁷. Відсутність у тілі валу та бастіонів

⁴ Там же. С. 106.

⁵ Самійло Величко. Літопис. С. 602–603.

⁶ Мазепина книга. Чернігів, 2005. С. 310.

⁷ Бондар О. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XVII–XVIII ст.: ілюстрований довідник. Київ, 2015. С. 24–26.

будь-яких дерев'яних конструкцій також указує на наслідування західноєвропейських тенденцій⁸.

Поряд із Гончарівкою існував цегляний місток через рівчак на дорозі з Батурина до Конотопа. В публікаціях початку ХХ ст. він уже інтерпретувався як «руїни замку Мазепи на Гончарівці». В окремих публікаціях ці рештки називалися «залишками греблі ... річки, що протікала тут в бік Сейму», хоча М. Шугаров ще в 1894 р. зазначав їх у своїй статті як «останки кам'яного мосту ... побудованого ... гетьманом Розумовським»⁹.

Але нас цікавлять не руїни біля садиби І. Мазепи, а залишки будівель на її території. Зійшовши з дороги в бік Городка (так називалися укріплення садиби) мандрівник у 1878 р. опинився біля валу, в якому були зроблені дерев'яні ворота, що «склалися з горизонтально розташованих одна від одної на пів аршину перекладин, як зазвичай»¹⁰. Місце розташування цих воріт сьогодні виглядає як пошкоджена ділянка валу та засипаного ґрунтом із валу рову. Ми згадуємо цю конструкцію на місці пошкоджених валу й рову тому, що на реконструкції вигляду садиби І. Мазепи роботи О. Бондаря, яке вже ввійшло до ряду публікацій, саме через цю ділянку заходить дорога на садибу початку ХVIII ст. Це пошкодження укріплень було зроблене в ХІХ ст. для зручності виїзду до Батурина й нічого спільного з плануванням садиби початку ХVIII ст. не мало. Як на території фортеці й цитаделі у центрі Батурина, так і на Гончарівці візди проходили через укріплення бастионного типу.

Повернімося до свідчень мандрівників, котрі відвідували Гончарівку й залишили свої враження від об'єктів, що ще були помітні на садибі в ХІХ ст. У 1878 р. М. Костомаров зауважував: «У середині урочища Гончарівки, серед лісової зарості, ми знайшли сліди кам'яних будівель, і одна з них складала фундамент Мазепино будинку, який нещодавно був відкопаний паном Великданом. По тому фундаменту можна побачити й розмір і розташування покоїв Мазепино палацу. Під цим фундаментом знаходився відкритий підземний вхід до підвалу, невеликий за простором і такий, що не містив у собі нічого, окрім голих стін»¹¹. М. Шугуров у 1894 р. писав: «Від людей похилого віку нам доводилося чути, що в давнину вони бачили руїни будинку Мазепи з однієї зі стін його, що вціліла серед руїн. В цей час від дерев'яної церкви, що існувала у садибі Мазепи, не збереглося жодних слідів, так що й не можна визначити, де саме вона стояла; а від колишнього будинку Мазепи залишалися лише частини кам'яного фундаменту, що знаходилися у землі, та купи сміття і дрібних каменів, риючись в яких ми знайшли уламок пічної кахлі. ...У близькій відстані від залишків фундаменту, що позначають розташування будинку, знаходилася яма, що має форму глибокого рову довжиною сажнів у три, а шириною у сажень із зайвим; у поздовжніх стінках цього рову збереглися залишки кам'яної кладки, а в одній із поперечних стінок із-під землі видно кам'яне склепіння, досить вузьке, яке робилося над входами; чи це був льох чи підвальне приміщення якоїсь іншої будівлі, — не можемо визначити»¹².

⁸ Бондар О. «Palazzo en fortezza» на Гончарівці в Батурині // Сіверянський літопис. 2018. № 1–2. С. 44.

⁹ Батурин: сторінки історії: Зб. док. і мат. Чернівці, 2012. С. 330.

¹⁰ Там само.

¹¹ Костомаров Н. Из поездки в Батурин в 1878 году // Порядок (Санкт-Петербург). 1881. № 7. С. 4.

¹² Батурин: сторінки історії. С. 330.

В публікації газети «Рада» за 20 вересня 1911 р. також є опис стану збереженості будівель на Гончарівці: «Серед руїн був великий провал, у ньому так само цегла. Осторонь три великі, глибокі проходи аркового типу: один великий, два менші. Великий роки двадцять тому засипався землею, а менший обвалився. У середньому (більшому) і знаходилися та залізна ...брама. Ходи спереду старанно викладені цеглою»¹³. Зрозуміти, про що йдеться, можна з публікації І. Іноземцева, де зазначалося: «...фундаменти Мазеপিного палацу, знов-таки з безперечними ознаками підземних ходів. Тепер це тільки два валики, з досить глибоким ровом посередині, але в цьому рові ...пам'ятають двері»¹⁴.

Оглядаючи залишки споруд на Гончарівці, подорожні, між іншим, фіксували рештки цегляної криниці. В. Бондаренко вказував на існування опублікованого малюнку, на якому «зображено широкі арки в стінах, забиті вікна. Праворуч – кам'яний стовп, від якого йдуть чавунні ґрати. Будівля ця скоріше нагадує альтанку чи бесідку, аніж будинок чи палац»¹⁵.

Отже, можемо узагальнити згадки про численні об'єкти на Гончарівці та дії, які призвели до їх знищення. Існували муровані споруди, інтерпретовані мандрівниками (згідно з поширеними легендами й тим, що подорожні реально бачили) як залишки будинку гетьмана зі сходами до підвальної частини, поряд з яким була западина зі стінами та рештками зводу, інтерпретована як можливий льох і залишки криниці. Всі ці споруди частково розібрали на цеглу у другій половині ХІХ ст. Результатом таких дій стало зникнення наземних їх ознак та поява заглиблень на місці існування підземних частин.

У 1995 р. складено план Мазепиної резиденції на Гончарівці, на якому нанесено всі помітні залишки об'єктів ХVІІ – початку ХVІІІ ст. Територія садиби гетьмана була неодноразово прошурфована з метою виявлення нових об'єктів забудови. Шурфування площі (понад 60 шурфів і 2 траншеї) показало, що заселеною була лише незначна (близько 2 із 9,1 га) частина території в радіусі 100 м від решток палацу І. Мазепи¹⁶.

Переїдімо до матеріалів археологічних досліджень, і в першу чергу опишемо, що вдалося розкопати з мурованої архітектури. Домінантою замиської резиденції гетьмана був палац. Западина від нього фіксується за 100 м на південний захід від краю мису та за 6 м від краю тераси на Гончарівці. Тут улітку 1960 р. група архітекторів під проводом М. Цапенка заклала шурф, що не виявив непорушених ділянок кладки¹⁷. Широкомасштабні дослідження розгорнулися після 1994 р. Батуринська археологічна експедиція Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка підтвердила припущення про розташування на цьому місці саме палацу І. Мазепи. Під час нападу на Батурин московського війська в 1708 р. замиська садиба на Гончарівці була вщент розграбована, а палац спалений.

Після того погрому від палацу залишилися голі стіни. Впродовж другої половини ХVІІІ – початку ХХ ст. руїни почали розбирати на цеглу для використання в

¹³ Там само. С. 391.

¹⁴ Там само. С. 345.

¹⁵ Бондаренко В. Гончарівка // Радянське село. 1971. № 81. С. 4.

¹⁶ Ситий Ю. Археологічні карти Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». Чернігів, 2023. С. 22.

¹⁷ Ленченко В. Палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині // Пам'ятки України. 2003. № 3. С. 19–33.

новобудовах¹⁸. Демонтажем мурованих конструкцій займалися всі власники цієї території, а за радянської влади знищувався як культурний шар (грунт зрізали на підсипку в теплицях колгоспу), так і материкові породи (глина з облаштованого на садибі кар'єру йшла на виготовлення цегли)¹⁹.

Тривале археологічне вивчення залишків палацу дозволило з'ясувати його планову структуру, визначити товщину фундаментів, розташування приміщень підвального поверху та зібрати у котловані колекцію декоративних керамічних деталей. У результаті вдалося дійти висновку, що заміська резиденція І. Мазепи, скоріше за все, була одноповерховою, з великим підземним рівнем. Планова структура будівлі схожа на будинок Якова Лизогуба у Чернігові (іл. 7). Окремо зазначимо, що ці муровані споруди зводилися приблизно одночасно.

Дослідження вцілілих частин підмурків та фундаментних ровів палацу дозволяє відтворити його план. Це була велика цегляна споруда майже прямокутної форми. Підземну частину умовно можна поділити на основну й допоміжну (менш глибоку), розташовану з півночі. Разом усі фундаменти мали довжину близько 20 м при ширині 14,5 м. Довга вісь палацу орієнтована паралельно краю тераси р. Сейм. Основна частина підвалу поділена навхресними стінами на чотири приміщення, приблизно рівні за площею²⁰. На дні підвалу виявлено уламки пляшок ХІХ ст. Допоміжна частина підвального простору складалася з трьох елементів: дерев'яних сходів, що вели до коридору, розташованого всередині ширини цієї частини підвалу, та невеликого, ймовірно службового приміщення. Вздовж північно-західної стінки коридору збереглася ділянка цегляної кладки стіни із залишками деревного тліну від замуrowаних у кладці під час будівництва сходинок (іл. 8). Навпроти цих «ніш» материк має уступи, що відповідали дерев'яним сходам. Найвища точка материка знаходилася з південного заходу, і далі на північний схід (у бік коридору) він понижується на 0,2–0,3 м (на кожній сходинці), що відповідало товщині замуrowаних у стіни країв деревин-сходинок. Таким чином, можна визначитися з місцем розташування дверей, які вели до підвальних приміщень – у південно-західній стіні палацу ближче до його західного кута.

Згідно з будівельними традиціями того часу, вхід до підвалів робився окремо. Ця особливість домобудування характерна як для дерев'яних будинків Батурина, так і для Лівобережної України у цілому. Таку особливість житлової архітектури можна побачити в будинках В. Кочубея в Батурині та Я. Лизогуба у Чернігові²¹.

Біля південно-західної стіни (ближче до південного кута котловану) виявлено викопані в материковому ґрунті канавки та невеликий котлован, що, на нашу думку, містив фундаменти, на які спирався ганок. Цей ганок вів до дверей на першому (наземному) поверсі. Південно-західна стіна палацу І. Мазепи поділялася на три складові: частина з дверима в підвал, середня частина й частина з ганком на перший поверх. Такий поділ пов'язаний зі внутрішнім плануванням палацу.

¹⁸ Ситий Ю. Археологічні карти... С. 102.

¹⁹ Там само. С. 239.

²⁰ Коваленко В., Мезенцев В., Моця О., Ситий Ю. Батурин археологічний: Мат. Міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника «Гетьманська столиця». Ніжин, 2006. С. 88–89.

²¹ Ситий Ю. Гетьманські палаци Івана Мазепи в Батурині та деталі їхнього оздоблення // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Київ, 2008. С. 257–268.

Наземна частина споруди (чотири кімнати) відповідала поділу його підвальних приміщень (стілки ж). Північні дві кімнати, скоріш за все, розмежовувалися приблизно по північно-східному краю коридору, де в підвалі, ймовірно, існувала стінка, що відмежовувала коридор від маленького службового приміщення. Таким чином, будинок на рівні першого поверху мав площу 290 м² (за зовнішніми стінами) та шість кімнат. Він перевершував площі жител рядових батуринців у декілька разів.

Зовнішні стіни будинку були прикрашені декоративною керамікою: круглими розетками кількох типів із нанесеною поливою та прямокутними кахлями значних розмірів, що розміщувалися у спеціальних нішах, зроблених у кладці зовнішніх стін палацу. Серед прямокутних кахлів зовнішнього оформлення стін можна виділити два різновиди: кахлю з гербом І. Мазепи та кахлю з рослинним орнаментом, що за розміром була тотожною гербовій. Скоріш за все, ці кахлі утворювали пояс, де чергувалися ці два різновиди зображень. Наявність декоративних кахель зовнішнього оформлення з гербом володаря знімала всі питання про місце розташування палацу гетьмана на садибі.

Вже під час першого обстеження території садиби біля западини котловану палацу був зафіксований глибокий котлован 8-подібної у плані форми, розташований за 19 м на південний захід від лицевої південно-західної стіни²². Його глибина становила 2–3,5 м від сучасної поверхні. Постало питання про реальну глибину та призначення. У 2004 р. в найглибшому місці котловану було закладено шурф, заглиблений у процесі робіт до відмітки 4,0 м від сучасної денної поверхні²³ (іл. 4). Така значна глибина, що перевершила глибину котловану палацу, вказувала на особливу роль залишків цього об'єкта серед садибної забудови. Розташування котловану перед лицевою стороною палацу та його глибина могли однозначно вказувати на той факт, що це залишки криниці, без котрої не можна уявити будь-яку фортецю та садибу. При попередніх міркуваннях про призначення цього котловану заважала його 8-подібна у плані форма. Існувала думка, що неглибока частина западини є залишками допоміжної траншеї, зробленої під час копання криниці. Згадки про облаштування таких траншей відомі за етнографічними матеріалами.

У 2017 р. поряд із западиною від ствола криниці виявлено невеликий підквадратний фундамент, складений з уламків цегли на вапняному розчині. Було зроблене припущення, що цей фундамент міг належати до конструкції своєрідного навісу над колодязем²⁴. Тому 2018 р. почалися пошуки ще одного такого фундаменту для підтвердження чи спростування висунутої гіпотези. В менш глибокій частині западини 8-подібного котловану було виявлено дві ділянки незруйнованої кладки й зафіксовано залишки шести сходинок у напрямку ствола колодязя²⁵. Призначення цих сходинок та дослідженого 2017 р. фундаменту ставило нові питання, які могли бути вирішені лише під час подальших робіт.

Метою закладання розкопок у 2019–2020 р. було повністю захопити обидві (північну та південну) стіни цегляного приміщення й максимально дослідити його довжину у східному напрямку. На рівні материка фіксувалися залишки цегляної споруди, що займала практично всю площу розкопу та представляла собою приміщення з

²² Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. Городище І. Мазепи на Гончарівці в Батурині // Література та культура Полісся. Вип. 8. Ніжин, 1997. С. 24–26.

²³ Ситий Ю. Археологічні карти... С. 77.

²⁴ Ситий Ю. Археологічні карти... С. 203; Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. Розкопки у Батурині 2017 року. Реконструкція герба Пилипа Орлика. Торонто, 2018. С. 19.

²⁵ Ситий Ю. Археологічні карти... С. 208.

двома цегляними стінами й широким коридором між ними зі сходинок, які йшли у східному напрямку вниз до найглибшої частини западини. Внутрішній простір споруди був поділений на два приміщення, які відрізнялися розмірами, конструкцією та призначенням. Західне приміщення відділялося від східного двома виступами, що колись утримували двері. У конструкціях стін (як північної, так і південної) фіксувалися ніші підпрямокутної й підквадратної форми від дерев'яних сходинок, що вели із заходу на схід – понижуючись по мірі просування у східному напрямку.

Ширина внутрішнього простору західного приміщення становила 2,3 м. Загалом, з огляду на конструкцію й характер заповнення, можна припустити, що це приміщення було входом у підземну частину будівлі та, ймовірно, мало наземну частину. Ширина внутрішнього простору східного приміщення становила 2,0 м. Його північна стіна була простежена на довжину 2,64 м і далі на захід зруйнована. У цій стіні є тріщини і рваний край кладки, що, на нашу думку, пов'язано з просадкою частини стіни у западину криниці. Натомість південна стінка східного приміщення фіксувала на більшу відстань та її подальше дослідження можливе у східному напрямку.

На сьогоднішній момент споруду вдалося дослідити на довжину 7,5 м по лінії захід – схід. Ширина по зовнішньому краю становила 4,1 м, ширина внутрішнього приміщення – 2,0 м. Загальна довжина споруди, з огляду на розміри найглибшої западини в напрямку досліджених сходів, вірогідно, була близько 13,0 м, а судячи з параметрів цегли, можна говорити, що її зведено наприкінці XVII – на початку XVIII ст.

Виявлені залишки кладок є коридором, який орієнтований захід – схід у напрямку до западини криниці. Чи був він пов'язаний із конструкцією стінок колодязя, невідомо, але міг бути пов'язаний із котлованом споруди, дослідженої частково у 2011 р. У розкопі 4, розташованому на південь від коридору, фіксувався край глибокого котловану з розібраними на цеглу стінами. Цей котлован використовувався пасічниками для зберігання вуликів, а потім був засипаний. На нашу думку, при подальших дослідженнях південної стінки коридору будуть виявлені залишки дверного отвору до цього приміщення.

На думку Людмили Мироненко, коридор та приміщення, розташоване південніше, являють собою льодовню часів, коли існувала садиба І. Мазепи. Згадані у споминах істориків сходи коридору, перекриті півкруглим зводом, із великим льохом і є частково досліджений об'єкт.

Виклавши нові матеріали, слід повернутися до планування садиби І. Мазепи на Гончарівці. Є опублікована версія О. Бондаря, який розмістив ворота на місці пошкодження валу та рову, зробленого, скоріш за все, пасічниками в XIX ст. Для обґрунтування своєї думки щодо планування дослідник змінив орієнтацію окремих споруд. Тому ми повинні вказати на вади його плану й викласти факти, зафіксовані на розкопах.

Залишки нового об'єкту на захід від палацу вперше відкрито 1995 р. У траншеї виявлено значну концентрацію гончарної кухонної кераміки та кахлів, останні з яких мали унікальні типи, що не зустрічалися в гетьманському палаці. Ці знахідки свідчили про існування ще однієї споруди й зумовили проведення робіт на цій ділянці у 2010–2014 рр.²⁶

²⁶ Ситий Ю., Дем'яненко Д., Євтушенко О., Коваленко В., Луценко Р., Мезенцев В., Терещенко О. Науковий звіт в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. у 2010 р. С. 63. // Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. експ. (62). Спр. 2011/183.

Зазначений об'єкт представляв собою наземну споруду прямокутної форми, що фіксувався на рівні передматерика трьома рівчачками (західним, східним і південним). Східний мав ширину 0,1–0,15 м, на дні якого простежувалися заглиблення та ями від стовпів, середня відстань між котрими була близько 3 м. Західний рівчак мав глибину 0,2 м і ширину 1,0–1,2 м, розширюючись у південному напрямку²⁷. Він плавно закінчувався в північній частині розкопу, проте фіксувався у стратиграфії північної стінки. Ця особливість пояснюється тим, що об'єкт був заглиблений лише в передматерик і на рівні материка не читався. На дні фіксувалися тільки дві невеличкі ями від стовпових конструкцій.

У польовому сезоні 2013 р. було досліджено південний край споруди, сліди якої представлено низкою ям, видовженої у плані форми та різної заглибленості, що йшли перпендикулярно до західного і східного рівчачків.

Північний край споруди вдалося виявити 2014 р. На рівні передматерика та материка він жодним чином не фіксувався, однак північний край об'єкта можна було чітко спостерігати у стратиграфії східної стінки розкопу. Заповнення споруди, що фіксувалося у стратиграфії стінок пошукових траншей, представлене сірим пухким супіском зі включенням значної кількості дрібних уламків цегли, вапна та вугликів, містило чимало масового матеріалу (керамічного посуду, скла) й індивідуальних знахідок. За межами цього шару кількість знахідок суттєво падала.

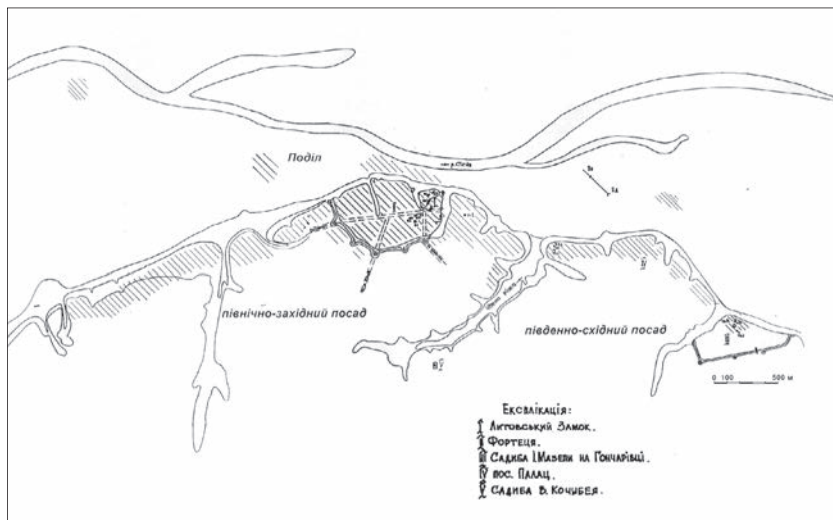
Загальні розміри споруди становили 5х19 м. Вона була орієнтована довгою стороною по осі північ – південь із незначним відхиленням на захід, короткою стороною в бік палацу. Ймовірно, споруда мала каркасно-стовпову конструкцію, на користь чого свідчить значна кількість стовпових ям уздовж східного рівчачка. Велика кількість фрагментів глиняної обмазки зі слідами від дерев'яних дощок на внутрішній стороні дозволяє припустити, що дерев'яні стіни були обмазані глиною. Великі розміри споруди, а також характер знахідок дозволяв припустити, що представлена будівля була нічим іншим, як куренем-вартівнею, де перебувала гетьманська охорона. Але нас цікавить не сама споруда, а її орієнтація. Вона визначена в розкопах – довгою віссю перпендикулярно до краю тераси.

Шурфовкою 2007 р. на подвір'ї садиби І. Мазепи на Гончарівці було виявлено новий котлован, який досліджувався у 2009–2010 рр. Він розташований за 36 м на південь від південно-східної стінки гетьманського палацу²⁸.

У 2009 р. розпочався новий етап у дослідженні гетьманської садиби. За мету ставилося з'ясування характеру забудови подвір'я. Новий виявлений котлован запливав унаслідок природної ерозії його країв та захарашувався рештками стін палацу під час розбирання їх на цеглу. Замитий і закиданий будівельним сміттям котлован поступово просідав унаслідок ущільнення його заповнення. Нівелюванню поверхні котловану сприяло й функціонування у другій половині ХІХ ст. на Гончарівці пасіки П. Прокоповича та його наступника В. Великдана. Неглибока

²⁷ Ситий Ю., Луценко Р., Мезенцев В., Мироненко Л., Потапенко А., Скороход В., Терещенко О. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» у м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. у 2012 р. // Там само. Спр. 2012/154. С. 22.

²⁸ Ситий Ю., Андрієвський М., Коваленко В., Луценко Р., Мезенцев Р., Сита Л., Скороход В. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурині Бахмацького р-ну Чернігівської обл. в 2009 р. // Там само. Спр. 2009/97. Т. 2. С. 4.

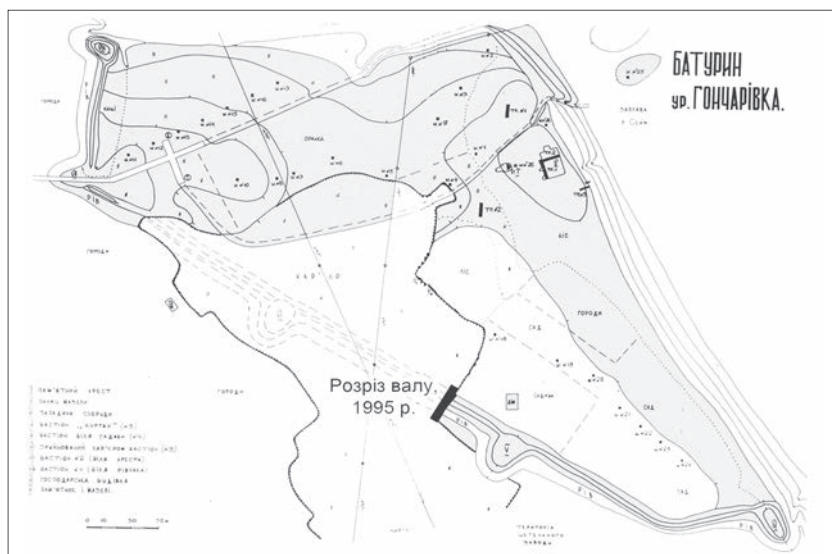
Іл. 1. План поширення культурного шару XVII – початку XVIII ст. на території Батурина

Іл. 2. План укріплень садиби І. Мазепи на Гончарівці (XIX ст.)

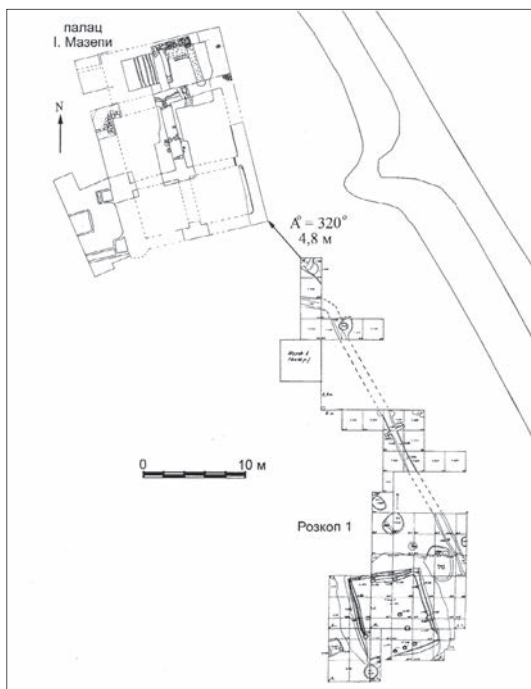
Ил. 3. Місце, де була садиба І. Мазепи, з висоти пташиного лету (2006 р.)

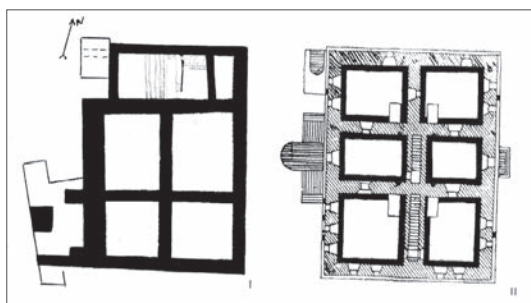
Ил. 4. Місце розрізу укріплень садиби на краю кар'єра (1995 р.)

Ил. 5. Фото розрізу укріплень (1995 р.)

Іл. 6. План канавки від паркану, що з'єднував котловани флігеля та будинку І. Мазепи

Іл. 7. План будинків І. Мазепи в Батурині (I) та Я. Лизогуба у Чернігові (II)

частини флігеля чи з розподілом його внутрішнього простору. У дні споруди є невелика підквадратна ($0,3 \times 0,4$ м) ямка глибиною 0,2 м, яка могла використовуватися як стовпова (іл. 9).

Після встановлення зрубу, пазухи між ним і стінками котловану були засипані глиною. В нижній частині заповнення котловану немає жодних вугликів і міститься незначна кількість уламків цеглин та знахідок (скла більше, ніж кераміки). З цього випливає, що споруда не була спалена під час погрому 1708 р., а лише розграбована й покинута. Згодом із котловану були виняті зрубні стіни підкліті споруди.

западина була помітна в ХХ ст., і під час археологічних досліджень у верхній частині заповнення також були помітні сліди шурфів із видобутку цегли.

Нижче рівня денної поверхні фіксувалася підкліть із дерев'яним зрубом усередині для зберігання припасів. Проведені археологічні дослідження дозволяють визначити розміри нововиявленої споруди. Котлован був викопаний із рівня денної поверхні ХVІІ ст. (глибина приблизно 0,2 м). Дно його лежить на глибині 3,5 м, що перевищує глибини котлованів для традиційних підклітей дерев'яних будинків у Батурині. Пляма на місці котловану на рівні материка становила $10,5 \times 10,0$ м. До початку ерозії стінок він мав розміри близько 9×9 м (іл. 9). Подібні споруди з підклітьями існували й на подвір'ї садиби І. Мазепи на Любецькому замку (Мазепина гора), що зафіксовано у звітах Б. Рибаківа за 1957–1960 рр.

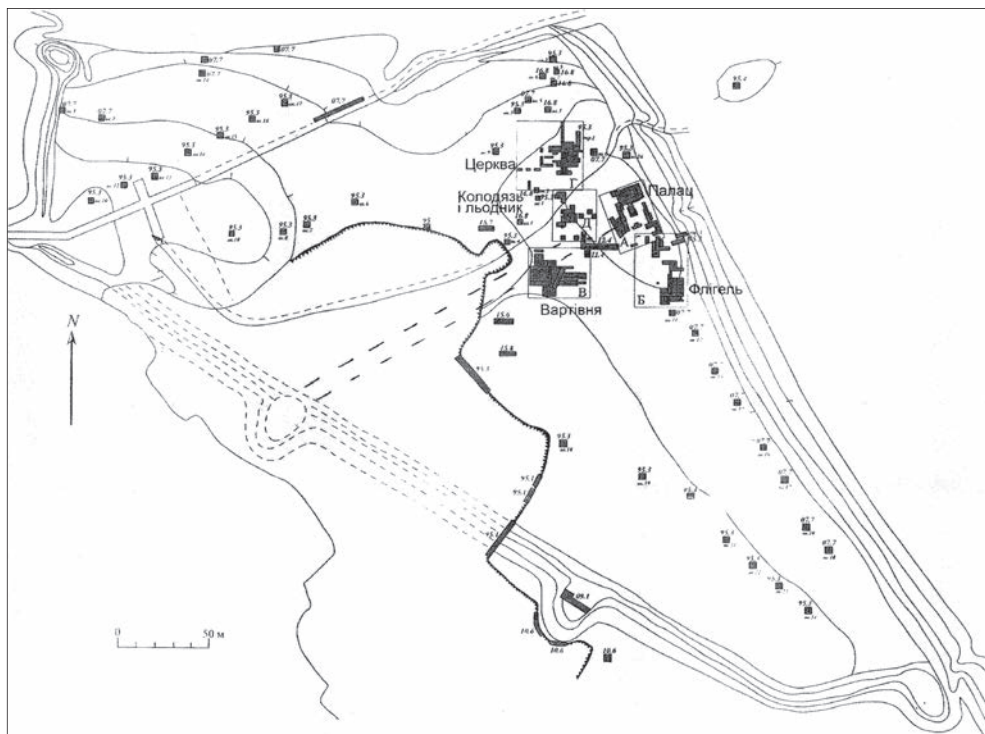
Котлован викопувався в масиві глини. По мірі заглиблення він суттєво звужувався, а на дні фіксувався прямокутник розмірами $7,25 \times 7,7$ м (від встановленого в котлован заготовленого зрубу), під нижні вінця якого були викопані канавки, що обмежують внутрішній простір розмірами $6 \times 6,5$ м. У канавках є ямки діаметром до 0,55 м, що могли бути пов'язані з підтримкою сходів до підвальної

Ил. 8. Фото сходів до підвалу будинку І. Мазепи на Гончарівці (2009 р.)

Ил. 9. Фото котловану флігеля (2011 р.)

Іл. 10. Розкопи на Гончарівці та розпланування забудови садиби

Будинок було пограбовано та розібрано скоріш за все в першій половині XVIII ст. Стінки напівпорожнього котловану тривалий час руйнувалися й замивалися.

За 2 м на захід від котловану, ближче до південно-західного його кута, досліджено залишки фундаментів східців, що вели до першого поверху будівлі. Простежується подібність в облаштуванні входів до мурованого палацу І. Мазепи та флігеля, що розташовувалися за однією схемою. В документах XVII ст. згадується «хата покоїва», яка була на території садиби. На сьогодні важливим питанням залишається вигляд і призначення дослідженої споруди. В. Коваленко висловив припущення, що вона використовувалася взимку як опочивальня гетьмана (парадний житловий флігель)²⁹. Проте подібний характер могло мати і приміщення для проживання гостей та фахівців-іноземців, про яких згадував у своєму листі Ж.К. Балкуз.

На північний захід від палацу в культурному шарі зафіксовано залишки западини, що утворилася на місці розташування дворової церкви. Від підлоги храму фіксувалися стовпові ямки від її опор. Кріплення елементів конструкції відбувалося за допомогою залізних цвяхів, виявлених у розкопах. Відсутність розвалювального пристрою, незначна кількість матеріалів у западині від наземного об'єкта свідчать про його нежитловий характер. Розмір западини від церкви (21 × 13 м) може відповідати розміру її конструкції на рівні нижнього вінця та вказувати на орієнта-

²⁹ Когут З., Мезенцев В., Коваленко В., Ситий Ю. Історико-археологічні дослідження гетьманських резиденцій Батурина. Торонто, 2011. С. 8.

цію її осі по лінії південний захід – північний схід. Якщо наше припущення щодо складного виступу з північно-східного боку було правильне (розкоп 2012 р.), то за планом об'єкт, скоріш за все, є залишком дерев'яної одноапсидної зрубної церкви, зведеної з північно-західного боку від гетьманського палацу.

Забудова на краю тераси витягнута вздовж нього, а досліджена огорожа поєднувала залишки палацу та «хати покоївої» в єдиний комплекс. Наявність двох просторових осей – краю тераси й перпендикулярно (вартівня) та паралельно (палац) до нього зробленої забудови вказує на напрямком розпланування території садиби (іл. 10).

Обкопана ровом і захищена невисоким земляним валом значна площа гетьманської резиденції мала забудову, розташовану вглибині захищеної території. Вздовж краю тераси знаходилися мурований із цегли гетьманський палац, дерев'яні дворова церква та «хата покоїва». На садибі фіксується криниця (колодязь), льодовня й вартівня, в якій перебувала особиста варта гетьмана. З боку заглави обстріл споруд садиби був малоімовірним. Підхід людей із заглави міг стримувати паркан, установлений паралельно до краю тераси. Він зафіксований на ділянці між «хатою покоївою» та палацом. Імовірно, простір між краєм тераси й парканом контролювався вартою. Обстріл із зовнішнього напільного боку укріплень по спорудах забудови значною мірою був малоефективним, зважаючи на відстань між фортифікаціями та забудовою й на той факт, що противника ніхто не підпустив би впритул. Розплановані та відкопані за чіткою схемою укріплення робилися зі врахуванням забудови. Аналіз розташування виявлених залишків споруд вказує на існування головної осі, якій підпорядковувалася забудова. Це край тераси. Три основні виявлені споруди розташовані в ряд до цієї природної лінії. Розташування криниці, льодовні та вартівні вказує на існування другої осі – перпендикулярної до краю тераси. Цей другий напрям розпочинався від ганку палацу, проходив біля колодязя, з боку від будівлі вартівні (довга вісь якої має саме таку орієнтацію) і продовжувався до місця знищеного кар'єром бастиону № 3. Саме цей бастион, що прикривався гарматним вогнем із розташованих обабіч двох сусідніх бастионів (№ 2, 4), і містив ворота на садибу. Таке їх розташування слід уважати найбільш захищеним із військового погляду. Ефективність оборони воріт була прорахована, виходячи з дальності прицільного бою розміщеної на садибі артилерії. Таким чином, земляні укріплення при їх аналізі розкривають наявність елементів озброєння, від якого не збереглося жодної деталі.

Таке розпланування садиби з прямим кутом до головної природної осі відповідає першопочатковій задумці фортифікатора, котрий працював на Гончарівці, та вказує на вади запропонованої О. Бондарем версії планування (де дорога до палацу знаходиться під гострим кутом до природної осі місцевості).

Садиба на Гончарівці була розграбована й частково спалена під час подій 1708 р. Скоріш за все, І. Мазепа, йдучи на з'єднання з військом Карла XII, забрав гармати, розташовані на укріпленнях його садиби. Перед ним стояла дилема: взяти артилерію зі стін фортеці у центрі міста чи зі власної садиби. Гетьман зробив вибір, пожертвувавши особистим майном заради стратегічних державних цілей.

УДК 93/94+930,25(093)

Наталія ДРОБЯЗКО

Національний історико-культурний
заповідник «Гетьманська столиця»
Батурин, Україна
natali.drobyazko@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6955-7112>

**ДО ПИТАННЯ ХРЕСНОЇ ПОСВІДКИ
ГРИГОРІЯ ОРЛИКА,
ПОХРЕСНИКА ІВАНА МАЗЕПИ:
НОВОВИЯВЛЕНИЙ ДОКУМЕНТ**

Мета публікації полягає у введенні до наукового обігу нововиявленого архівного документа, який стосується похресника Івана Мазепи та сина гетьмана в еміграції Пилипа Орлика – Григорія. Подається сам оцифрований документ, що зберігається у Центральному державному історичному архіві України у м. Львів, а також його адаптований переклад. З'ясовано дату виготовлення хресної посвідки Г. Орлика в Батурині та внесення її до актової книги Галицького ґродського суду на прохання Ганни Орлик.

Ключові слова: Іван Мазепа, Пилип Орлик, Григорій Орлик, Ганна Орлик, облята, Галицький ґродський суд, Батурин.

Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» займається науково-дослідною, науково-експозиційною та фондодовою роботою з вивчення, популяризації й формування колекції, яка покликана розкрити особливості гетьманування Івана Мазепи, його соратника та наступника Пилипа Орлика, а також останнього очільника Гетьманщини Кирила Розумовського. Ця робота стосується і збирання інформації й документальних свідчень про членів родини згаданих діячів.

Нижче йтиметься про документ, який пов'язаний із похресником Івана Мазепи та сином Пилипа Орлика – Григорієм. Цьому документу виповнилося вже 272 роки, він зберігається у Центральному державно-

му історичному архіві України в м. Львів¹. На сьогодні це єдиний відомий нам архівний документ, збережений в Україні, який стосується гетьманича Григорія Орлика.

Історія, яка передувала появі цієї посвідки, розпочалася в гетьманській столиці Батурині 5 листопада 1702 р., коли в родині Пилипа й Ганни Орликів народився син Григорій. Хрещеними батьками стали гетьман Іван Мазепа та дружина генерального судді Василя Кочубея Любов Федорівна. Натомість хресна посвідка була видана не в 1702, а в 1748 р.

Хресна посвідка Григорія Орлика як історичне джерело декілька разів ставала об'єктом дослідження. Вперше про неї заговорили в 1920–1930-х рр. львівський історик Б. Барвінський² та історичний публіцист І. Борщак³. Останній, зокрема, був переконаний, що по посвідку Г. Орлик особисто приїздив до Батурина в 1734 р. Натомість сучасна дослідниця життя й діяльності Г. Орлика І. Дмитришин стверджує, що такого не було: «У його дипломатичному досьє, яке зберігається у військовому архіві Франції, знаходиться послужний список, де перелічені його посади. В 1731 р. він перебував з дипломатичними дорученнями у Туреччині, у 1732 р. їде до Польщі, у 1734 р. був у Відні»⁴. Тобто жодних доказів того, що Григорій був у Батурині, не виявлено.

На презентації своєї праці, яка відбулася в Батурині у вересні 2019 р., І. Дмитришин припускала: «Щодо хресної посвідки, я думаю, що її отримала мати, тому що якщо подивитися в правому нижньому куті є латиною напис, можливо якогось галицького замку. На той момент вона перебувала в одному з польських монастирів і листувалася з сином. Вона датована напевно в момент шлюбу Григорія або в момент, коли він повинен був стати на французьку службу, тобто в 40-х рр. XVIII ст. І тут треба віддати належне Ільку Борщаку, який перший підкреслив, що священик батуринської церкви, який зробив цю виписку, був дуже сміливою людиною. Адже Орлики і всі мазепинці були під великою анафемою і забороною, і той факт, що він погодився зробити виписку, свідчить про те, що, по-перше, його погляди були промазепинські; по-друге, – він був сміливим. Я думаю, що документ був переданий до Польщі, матері, а потім до Франції»⁵.

Нині хресна посвідка (іл. 3) зберігається у приватному архіві замку Дентевіль (Франція). Вперше широкому загалу її представили на виставці «Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII ст.)» в Українському музеї в Нью-Йорку, яку 2010 р. організував Ю. Савчук. Власники того архіву маркіз Анрі де ла Віль Боже та маркіза Антуанетта довірили І. Дмитришин презентувати посвідку на виставці. Дякуючи їм, з 2019 р. фондова колекція Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» має копію хресної посвідки, яка представлена на виставці «Григорій Орлик: видатний син видатного батька України: Повернення на Батьківщину» в палаці гетьмана К. Розумовського.

¹ Облята відпису метрики хрещення сина Ганни Орлик Григорія від 24 січня 1752 р. // ЦДДАЛ України, ф. 5, оп. 1, спр. 261.

² Барвінський Б. До побуту Ганни Орликової в Станіславові // Ювілейний збірник ВУАН на пошану академіка М.С. Грушевського. Київ, 1928. С. 239.

³ Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик. Львів, 1932. С. 207.

⁴ Дмитришин І. Григорій Орлик, або Козацька нація у французькій дипломатії. Київ, 2019. С. 496.

⁵ Презентація книжки І. Дмитришин «Григорій Орлик, або Козацька нація у французькій дипломатії» у Батурині. URL: <https://www.facebook.com/watch/?v=317719039062197>

Нововиявлений документ зберігається у ЦДІАЛ України – ф. 5 (Галицький гродський суд), оп. 1, спр. 261 (іл. 1–2). В липні 2023 р. ми звернулися до архіву з проханням надати перелік і копії оцифрованих документів високої якості, які стосуються родини Орликів, та швидко отримали відповідь. Виявилось, що у ЦДІАЛ України є п'ять дотичних Орликів документів. Цією публікацією вводимо до наукового обігу один із них, тобто посвідку хрещення Григорія, виписану у середині XVIII ст. в Батурині на прохання Ганни Орлик.

Документ написаний латиною, а сама хресна посвідка переписана староукраїнською мовою. Робота з такими матеріалами потребує особливих навичок. Тому ми звернулися по допомогу до фахівця-перекладача І. Сварника, котрий максимально адаптував текст для сучасного читача, зберігши фонетичні та стилістичні особливості оригіналу. Археографічне опрацювання здійснено згідно з правилами передачі джерел XVII–XIX ст.

1702 р., листопада 5, м. Батурин. – Свідоцтво про народження Орлика Григорія, видане протоієреєм церкви Св. Миколая в Батурині Василієм 20 березня 1748 р. Облята в Галицькому гродському суді, внесена на прохання гетьманші Ганни Орлик

До канцелярії й нинішніх гродських старостинських Галицьких актів особисто з'явилася найсвітліша вельможна Ганна Орликова, запорізька гетьманша й подала для внесення до актів нинішнього суду законне свідоцтво народження вельможного Григорія Орлика з метричної книги Батуринської церкви грецької релігії, писане руським письмом і підписане велебним парохом тієї ж церкви такого змісту.

Василій, протопресвітер Батурина, парох церкве святая Христова Николая. Понеже уроченя свого доводити и до которіх належіт, нелатво знаидуют, обачено ходити своего початку законновінчанного и свідьгтелство имігги должнии суг с те же свідьгтелство іереє своих церквей и метрик в ных обрїтающихся просящим видати повинны суг, обаче и аз, іереї Василій, протопресвітер Батурьина, многочастне умолен, дабим дал свідьгтелство о уроченю Високо почтеннаго Младенція Грыгорія Орліка, его же желанію задосит чинячы, сья о нем вірне извіствую по чину во метрисі во церкві моеї обрїтаемая.

Року Божого АФВ (1702) місяца ноєбрія дня Є (5) Аз, іереї Василій Пахое (!) парох и протопрезвітер Церкве Батурінской, крестьх младенца на имя Григорія, сина родителей законновінчанних Ясне Велможнаго Филыпа Орлыка и Анни, жени его законновінчаной з Герциков, родителии крестніе Ясне Велможны Іоан Мазепа гетман Войска Запорозкаго и велможни пан Іоан Хананенко з велможною панею Вірою Кочубейнковою. Которому свідителству везде віра да будет.

Дана пры звыклои печати, рукою утврждаю моею. Діялося в граді Батурині дня К (20) місяца марта року Божого АФМИ (1748).

Василій протопрезвітер Батурінскы

Після індукції ж оригінал цього пред'явленого забрали з собою і про забрання канцелярію нинішню поквитовано цим поквитуванням

ЦДІАЛ України, ф. 5, оп. 1, спр. 261, арк. 201–202

Документ свідчить, що 20 березня 1748 р., на прохання гетьманші Ганни Орлик священник Миколаївської церкви в Батурині виписав посвідку про хрещення Григорія Орлика у цій церкві в 1702 р. Відомо, що, перебуваючи в еміграції, близь-

201

Ad officium et Acta praesentia Carhen-
 sia capitanealia Statuientia personaliter Pre-
 sidentis Matris Meae Anna Crutkowa Du-
 cissa Zaporovien obtulit et ad acticandum in
 officio Portualia Literarum Testimonialia legit-
 imi Ortha Meae Gregorij Crutka ex Libro Metricas
 Ecclesiae Bohemicae Antiqua Graeci Ruteni in Spi-
 smate deprompta, manu Venarabilis Canonici
 Suis Ecclesiae subscripta Tenoris sequentis

Басидіє Протопрєвнтеръ Батурїна Парохъ Цркви
 Свѣтла Христова Нїколаа Понже зрочена свого Дово дї-
 тин Докоторїхъ Намїжїз нехотво Знайдїють в ба-
 їна Зодити свого Початка Законотичаннаго нї
 свѣдїтельства нї мѣти Должнї Суть Стже свѣдїтел-
 ство Герес своихъ Церкви нї метрикъ в нїхъ. В брѣ
 татцїхъ ся просїши видати повїннї Суть нї
 Баче нї Яхъ Гересъ Василїї Протопрєвнтеръ Бату-
 рина Многогласнїхъ Умаленъ да в нїхъ дахъ свѣдї-
 тельство. У зроченїхъ Высоко почтїнаго Млїца
 Григорїа Орлика Свожежеланїю Задїтитъ Анна
 Чи сїя нї немѣ втїрїхъ нї втїрїхъ Почїнї во Ме-
 трїхъ в цркви Моїхъ. В брѣтаемїа: Рокъ Бжїго Я
 У. В. Млїца Ноевря Днѣ 5 Яхъ Гересъ Василїї
 Парохъ парохъ и прото прєвнтеръ Цркви Батурї-
 нкой Црестїхъ Млїца Намїа Григорїа Сїна
 Родителїи Законнотичанїхъ Іасне Велмож-
 наго Филиста Орлика и Аннїи Женї Сего Зако-
 нотичанїи З Герциковъ Родителїи Крестнїи Іас-
 не Велможнї Пшанъ Мазепъ Германъ Бойска За-
 пороухаго и Велможнї Пшанъ Иванъ Хаттанїко Звел-
 лотного

Ил. 1. Свідोцтво про народження Григорія Орлика 5 листопада 1702 р., видане протоієреєм церкви Св. Миколая в Батурині Васиєм 20 березня 1748 р. Облята в Галицькому гродському суді, внесена на прохання гетьманші Ганни Орлик (ЦДІАЛ України, ф. 5, оп. 1, спр. 261, арк. 201; рукопис)

202.

мажнота Пачету Бѣрото Кочубейковаго которому Свѣдѣ
 телствъ вездѣ Бѣра Давудѣ дана Три зъвѣклоїе пе
 чатке рѣкою дѣверѣдато моето Дѣлалося в градѣ
 Батуринѣхъ Дна к Мца Марта Локв Божого
 1748. Г. Василіи Протопрезвѣтеръ Батурин-
 ски. Post Inductionem Vero Originale Pen
 offerenti adve recepit et de resero Officiu
 pndem Quicta. Quicta tque pndentibus

Іл. 2. Свідोцтво про народження Григорія Орлика 5 листопада 1702 р., ви- дане протоієреєм церкви Св. Миколая в Батурині Васи́лієм 20 березня 1748 р. Облята в Галицькому гродському суді, внесена на прохання гетьман- ши Ганни Орлик (ЦДІАЛ України, ф. 5, оп. 1, спр. 261, арк. 202; рукопис)

Василіи Протопрезвѣтеръ Батуринскій и Шроу Церкви Свѣа Хѣа Николлїи.

Понеже зроченя своего Даводї, тїи до которїхъ нѣдежїтъ нелятво Знѣдѣють, шѣде змѣ
 радїїтї своего початку законобвчянаго и свѣдѣтельство імѣтїи должїи сѣа. Стеас свѣдѣ
 тельство Іереє і своихъ Црквей и метрїкѣхъ и нїхъ шѣрѣтїюцїхъ сѣа просащїи вїдѣтїи повїнїи сѣа
 Веачи и Азъ Іереъ Василїи Протопрезвѣтера Батуринскїа, многочїстїи Змоленї дївї дїахъ свѣдѣ
 тельство шѣроженїю вїсокопочтенїаго Младенца Григорїа Сѣрїїкїа, стоже желанїю залосят
 чїнїащї сїа шѣнїахъ бѣрне и зъвѣствїю по чїнїу во Метрїкѣхъ и Црквїхъ моє шѣрѣтїахъ.
 Боку Божого Ащїи Мца Ноевїря Днѣ 5. Азъ Іереъ Василїи Протопрезвѣтеръ
 Цркве Батуринскїої, крестїахъ Младца нѣ імѣа Григорїа. Сїна Родїтелемъ Законобвчянаго.
 Іасне Вѣлможнаго Фїлїпа Сѣрїїкїа и Аннїи Женї его законобвчяно зъ Перїюкова. Родїтеле
 крестїахъ Іасне Вѣлможнїи Іоаннї Мїзенї Іетїанї Воескїа Запорожскаго и Вѣлможнїи Пѣ Іоаннї
 Давїдїяко зъ Вѣлможнїої Мѣнїо Бѣрої Кочубейкової. Которому свѣдѣтельству вездѣ вѣра Давудѣ
 данїа при зъвѣклоїи печѣтїи рѣкою утвѣрждїю моєю. Дѣлало сѣа і Грїахъ Батуринѣхъ Дна к Мца Марта.
 Боку Божого Ащїи.
 Василїи Протопрезвѣтеръ Батуринскїи

Іл. 3. Посвідка про народження Григорія Орлика в Батурині. Копія з приватного архіву замку Дентевіль (Франція). Зібрання Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця»

ко 25 років дружина гетьмана з молодшими дітьми знаходилася під опікою пред- ставника польського шляхетського роду, товариша І. Мазепи та П. Орлика – Юзе- фа Потоцького (1673–1751 рр.) і мешкала у м. Станіславів (нині Івано-Франківськ).

24 січня 1752 р. гетьманша звернулася до Галицького гродського суду з прохан- ням внести посвідку до книги судових актів. Оригінал залишився в неї, однак на

ньому було зроблено примітку: «In Castro Halaciensi. Literae p[rae]sens Testimonialis Legitimi Or[iun]das Feria Dominica pridiae Festi Conversionis S[ancti] Pauli Ap[osto]li A[nn]o D[omi]ni 1752 per oblatum porrect[um], suscept[um] et induct[um]». Цю примітку переклав із латини й адаптував для сучасного читача І. Сварник: «У Галицькому замку. Цей посвідчувальний лист про законне походження перед вписом перевірено, прийнято і внесено недільного дня перед святом святого апостола Павла (24 січня) року Божого 1752».

Найімовірніше, що після цього Ганна Орлик передала або ж переслала посвідку синові Григорію. Таким чином оригінал документа про хрещення потрапив до Франції, де зберігається й нині. Саме на цю примітку і звернула увагу І. Дмитришин.

У хресній посвідці Г. Орлика вказані імена хрещених батьків: гетьман Іван Мазепа, Іван Хананенко та Віра Кочубей. Щодо хрещеної матері, то ім'я вказано помилково, адже дружиною генерального судді Василя Кочубея була Любов. Підтвердження цього знаходимо у «Діаріуші подорожньому» П. Орлика: «Григорій-Петро, син мій, народився в Батурині в ніч з середи на четвер 1702 р. 5 листопада за старим стилем, без присутності моєї, коли був відряджений на комісію до Свірська. Охрещений за моїм поверненням того ж року 21 грудня. Тримали його до Хреста святої пам'яті його велебність і його милість пан Ян Мазепа, гетьман військ запорізьких, кавалер святого Андрія Апостола, з її милістю панею Любов Кочубеєвною, суддівною генеральною»⁶. Священник виписував хресну посвідку значно пізніше, що й могло призвести до помилки.

Наявність цього документа засвідчує шанобливе ставлення до родини Орликів – як у тогочасній Україні, так і в Речі Посполитій. То були часи, коли будь-яка згадка про І. Мазепу, П. Орлика та їхніх близьких родичів і прибічників суворо каралася. Проте знайшлися люди (їхні імена невідомі), котрі, ризикуючи своїм життям, передали прохання Ганни Орлик до Батурина, священник зробив виписку та повернув її гетьманші. Своєю чергою представники Галицького гродського суду вписали хресну посвідку до актової книги й таким чином зберегли важливу історичну інформацію.

⁶ Sobol W. Filip Orlik (1672–1742) i jego Diariusz. Warszawa, 2021. S. 532.

УДК 94:930.2:342.4(477) «15/17»

Ярослав ЗАТИЛЮК

Національний університет «Києво-Могилянська академія»;
Інститут історії України НАН України;
Національний музей історії України
Київ, Україна
yaroslav.zatyluk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9666-2708>

**СПРАВА ІВАНА МАЗЕПИ:
ІДЕЯ ІСТОРІЇ «КОЗАЦЬКОЇ НАЦІЇ»
У ТРАКТАТАХ ПИЛИПА ОРЛИКА
ТА В «ІСТОРІЇ РУСІВ»**

Перехід гетьмана Івана Мазепи під протекторат шведського короля у жовтні 1708 р. ознаменувався маніфестами про боротьбу «козацької нації» проти «московського тиранства» за свої свободу та «вольності». Після драматичних подій 1708–1709 рр. послідовники гетьмана в еміграції на чолі з Пилипом Орликом на основі «хозарського міфу» сформулювали ідею історії козаків як самодостатньої правосуб'єктної спільноти на тогочасній політичній мапі Європи. Апеляції до минулого «козацької нації», котра протистоїть «московським тиранам» у боротьбі за власну свободу, стали одним із ключових аргументів політичних трактатів, звернених до закордонних урядів, а також послань до своїх співвітчизників у Гетьманщині. Подібні ідеї відстежуються в «Історії русів», передусім у тексті промови І. Мазепи до війська напередодні переходу в табір Карла XII. У пропонуваній статті відстежується схожість ідей і концептів у трактуванні козацького минулого у творах мазегинців та в «Історії русів», а також розкриваються контексти появи й пізнішої трансляції відповідних рефлексій.

Ключові слова: Іван Мазепа, «Історія русів», наратив, «козацький народ», право на опір, «хозарський міф», преамбула «Конституції» Орлика, «Реляція про Київ».

Створена на початку XIX ст. «Історія русів» фактично стала одним із перших українських історичних наративів, де безпосередньо пояснювалися мотиви переходу гетьмана І. Мазепи на бік шведського короля у жовтні 1708 р. Відомі попередники цього твору — козацькі літо-

писи Граб'янки й Величка – не мають на цю тему жодних рефлексій. У першому випадку історія завершується на простій констатації факту «зради» гетьмана цареві, у другому – виклад подій обривається на початку XVIII ст. (дослідники припускають імовірність існування та втрати завершальної частини праці з описом подій від 1700-х до 1720-х рр.). Поміж тим, усі згадані три твори схожі в концептуальному представленні загального образу минулого «козацької нації» як спільноти, здавна наділеної правами і свободами, за які постійно доводиться боротися через «тиранство» різних її протекторів.

На відміну від своїх знаменитих попередників, укладач «Історії русів» напряму співвідносить виступ І. Мазепи проти московського царя Петра I з гаслами боротьби проти тиранії та порушених прав і вольностей. Вони були основою традиційної політичної риторики Війська Запорозького, а також козацьких літописів Граб'янки й Величка. В текстах останніх гасла відновлення «свободи» та «вольностей» яскраво розкрито в описі боротьби проти «ляхів» і «тиранства» короля, а також у згадках зловживань московських воевод, через які повставали різні гетьмани. Автор «Історії русів» чи не вперше у цих категоріях розглянув відхід І. Мазепи від безкомпромісної доти служби московському монархові. Це простежується в уміщеному у творі тексті промови гетьмана до всього війська. Після неї він і його послідовники рушили до табору шведського короля Карла XII.

Промова являє собою доволі емоційне звернення з докладним поясненням мотивів відмови від протекції московського царя-тирана. Стрижнем тексту виступає апеляція до традиційних у козацькому дискурсі концептів «давніх вольностей і свобод». При цьому їх уперше осмислено в достатньо тяглій історичній перспективі: гетьману приписано нагадування про «споконвічні» права та свободи, котрі колись було втрачено за польських королів, але з часом заново здобуто шаблею гетьманом Богданом Хмельницьким. До цього додано цікаву ремарку про визнання козацьких вольностей «головними європейськими державами». Втім, визначальним аргументом усе ж виступає згадка козацьких історичних витоків, які асоційовано в образі власної держави з усіма «вольностями» та «свободою». Як читаємо в тексті промови, гетьманом І. Мазепою:

«положено поставитъ страну нашу въ то состояніе державъ, въ какомъ она была прежде владѣнія Польскаго, при своихъ природныхъ Князьяхъ и при всѣхъ прежнихъ правахъ и преимуществахъ, вольную націю значущихъ. Споручительствовать за то взяли первѣйшія въ Европѣ державы: Франція и Германія; и сія послѣдняя сильнымъ образомъ настаивала о такомъ положеніи нашемъ еще во дни Гетмана Зиновія Хмельницкаго, при Императорѣ Фердинантѣ III-мъ, но не сбилось оно по междоусобию и необдуманности предковъ нашихъ»¹.

Апеляція до підтримки європейських держав видає ерудованість укладача «Історії русів» (і це може стати предметом окремого коментаря), який, схоже, намагався додатково підсилити аргумент про історичну самодостатність козаків, визначену в координатах постійної боротьби за свої права та вольності. У цьому сенсі відмова І. Мазепи коритися далі московському цареві отримує цілком переконливу історичну легітимацію.

Тож не випадково далі гетьманові приписано слова про звільнення від рабства й нагадування про козацькі першовитоки. І тут «освобожденія насъ отъ рабства»

¹ История русов или Малой России / Изд. подг. О. Бодянским. Москва, 1846. С. 204.

повністю ототожнюється з «возстановленням вь первую степень свободы и самодержавства». Це «самодержавство» є апеляцією до уявних *origene gentum*, коли козаки мали власних правителів і були незалежними. На цій підставі їх безпосередньо протиставлено московитам, і це попри те, що останніх у творі неодноразово названо «єдиноплемянними» та «єдиновірними» (щоправда, без традиційних уточнень про спорідненість у вірі й історії):

«Ибо извъстно, что прежде были мы то, что теперь Московцы: правительство, первенство и самое название Руси отъ насъ къ нимъ перешли. Но мы теперь у нихъ, какъ притча во языцѣхъ!»².

У цих словах утілено інтерпретацію козацьких «початків» за перших руських князів у Києві. Схоже, їх осмислено в рамках так званого «хозарського міфу», при тому в подачі Пилипа Орлика й мазепинців. В їхніх творах, як спробуємо обґрунтувати нижче, йшлося про першість історичного права козаків відносно всієї Русі, водночас їх самих відособлено від московитів.

Тим часом на ідейний зв'язок із мазепинцями більш виразно натякає наступний пасаж із промови І. Мазепи в «Історії русів», в якому згадано про договори зі шведами за Б. Хмельницького:

«Договоры сіи со Швецією не суть новыя и первыя еще съ нею, но суть они подтвердительные и возобновительные прежнихъ договоровъ и союзовъ, предками нашими съ Королями Шведскими заключенныхъ. Ибо извъстно, что дѣдъ и отецъ нынѣшняго Короля Шведскаго (идеться про Карла X – Я. 3.)... гарантировали страну нашу и часто за нее вступались противъ Поляковъ, а потому и отъ Гетмана Хмельницкаго...посланъ сильный корпусъ Козацкій...въ помощь Королю Шведскому, Густаву»³.

Апеляція автора «Історії русів» до «угод і союзів» Б. Хмельницького зі шведським королем Карлом X виступає черговим аргументом на виправдання переходу І. Мазепи на бік Карла XII в 1708 р. І тут важливо, що саме в такому сенсі подібне пояснення вперше сформульовано у вступній частині «Договорів і постанов прав та вольностей військових...» гетьмана П. Орлика з Військом Запорозьким 1710 р. (далі – «Конституції» Орлика), а також в інших творах мазепинців.

У загальному плані промова гетьмана І. Мазепи в «Історії русів» заснована на концептуальному трактуванні козацької історії як суми досвідів у боротьбі за втрачену свободу, яку мали козацькі першопредки. Першим із них позиціонується війна «за визволення від тиранства ляхів» під проводом Б. Хмельницького, наступним – виступ І. Мазепи проти «тиранства» московського царя. Крім засадничих мотивів, обидва випадки «визволення» споріднює також вибір протекторами шведських королів.

За спостереженнями С. Плохія, який розглядав цю промову в контексті реконструкції загального образу І. Мазепи в «Історії русів», у приписаному йому зверненні простежується вираження загального сенсу козацької історії – боротися з «тиранами» за відновлення втраченої свободи. Як відзначає дослідник, автор твору симпатизує І. Мазепі, але zarazом намагається витримати тон вірності московському монархові. Як результат, в «Історії русів» одночасно розвиваються теми політичної та історичної легітимності нації й монарха. Більш яскраво це виражено

² Там же.

³ Там же.

в описі діяльності Павла Полуботка, в якому втілено образ борця з тиранією⁴. На нашу думку, промова І. Мазепи в «Історії русів» важлива для спеціального аналізу тим, що вся її ідейна аргументація видається рефлексією пізнішого часу на тексти епохи самого гетьмана та його ідейних послідовників. А це – заключні універсали 1708–1709 рр., преамбула «Конституції», а також трактати П. Орлика й мазепинців, примірники яких відомі дослідникам за колекцією «Cosacica» у складі фонду «Diplomatica Muscovitica» Національного архіву Швеції. Звернімося надалі докладно до цих текстів і спробуємо простежити рефлексії їх ідей в «Історії русів» – фундаментальному творі для українського націєтворення ХІХ ст.

Почнемо з того, що І. Мазепа і всі, хто його підтримав у жовтні 1708 р., апелювали до гасел захисту «Вітчизни» й боротьби проти московського «тиранства та рабства»⁵. Ці мотиви виразно проступають навіть у маніфестах самого Карла ХІІ до мешканців Гетьманщини. Так, в одному з них задекларовано, що «гетман, з первенствующими народом своего старшинами покорне просил, абысмо праведнаго гневу от московского тыранства, зачатого на сие край и обывателей их не изливали, которые под игом московским зостаючи, неволею барзей, а нижели добровольне». Після констатації «неправого и неприятного московского панования» шведський король декларує відновлення «давніх вольностей» у своїй обіцянці «охороняти и защищати ...поки утесненный народ, низвергши и отвергши ярмо московское, до давных своих не придет волностей»⁶. До ідеї порушених прав «козацької нації» гетьман І. Мазепа апелював у своєму короткому листі до силістрійського Юсуфа-паші (датується перед 28 квітня 1709 р.): «Да уведаете, что не могли нести и терпети мучителства неправедного и лютого ц[а]ря московского»⁷.

Активність у використанні риторики про порушені права, як і те, що вона була основним ідеологічним арсеналом І. Мазепи та його прихильників у боротьбі за умонастрої мешканців Гетьманщини, яскраво оприявнюється у спростуваннях із боку московського царя. Так, у своєму маніфесті до «малороссийского народу д[у]ховного и мирскаго чина людей» від 21 січня 1709 р., Петро І стверджував, нібито І. Мазепа прийняв бік Карла ХІІ «для собственной своей тщетной славы и властолюбия», а не з міркувань захисту «Отчизни» та її «вольностей» («з б[о]гоотступною совестью кленется, будто для общей пользы народа малороссийского и содержания волностей их и чтоб оному не быть ни под нашею, ни под полскою властью, но содержатися особливо свободному, в чем будто ему от короля шведского обещание дано»). Тут же згадано і про «давнє ярмо польське», до якого козацький гетьман нібито вів своїх підданих, «дабы поработить сей малороссийской народ паки под древнее ярмо полское и ц[е]ркви Б[о]жии лишить бл[а]гочестия и привест в унею»⁸. Тож можна констатувати, що у царській канцелярії доволі вміло маніпулювали основними елементами тодішнього козацького політичного дискурсу.

⁴ Плохій С. Козацький міф: Історія та націєтворення в епоху імперій / Авториз. пер. з англ. М. Климчука. Київ, 2013. С. 221–224.

⁵ Плохій С. В ім'я милої вітчизни: вірність та зрада Івана Мазепи // Соціум. Вип. 6. Київ, 2006. С. 267–281.

⁶ Чит. за публікацією королівського універсалу: Чтения в Обществе истории и древностей российских. Вып. 1. Москва 1859. С. 206–212.

⁷ Российский государственный архив древних актов. Ф. 89. Оп. 1. 1709 г. Д. 1. Л. 170 об.

⁸ Письма и бумаги Петра Великого. Т. 9. Вып. 1. Москва, 1950. С. 38–41.

Водночас, за слушним зауваженням С. Плохія, важливим підсумком «війни маніфестів» 1708–1709 рр. стало чітке оформлення концепту окремого козацького «малоросійського народу», який протистоїть «великоросійському» на чолі із царем-«тираном». Останній порушив права «козацького народу» й це спонукало гетьмана стати на захист «Вітчизни» і змінити протектора⁹. При цьому потрібно зауважити на тому, що постулювання окремого «козацького народу» та його прав не підкріплювалося додатковими поясненнями. Їх сформулюють уже прихильники І. Мазепи в еміграції. І першим із таких творів можна вважати преамбулу «Конституції» Орлика – маніфест «бойового стародавнього народу козацького», в якому обґрунтовано його боротьбу за свободу (на чому акцентовано увагу ще в маніфестах 1708–1709 рр.), і саме так позиціоновано виступ І. Мазепи проти царя. Цей учинок трактується «природним правом» козацької спільноти. Відповідно, укладці тексту приділяють значну увагу обґрунтуванню правосуб'єктності козаків і Війська Запорозького як окремої «політичної нації» («народъ волный малоросійский»)¹⁰. Окреме місце у цьому посідають аргументи історичного плану.

Позиціонування козаків окремою політичною спільнотою, що має право опору та свободи, засноване на пред'явленні його благородних *origene gentus* (чим є вказівка на походження від хозар). При цьому всі діяння «бойового народу» (а до них віднесено військові звитяги хозарських каганів, а потім втрата свободи й боротьба за визволення гетьманів Б. Хмельницького та І. Мазепи) представляються результатом божественного провидіння¹¹. Козацька історія тут представлена в кількох реченнях, але цього цілком достатньо для формулювання історичної легітиматії «справи Мазепи». Відповідно, предки козаків колись втратили свободу, і свого часу боротьбу за неї очолив Б. Хмельницький, повставши проти «лядського ярма». За ним І. Мазепа з тих самих мотивів розпочав опір проти «московського тирана». Ідея боротьби з «тиранією» єднає обох гетьманів та їхні союзи зі шведськими монархами. Як витлумачено у преамбулі Конституції, «при всесильній Божій допомозі» гетьман Б. Хмельницький «визволив Військо Запорозьке та малоросійський народ» із «польського підданства» та «добровільно піддався» московському монархові. А тепер «козацький народ» піднявся за свою свободу: І. Мазепа та його послідовники на чолі з новообраним гетьманом П. Орликом виступили проти московитів і перейшли під протекцію шведського короля, оскільки, попри спільну віру, «московська держава задумала народ вільний козацький зтягнути в ярмо» (як пояснено, це сталося «во мѣсто вдячности и респектовъ за такъ многіе вѣрныѣ службы и роненіѣе на оныхъ»)¹².

П. Орлик із мазепинцями в Бендерах сформулювали не просто політичне виправдання – вони створили нову інтерпретативну рамку тлумачення «хозарського

⁹ Плохій С. В ім'я милої вітчизни: вірність та зрада Івана Мазепи. С. 274–275.

¹⁰ Кресін О. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. Київ, 2001. С. 205–221.

¹¹ Про історичні аргументи преамбули «Конституції» див. докл.: Затиліюк Я. «Московит безпідставно претендує на столичне місто України Київ, намагаючись відірвати його від України»: схема козацької історії в «Реляції про Київ» та у преамбулі «Конституції» П. Орлика // Український історичний журнал. 2022. № 6. С. 51–53.

¹² Тут і далі Конституцію цитуємо за публікацією її староукраїнської версії у: «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Відп. ред. В.А. Смолій; упор. М.С. Трофимук, Т.В. Чухліб. Київ; Львів, 2011.

міфу». Як відомо, вперше його загальні контури сформульовано у виданнях київських церковних інтелектуалів – «Скарбниці потребній» Йоанікія Галятовського 1676 р.¹³ та в текстовому додатку до житія св. Кирила й Мефодія у складі 4-го тому «Житій святих» Димитрія Туптала 1700 р.¹⁴ Відповідно до них, військова доблесть козаків пов'язана з їхнім походженням від «хозар». А оскільки ще у виданнях київського «Синопису» від 1674 р. останні вважалися частиною «народу руського» і підданими давніх київських князів, козаки не асоціювалися прямо з окремим «політичним народом». На нашу думку, визнання «хозарського» коріння надавало благородства і статусності, водночас мало вписатись у рамки наявного підданства Війська Запорозького московському цареві. Натомість під впливом драматичних подій 1708–1709 рр. П. Орлик з односторонніми кваліфікують хозарських каганів актом початкової історії козаків як «вільного народу» й тим самим легітимізують його право опору московським протекторам. Відтепер легенда про хозар набула прямо протилежних ідейних конотацій.

Наступною, причому більш чіткою спробою реінтерпретації «хозарських» *origene gentus* козаків можна вважати коротку латиномовну «Реляцію про Київ», ключова теза якої заявлена вже в першому реченні: «Iniuste Moscus praetendit metropolim Ucrainae urbem Kijoviam, eamque ab Ucraina separare conatus» («Московит безпідставно претендує на столичне місто України Київ, намагаючись відірвати його від України»). За цією фразою в логічному взаємозв'язку наведено аргументи щодо виключного історичного права козаків на всю Україну та її столицю Київ, а також про їх окремішність від московитів і їхнього володаря. Козацьке право володіння засноване на тезі, що їхні предки «хозарські кагани» збирали данину з київських князів ще до появи тут Рюрика і його нащадків із Великого Новгороду. Водночас *a priori* козаки відособлюються від московитів. У зв'язку з цим у «Реляції про Київ» головними героями виступають не володарі, а «політичні нації» – козаки (зі своїми предками «хозарами»), московити («моски») та поляки. Суверенів згадано лише в описі «історичних витоків», і це – «хозарські кагани», підвладні їм київські князі, Рюрик і, нарешті, польський король Болеслав Хоробрий. У такий спосіб минулі діяння «козацького народу» вписуються в рамки природного права і *jus gentium*, тобто осмислюються у схожій до преамбули «Конституції» інтерпретативній рамці. Важливо, що далі згадане в «Реляції про Київ» повстання Б. Хмельницького є не просто опором за порушені права, але спробою «нового кагана» відвоювати в поляків «всю стародавню спадщину козаків», якою виступає «вся неподільна Україна по обидва береги Дніпра».

У цьому сенсі «Реляцію про Київ» можна вважати вдалим концептуальним продовженням мотивів преамбули Конституції у плані конституювання «козацької нації», її права на опір та «свободи». Очевидно, не випадково єдиний відомий примірник цього твору зберігся як частина одного документа разом із текстом преамбули «Конституції» Орлика. Обидва тексти писані одним канце-

¹³ Див. перевид. твору: Йоанікій Галятовский. Ключ розуміння / За ред. І. Чепіги. Київ, 1985. С. 347.

¹⁴ [Димитрій Туптало]. Книга житій святих во славу Святыя Животворящия Троици на три місяці – март, апрель, май. Київ, 1700. Арк. 543. Див. докладний джерелознавчий коментар цієї глави твору: Бовгира А. До питання про джерела «Літопису Грабянки» // Україна в Центрально-Східній Європі. Вип. 16. Київ, 2016. С. 303–306.

лярським латинським письмом XVIII ст. на чотирьох аркушах¹⁵. Найімовірніше, укладач поєднав їх — спершу преамбулу, а за нею «Реляцію...», оскільки мав на меті сформувавши загальну оповідь-представлення «козацького народу» як суверенної спільноти, що має власну історію й цілком легітимно бореться за свої права¹⁶.

Є підстави гадати, що підбірка текстів постала у ході дипломатичної активності посланців П. Орлика у Стамбулі з кінця 1711 — початку 1712 рр. Саме тоді тут тривали мирні переговори османців із московитами у зв'язку з катастрофою Петра I на Пруті 1711 р. Мазепинці (в особі прилуцького полковника Дмитра Горленка, генерального судді Кліма Довгополого та генерального писаря Івана Максимовича) намагалися домогтися від Порти визнання політичної правосуб'єктності Війська Запорозького на чолі з П. Орликом на всіх українських теренах (за Прутьським перемир'ям, Петро I відмовився від Правобережної України)¹⁷. Текст «Реляції...» з преамбулою «Конституції» годилися на те, аби підказати загальне представлення «козацької нації» та її боротьби.

Водночас серед паперів мазепинців із колекції «Cosacica» зберігся латиномовний текст звернення до султана із заголовком «Interpretatio Supplicis Libelli ad Imperatorem» та вказівкою про внесення його перекладу «до книги прохань імператора» (султана)¹⁸. На початку задекларовано намір Війська Запорозького боротися з московитами за визволення Києва, а з ним і всієї України. Текст розпочинається з обґрунтування необхідності османцям долучитися до цієї війни. Ключовим аргументом є представлення історичних прецедентів успішного (як задекларовано) вигнання козаками московитів з України. Першим названо перемогу під Конотопом гетьмана Івана Виговського у союзі з Кримом. Наступним згадано «відділення від московитів» гетьмана Юрія Хмельницького, після чого ті зазнали поразки від татар (саме так пояснено битву під Чудновим). І нарешті, останнім, третім прецедентом названо діяння гетьмана Івана Брюховецького, котрий після вірної служби цареві «підняв зброю в усіх містах і укріпленнях... та повторно звільнив від москвів усю Україну». Загалом, як виглядає, весь текст та його маніпулятивні історичні інтерпретації були задумані, щоб безпосередньо вплинути на хід переговорів у Стамбулі з московитами. Автори явно прагнули переконати османців у тому, що боротьба Війська Запорозького з московським царем була не просто легітимним природним правом, а відбувалася постійно.

Тут варто згадати про ще одну спробу мазепинців осмислити війну з московитами в історичній перспективі. До неї можна віднести латиномовний трактат «Brevis deductio causarum...» («Короткий виклад причин, через які Україна з Вій-

¹⁵ Relatio de Kijovia // Riksarkivet. Diplomata Muscovitica, Diplomata Muscovitica Cosacica, SE/RA/2113/2113.2/1 (1654–1721). Фотокопія: Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). Ф. 2236. Оп. 1. Спр. 71.

¹⁶ Затиліюк Я. «Московит безпідставно претендує на столичне місто України Київ... С. 48–51.

¹⁷ Про дипломатичні торги у Стамбулі див.: Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. Санкт-Петербург, 1885. С. 659–667; Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. В. Кулика. Київ, 1994. С. 89–101, 190–195.

¹⁸ Interpretatio Supplicis Libelli ad Imperatorem // Riksarkivet. RA/2113/2113/2. Diplomata Muscovitica Cosacica. Vol. 1. Фотокопія: ЦДІАК України. Ф. 2236. Оп. 1. Спр. 70.

ськом Запорозьким змушена вийти з московської протекції»¹⁹. Він націлений на те, щоб обґрунтувати історичними прецедентами виступ І. Мазепи проти «московського тиранства». І такі *casus belli* автор «віднаходить» у діяльності його попередників Ю. Хмельницького та І. Брюховецького, котрі, в його представленні, успішно боролися з тим «тиранством». В ідейному плані цей трактат цілком співвідноситься з попереднім. Тож можна припустити, що цей твір також готувався в період перемовин у Стамбулі, але робився поспіхом і не був завершений (текст обривається на початку 4-го параграфа).

Як відомо, укладений 5 квітня 1712 р. Константинопольський мирний договір не увінчався визнанням права П. Орлика «на Київ» та всю Україну. Тож і виданий гетьманові султанський привілей містив формулювання про його повноваження виключно на Правобережжя²⁰. Та для нас важливий інший результат, а саме той факт, що мазепинцям, хоч поспіхом і у складних обставинах, але вдалося сформулювати ідейну платформу власної боротьби з московитами, а з нею дати загальний образ «козацької нації» як самодостатньої спільноти зі своєю історичною візією, сенсом котрої виступає протистояння польським і московським «тиранам» у боротьбі за власну «свободу».

Ще одним важливим фактом є та обставина, що сформульовані мазепинцями ідеї були не лише частиною політичних маніфестів, адресованих закордонним урядам, а й почали транслюватися в межах самої козацької спільноти. До таких прикладів можна віднести лист-послання від 10 червня 1710 р. за підписом кошового отамана Івана Кириленка, адресований гетьманові Іванові Скоропадському у відповідь на його звинувачення у зраді. Послання мазепинців починається з констатації «московського ярма», в яке той «втягнув Вітчизну». Йому протиставлено позицію І. Мазепи та його однодумців, котрі піднялися проти «московської неволі» в такий самий спосіб, як і Б. Хмельницький – проти «польського тиранства». Обидва гетьмани вдалися до протекції шведського короля. Та найголовніше, легітимність діянь цих керманичів визначена історичним походженням козаків від «хозар», що визначає їхню правосуб'єктність та незалежність від московитів:

«Пишешь ваша милость в своем уневерсале, же отторгнулимся от своего природного монархи, его царского величества, а заж, ваша милость, того добре не знаешь, же московские монархи от початку козацкого народа и владения каганов козацких аж до Хмельницкого николи нам не бивали природными панами, леч ми яко сами доброволне без жадного насилія для захованя прав и волностей наших подобору царскую»²¹.

Фактично «хозарські кагани» забезпечують конституювання окремого «козацького народу» зі своїми правителями і правом самостійно обирати протекторів, а це означає його повну свободу від московитів та їхнього монарха.

¹⁹ *Brevis deductio causarum...* // Riksarkivet. RA/2113/2113/2. *Diplomatica Muscovitica Cosacica*. Vol. 1. Фотокопія: ЦДІАК України. Ф. 2236. Оп. 1. Стр. 68. Див. коментар і переклад твору: Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 року // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Вип. 92. Львів, 1909. С. 7–20.

²⁰ Текст документа дійшов у різних версіях, їх основна відмінність у датуванні й визначенні території, підвладної гетьманові. Див.: Прицак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття? // *Український археографічний щорічник*. Вип. 1. Київ, 1992. С. 307–320.

²¹ Цит. за: Кресін О.В. Політико-правова спадщина... С. 359.

Сам по собі лист-послання до І. Скоропадського є важливим свідченням трансляції ідей мазепинців у межах підконтрольної Петрові І та його урядникам Гетьманщини. У цьому контексті особливо цінні свідчення про можливе поширення тут примірників «Конституції» Орлика зі сформульованими в її преамбулі маніфестами «козацької нації». Такими варто вважати вказівку Григора Орлика, що його батько кілька разів передавав у Гетьманщину «зложений цифрами» текст «Конституції»²². Також відомо про примірник польською мовою, виявлений серед паперів Григорія Герцика при його затриманні московськими агентами у Варшаві²³. Зрештою, серед матеріалів генерального хорунжого Миколи Ханенка, який із часом повернувся з Бендер, зберігався латиномовний примірник «Конституції» (єдиний із відомих на сьогодні), виданий Й. Бодянським у 1847 р.²⁴ Неможливо сказати напевне, чи саме Герцик і Ханенко поширювали цей текст. З іншого боку, ймовірно знайомство підневільної козацької старшини з ідеями та гаслами «Конституції», зі зрозумілих причин, не могло проявитися в якихось відкритих рефлексіях.

Попри це, сформульовані під впливом драматичних перипетій 1708–1709 рр. ідеї та заклики відобразилися в «Історії русів», у приписаній Іванові Мазепі промові до війська. В ній проступає історична самотність «козацького народу», гасла про його «свободу» й боротьбу з «тиранством», яку вели Б. Хмельницький та сам І. Мазепа, а також удавалися до протекції європейських монархів – шведських королів Карла X, Карла XII відповідно. «Історія русів» безпосередньо дає читачеві поживу сформулювати образ самостійної козацької нації та її історії. А це, як відомо, визначило магістральний вплив твору на процеси українського націєтворення ХІХ ст.²⁵ У зв'язку з цим можна говорити про значимість справи гетьмана І. Мазепи. Його вибір перейти під протекцію шведського короля у жовтні 1708 р. увінчався формулюванням ідеї козацької державності й історії. І хоч це було зроблено у драматичних обставинах та в еміграції, їх рефлексії простежуються в «Історії русів», створеній через століття вже у самій Україні.

²² Гриценко П. Із текстологічних спостережень над «Договорами і постановами прав і вольностей військових» // «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення). С. 57–58.

²³ Його фоторепринтне видання див.: Пилип Орлик і мазепинці. Джерела / Упор. Т. Таїрова-Яковлева. Київ, 2022. С. 157–196.

²⁴ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика, и киевского воеводы, Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках / Под ред. О. Бодянского. Москва, 1847. С. 1–17.

²⁵ Кравченко В. «Поема вільного народу» («Історія русів та її місце в українській історіографії»). Харків, 1996; Plokhy S. Ukraine or Little Russia? Revisiting an Early Nineteenth-Century Debate // Canadian Slavonic Papers. Vol. 48. No. 3/4. 2006. P. 335–353.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА ВІД УПОРЯДНИКА (Ольга КОВАЛЕВСЬКА)	3
ВСТУПНЕ СЛОВО (Валерій СМОЛІЙ)	7

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

Іван Мазепа як гетьман: Quo vadis, Ucraina – terra Cosacorum? Тенденції державного будівництва в Гетьманаті 1687–1709 рр. (Віктор ГОРОБЕЦЬ) . . .	9
Гетьман Іван Мазепа: між війною та дипломатією (Олексій СОКИРКО)	19

ПАНЕЛЬ I

Невідомі сторінки біографії Івана Мазепи у світлі даних луцьких гродських книг 1668–1670 рр. (Наталія БІЛОУС)	34
Відомості про Івана Мазепу: знахідки у шведських архівах (Марина ТРАТНЕР) . . .	45
Козацький табір союзного війська і штабквартира гетьмана Івана Мазепи у с. Жуки напередодні Полтавської битви (Людмила ШЕНДРИК)	52

ПАНЕЛЬ II

Гетьман Іван Мазепа на шпальтах франкомовної газети «Amsterdam» 1708–1709 рр. (Олена БАЧИНСЬКА)	63
Iwan Mazepa w historiografii polskiej po 1945 roku (Mariusz DROZDOWSKI) . . .	71
До питання про дослідження нагород гетьмана Івана Мазепи (Наталія САЄНКО)	79
Анафема гетьману Івану Мазепі та заходи української церкви з її уневаження (Георгій (Юрій) КОВАЛЕНКО)	86

Роль науково-технічних експертиз у запобіганні створенню та популяризації фальсифікатів (на прикладі одного з «портретів» Івана Мазепи) (Ольга КОВАЛЕВСЬКА)	92
---	----

ПАНЕЛЬ III

Марцин Контський – людина часів Івана Мазепи: штрихи до історії життя та діяльності (В'ячеслав СТАНІСЛАВСЬКИЙ)	100
Вклади родини Мокієвських до Києво-Печерської лаври кінця XVII – початку XVIII ст. (Аліна ВАРИВОДА)	111
Пертурбації пам'яток Києво-Печерського Вознесенського монастиря з часів Великої Північної війни (Ольга КРАЙНЯ, Наталя ОНОПРИЄНКО, Ольга ВОВК)	123
Планування садиби Івана Мазепи на Гончарівці у світлі досліджених археологічних об'єктів (Юрій СИТИЙ)	144
До питання хресної посвідки Григорія Орлика, похресника Івана Мазепи: нововиявлений документ (Наталія ДРОБЯЗКО)	158
Справа Івана Мазепи: ідея історії «козацької нації» у трактатах Пилипа Орлика та в «Історії русів» (Ярослав ЗАТИЛЮК)	164

Наукове видання

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА»
НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
«ГЕТЬМАНСЬКА СТОЛИЦЯ»
ВІДДІЛ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
ПРИ НАУКОВО-ДОСЛІДНОМУ ІНСТИТУТІ КОЗАЦТВА
ГО «ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНИХ СТРАТЕГІЙ ТА ІНІЦІАТИВ»

ІВАН
МАЗЕПА
ТА
ПРОСТОРОВО-
ЧАСОВИЙ
КОЛОРИТ
ЙОГО
ДОБИ

Збірник наукових праць
за матеріалами однойменного круглого столу,
присвяченого 385-й річниці з дня народження гетьмана
(20 березня 2024 р., м. Київ)

Редактор Вячеслав Григор'єв

Художнє оформлення Євгена Ільницького

Технічний редактор Ольга Бурдік

Комп'ютерна верстка Катерини Васильковської

Підп. до друку 28.11.2024. Формат 70 × 100/16. Гарн. Bandera Pro.
Ум. друк. арк. 14,3. Обл.-вид. арк. 15,96. Тираж 50 прим. Зам. № 7480.

Видавець і виготовлювач Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

